

**Бібліотека
«Релігії світу»
Том 6.**

Луковенко І.Г.

**Радянська держава і
Російська православна церква
на Донеччині у 1943-1964 роках**

Редакційна колегія

«Бібліотека «Релігії світу»»:

президент Центру релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків (ЦРДМДС)

Козловський І.А. (голова)

віце-президент ЦРДМДС Бородіна В.В. (головний редактор)

віце-президент ЦРДМДС, к.філос.н. Іванченко В.І.

віце-президент ЦРДМДС, к.і.н. Луковенко І.Г.

к.і.н. Губарев В.К.

к.ф.н. Дмитрієва Н.А.

к.філос.н. Іванченко А.С.

Державний університет інформатики
і штучного інтелекту
Центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних
духовних стосунків
Факультет філософії і релігієзнавства
Донецьке обласне відділення
Української асоціації релігієзнавців

І.Г.Луковенко

**РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І РОСІЙСЬКА
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ДОНЕЧЧИНІ
У 1943-1964 РОКАХ**

монографія

Донецьк-2011

ББК
УДК 322:281.93:94(477.62)“1943/1964”

*Рекомендовано до друку вченою радою факультета
філософії і релігієзнавства Державного університету
інформатики і штучного інтелекту
(протокол № 8 від 31.03.2011 року).*

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, доктор технічних наук, проф., *А.І. Шевченко*
директор Центру релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, доц., *І.А.Козловський*
доктор історичних наук, проф., *П.П. Панченко*
канд. історичних наук, доц., *Ю.В. Вільховий*

Луковенко І.Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943-1964 роках. Монографія. – Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавері», Центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011. – 353 с.

Монографія є першим у вітчизняному релігієзнавстві комплексним аналізом історії державно-церковних відносин на Донеччині у повоєнні роки. У дослідженні аналізуються особливості відносин місцевої радянської влади (уповноважений у справах РПЦ, місцеві радянські органи), партійних організацій та місцевих структур Російської православної церкви у 1940-і – 1960-і роки.

Книга рекомендується релігієзнавцям, історикам, краєзнавцям, всім, хто цікавиться історією Донецького краю, історією православної церкви на Донеччині.

© Луковенко І.Г., 2011

ЗМІСТ

Вступ	7
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	13
1.1. Історіографія проблеми	13
1.2. Джерельна база дослідження	41
Розділ 2. Російська православна церква на Донеччині (1943-1964 рр.)	54
2.1. Загальне становище РПЦ в СРСР та УРСР у 1943-1964 рр.	54
2.2. Російська православна церква на Донеччині в 1943-1964 рр.: стан та тенденції розвитку.	73
2.2.1. <i>Донецька єпархія в 1943 – 1964 рр.: організація та напрямки діяльності.</i>	73
2.2.2. <i>Православне духовництво Донеччини у повоєнні роки.</i>	98
2.2.3. <i>Внутрішньопарафіяльне життя: особливості та проблеми</i>	124
2.2.4. <i>Фінанси та господарство.</i>	157
Розділ 3. Державна політика радянської влади щодо Російської православної церкви на Донеччині в 1943-1964 рр.	179
3.1. Радянська влада і Російська православна церква: специфіка розвитку відносин в 1943-1964 рр.	179
3.2. Місцеві владні структури і партійні органи та їх роль у здійсненні державно-церковної політики на Донеччині в 1943 – 1964 рр.	206
3.2.1. <i>Діяльність уповноваженого Ради у справах РПЦ по здійсненню державної політики відносно Російської православної церкви.</i>	206
3.2.2. <i>Місцеві органи радянської влади на Донеччині та їх місце в державно-церковних відносинах.</i>	240
3.2.3. <i>Діяльність партійних органів та особливості антирелігійної пропаганди на Донеччині.</i>	266

Післямова	290
Список використаних джерел і літератури	308
Видання ДОГО «Центр Діскавері» та Центру релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків	348

Вступ

Здобуття незалежності відкрило широкі можливості для вільного розвитку в Україні релігій понад ста різних напрямків. В свою чергу це ставить перед українською державою завдання формування такої системи державно-церковних відносин, яка відповідає б нормам сучасного демократичного суспільства.

На жаль, в сучасній системі державно-церковних відносин в Україні існує ще багато проблем, пов'язаних із комплексом церковно-громадських, церковно-політичних, церковно-правових аспектів як загальнодержавного, так і регіонального вимірів, які своїм корінням сягають недавнього минулого – років соціалістичного суспільства, коли атеїстична ідеологія була державною. Тому актуальною постає проблема подолання складного та суперечливого досвіду державно-церковних відносин тоталітарної доби, на що й зорієнтований Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», де у якості одного з завдань Закону зазначено «подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви». Відповідно виникає необхідність ретельного вивчення характеру й форм відносин держави з

релігійними організаціями, зокрема православними, у нашій країні в радянські часи.

В цьому контексті набуває особливої актуальності дослідження в історичній ретроспективі регіональних особливостей здійснення державно-церковних відносин, що сприятиме більш повному розумінню сучасних проблем у цій сфері в тому чи іншому регіоні країни. З огляду на це важливого значення набуває вивчення досвіду державно-церковних відносин в індустріальному регіоні Донеччини. Особливості історичного шляху цієї невід'ємної частини України, її етнічного та культурного розвитку призвели до виникнення таких проблем у сфері національного та духовно-релігійного відродження, які не притаманні іншим регіонам. Корені цих проблем можна віднаходити в таких особливостях соціально-політичного та духовного розвитку Донеччини, як урбаністичність, індустріально-промислова орієнтованість економіки, велика поліетнічність, а відтак і полікультурність та поліконфесійність її населення та ін. Специфічні умови формування та неоднорідний склад населення спричинили відірваність його від своїх національних коренів. До того ж, протягом досить тривалого часу акцентувалась і утверджувалась російська культурна орієнтованість розвитку регіону, всіляко применшувалась його належність до України, її культури, її релігійних спільнот. Внаслідок цього менше уваги приділялося

питанням національно-духовного розвитку, що призвело до домінування «радянської свідомості» у значної більшості населення краю, відокремлення його духовності від розвитку в загальноукраїнському контексті. Державні інституції Донеччини також прагнули якоюсь мірою відособитися від Києва, виходити на прямі зв'язки з Москвою. Все це, зрозуміло, наклало відбиток на релігійне життя та особливості державно-церковних відносин в регіоні. Залишки цих особливостей збереглися, домінуючою в краї Православною Церквою Московського Патріархату ще більше утверджуються, навіть виявляються у проявах наявних в регіоні сепаратистських настроїв, відкритій підтримці ідей сепаратизму. Відтак важливо досліджувати історичні чинники, що зумовили й привели до того стану, на основі цього визначати й корегувати шляхи включення православ'я Донеччини в контекст загальноукраїнських релігійних процесів.

Основою тексту цієї монографії є текст дисертації автора на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук, яка була захищена у 2007 році у Спеціалізованій вченій раді при Відділенні релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (голова Спеціалізованої вченої ради – доктор філософських наук, професор А.М.Колодний).

Автор у монографії ставить за мету виявити специфічні риси та тенденції, що були притаманні розвитку відносин радянської держави (радянських та партійних структур) та Російської православної церкви на Донеччині в 1943-1964 рр.

Відповідно до поставленої мети пропонується розв'язання наступних завдань:

- систематизувати та проаналізувати існуючу наукову літературу за темою дисертації;

- систематизувати та проаналізувати комплекс наявних історичних джерел;

- виявити та проаналізувати специфічні риси, напрямки діяльності та розвитку структур Російської православної церкви на Донеччині в умовах державної політики щодо церкви збоку радянських та партійних структур;

- виявити та проаналізувати особливості, що були притаманні православному духівництву, що звершувало свою діяльність в умовах Донеччини;

- виявити та проаналізувати тенденції, що були притаманні внутрішньому життю православних парафій Донеччини у досліджуваний час;

- виявити та проаналізувати особливості фінансово-господарської діяльності Донецької єпархії та парафій як важливої частини діяльності церкви на Донеччині;

- проаналізувати особливості діяльності уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при Сталінському облвиконкомі;

- проаналізувати напрямки, форми і методи діяльності місцевих органів радянської влади по здійсненню державної політики щодо РПЦ в регіоні;

- дослідити особливості антирелігійної політики, форм та методів атеїстичної пропаганди на Донеччині збоку місцевих партійних структур.

Об'єктом дослідження є державно-церковні відносини в СРСР.

Предметом дослідження є конкретно-історичний процес розвитку відносин радянської держави і Російської православної церкви в Донецькій (до 1961р. – Сталінській) області.

Хронологічними межами роботи є період від 1943 р., коли внаслідок ряду внутрішньо- та зовнішньополітичних причин радянська держава вступає в діалог з РПЦ, і до 1964 р., коли після хрущовських гонінь та усунення від влади М. Хрущова починається новий етап державно-церковних відносин. Обрані межі дослідження дають змогу розглянути проблему розвитку цих відносин протягом достатньо тривалого часу саме як процес, що мав свої закономірності, зміни, розвиток та наслідки.

Географічні рамки дослідження – це територія Сталінської (з 1961 р. – Донецької) області відповідно до існуючого на той час адміністративно-терито-

Луковенко І.Г.

ріального поділу УРСР з урахуванням того, що протягом 40-60-х рр. ХХ ст. відбувалися зміни в адміністративно-територіальному поділі області, що певним чином позначилися на її кордонах в цілому та кордонах окремих її районів.

Автор висловлює велику подяку своєму науковому керівнику – ректору Державного університету інформатики і штучного інтелекту, член-кореспонденту НАН України професору Анатолію Івановичу Шевченку, керівнику Центру релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних сосунків ДУІІШ, доценту кафедри філософії і релігієзнавства Ігорю Анатолійовичу Козловському, голові Спеціалізованої вченої ради, доктору філософських наук, професору Анатолію Миколайовичу Колодному, своїм офіційним опонентам – доктору історичних наук, професору Петру Пантелеймоновичу Панченку та кандидату історичних наук, доценту Юрію Віталійовичу Вільховому.

Розділ 1

Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Проблема державно-церковних відносин та історії православної церкви за часів радянської влади на сьогодні одна з найбільш досліджуваних тем історико-релігієзнавчих досліджень. Охарактеризуємо найбільш вагомі наукові здобутки у цій площині вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Наявну наукову літературу можна розділити за хронологічним принципом на радянський період та сучасну вітчизняну та закордонну, тобто з початку 90-х рр. ХХ ст. Втім, актуальним буде зазначити, що зміни у поглядах науковців на значення ролі та місця православ'я в радянські часи та політика щодо церкви з боку держави, відчутні ще з кінця 80-х рр. ХХ ст. Також відзначимо, що багато з тих дослідників, що розпочали свою наукову діяльність у радянські часи, і до тепер плідно працюють на ниві вітчизняного релігієзнавства.

Радянська література з питань свободи совісті та державно-релігійних відносин є досить великою за

Луковенко І.Г.

кількістю. Автори, що зверталися до цієї теми, були обмежені ідеологічними рамками марксистсько-ленінської ідеології, тому їх дослідження з цього питання є одноманітними.

Серед дослідників радянського часу, які писали над ці теми, можна назвати В.О. Куроєдова (з 1960 року він був головою Ради у справах Російської православної церкви, а з 1965 року – головою Ради у справах релігії) [203-205], М.Ю. Бабія [107-108], В.В. Клочкова [195-196], Ю.А. Розенбаума [277] та інших.

Як правило, у таких дослідженнях всіляко відстоювалась теза про те, що в Радянському Союзі були створені найсприятливіші умови для розвитку свободи совісті.

Поряд із вихваленням радянської моделі державно-церковних відносин піддавалися критиці форми державно-релігійних відносин, які склалися в капіталістичних країнах. Релігія розглядається як ідеологічна зброя в боротьбі проти комунізму.

У таких працях вивчається й досить непросте для радянських дослідників питання щодо обмеження свободи совісті в СРСР, переслідування громадян за їхні релігійні переконання. Подібні звинувачення радянськими дослідниками відкидаються, а звинувачення збоку закордонної преси та громадськості відносно СРСР розглядаються як ідеологічні диверсії проти соціалістичної системи.

Важливе місце в радянській ідеологічній літературі приділено аналізу правової бази державно-церковних відносин і законодавчій основі свободи совісті в СРСР. Роботи З.Г. Корчевої та П.П. Яшина [199], Г.Р. Гольста [155], М.О. Голодного [154] присвячені виключно аналізу радянського законодавства з питань релігій. У цих дослідженнях аналізується принцип відокремлення держави від церкви та школи від релігії, як правова форма взаємодії держави та релігії.

Протягом 1950–80-х рр. у Радянському Союзі вийшло чимало праць, в яких висвітлювалося тогочасне становище Російської православної церкви. Праці дослідників О.В. Белова [114-115], Є.С. Варичева [125], М.С. Гордієнка [156-162], П.К. Курочкина [206-208], В.А. Молокова та Платонова [227], В. Покровського [265], К.Є. Тарасова [293], В.Є. Титова [294], В.М. Ушакова [299], Н.В. Філоненка [300], В.Є. Чертіхіна [306], О.Б. Черткова [307], С.І. Іваненка [179], Ю.А. Калініна [183] та інші є яскравим прикладом того, як у радянській історіографії висвітлювалася історія православної церкви доби СРСР.

Нажаль, і тут догми марксистсько-ленінської парадигми не давали змоги об'єктивно визначити роль та місце православної церкви в історії нашої держави. Роль православної церкви в історії розглядалася виключно з негативних позицій, всіляко підкреслювалася реакційність церковної інституції.

Радянські автори стверджували, що православна церква є досвідченим ідеологічним супротивником, і боротьба з релігійними забобонами потребує досконалого вивчення того, як змінюються релігія та церква за умов становлення соціалістичного суспільства. Необхідне також вивчення модерністських тенденцій в діяльності православної церкви (та інших релігійних течій), посилення критики новітніх прийомів захисту релігії. Тобто бачимо, що вивчення історії православної церкви проводилося виключно з прагматичних позицій боротьби з релігійною ідеологією, а не дослідження феномену як такого за принципом «ворога треба знати в обличчя».

Найголовніше, що цікавило радянських дослідників у площині дослідження православної церкви, – це критика так званої модернізації релігійної ідеології та культу. Цій проблемі присвячена більшість атеїстичних видань 1960–80-х років, наприклад, М.В. Филоненко та В.А. Рибкало, П.К. Курчкін, В.Є. Чертіхін.

Чи не найповнішою спробою розкриття всього спектра модернізаційних тенденцій в Російській православній церкві є колективна праця «Ідеологія руського православ'я», яка була випущена колективом російських та українських (з українських, зокрема А.М. Колодний, Б.О. Лобовик) дослідників [178]. Тут розглядаються такі аспекти, як православне богослов'я та соціальна проблематика, модернізація

канонів та культу, соціально-етичні проблеми, ціннісні аспекти православного богослов'я, відношення православ'я та культури, особливості містицизму культової практики. Спроби примирення релігійного та комуністичного світоглядів у праці названо руською православною ідеологією лівого християнства. Книга містить певні ідеологічні кліше, характерні для праць того часу. Але незважаючи на це, дана праця є чи не першою спробою не упередженого наукового аналізу процесу модернізації російського православ'я.

Чи не найповніше погляд радянських дослідників на історію православної церкви за радянської доби виклав М.С. Гордієнко у роботі «Современное русское православие» (1987 рік) [162].

На думку М.С. Гордієнка, у роки Великої Вітчизняної війни певна частина населення повернулася до церкви (насамперед це ті, хто лише нещодавно відійшов від неї та не подолав залишків релігійності, відповідно, не ствердився на атеїстичних позиціях). Значну роль тут відіграли горе та лихоліття, спричинені війною. Посилення релігійності в роки війни автор також пояснює погіршенням умов життя людей, згортанням ідеологічної атеїстичної пропаганди, патріотичною настроєністю православного духівництва. З цими висновками радянського дослідника можна в цілому погодитися, хоча автор зовсім не згадує про діяльність таких

державних органів, як Рада у справах РПЦ, НКВС тощо.

В післявоєнні роки, на думку автора, знову спостерігається відтік віруючих від церкви, спричинений, за думкою дослідника, покращенням умов побуту, налагодженням життя, а також посиленням науково-атеїстичної пропаганди. На думку автора в ці роки церква здійснила остаточне подолання наслідків розколів та зовнішньополітичних ініціатив (передусім укріплення свого статусу серед східно-православних церков).

Проблемам життя церкви на українській території автор приділяє небагато уваги (більшість авторів, до речі, взагалі обминають цю тему). Зокрема, він згадує про так звані «сепаратистські устремління» певних кіл українського духівництва, які хотіли добитися автокефалії для української церкви (20-і роки ХХ ст.). Втім, іншого чекати і не можливо враховуючи загальну ідеологічну налаштованість до цього сегменту української історії.

Лише з кінця 1980-х –початку 90-х років (ще до розвалу СРСР) у працях, присвячених історії православної церкви, її роль в історії держави не визначається цілком негативною, визнаються факти терору щодо церкви у 1920–30-і роки тощо. Так, наприклад, у праці М. Є. Бесонова «Православие в наши дни» (1990 р.) вже наголошується на необхідності розв'язання протиріч, що накопичилися за

попередні десятиліття у площині державно-церковних відносин [119]. Автор, з одного боку, стверджує, що в попередні десятиріччя російській культурі було завдано великої шкоди, що в практиці державно-церковних відносин застосовувалися волюнтаристські, командно-адміністративні методи. Але, з іншого боку, все ще пише про те, що нібито спад релігійної активності у ті часи пояснюється нічим іншим, як революційними соціалістичними перетвореннями (тобто знову ж таки все ще спостерігаємо односторонній, упереджений заідеологізований підхід).

Значно відрізняється від інших ідеологічних праць попередніх часів робота В.Д. Бондаренка (згодом – голови Державного комітету України у справах релігій) «Современное православие: тенденции эволюции» (1989 р.) [122]. Книгу написано в той час, коли об'єктивне висвітлення історії церкви було ще неможливим. Тому автор пише про безумовну підтримку церквою цінностей соціалізму, про необхідність надання рекомендацій щодо практики атеїстичного виховання та інші ідеологічні штампи. Але, з іншого боку, він говорить і про необхідність дотримання наукового підходу, про неможливість догматизму та авторитарності при оцінюванні сучасної (на той час) релігійності. В.Д. Бондаренко пише, що на процес нормалізації церковного життя негативно вплинули грубі порушення ленінських

принципів політики соціалістичної держави по відношенню до релігії, церкви та віруючих, пов'язані з проявами культу особи («ленінські принципи» поки що поза сумнівом та критикою та культ особи як єдина причина негативних проявів політики – взагалі тенденція кінця 80-х років у оцінці радянського минулого у ті кілька років перебудови). Тим не менше, автор зазначає, що деформації, що були породжені культом особи, призвели до репресій відносно духівництва та віруючих, утвердження адміністративно-командних методів у ідеологічній роботі. Більше того, як зазначає автор, оцінюючи політику тих часів стосовно церкви, ці методи вважалися необхідним елементом соціалістичної перебудови.

Таким чином, більшість авторів радянської доби розглядали історію православної церкви та державно-церковних відносин з марксистсько-ленінських позицій, тобто так, як того вимагала комуністична партія. Така позиція формувала погляд на практику радянської системи державно-церковних відносин як єдино правильну модель, і будь-яка критика була неприпустимою. Дослідники були позбавлені можливості залучення до наукового обігу значної кількості архівних матеріалів та документів, в першу чергу органів державної безпеки. Зображення дійсності було неповним, необ'єктивним. Поза увагою залишалися цілі пласти проблем (реаль-

на роль державних органів у здійсненні політики щодо церкви, зокрема каральних; репресії, гоніння тощо).

Важливо зазначити, що тоді ж, з другої половини 80-х років ХХ століття поступово починається переосмислення як взагалі самого феномену релігії, так і більш конкретних проблем вивчення релігії. Зокрема вітчизняні релігієзнавці, історики отримують можливість вивчати проблеми державно-церковних стосунків, історію православної церкви без ідеологічних бар'єрів марксистської ідеології, робляться спроби неупередженого вивчення причин, тенденцій, методів та наслідків державної політики СРСР стосовно православної церкви. Це стосується як вітчизняних дослідників, так і закордонних, зокрема російських.

Принципові зміни у підходах до вивчення проблем історії православ'я та державно-церковних відносин у післяреволюційний час відбуваються вже наприкінці 80-х років та початку 90-х років, ще за часів існування СРСР, але остаточно зміна парадигми відбувається вже у пострадянський період.

Якщо казати про Україну, то, як ми бачили, за радянських часів ці дослідження йшли загалом у загальноприйнятому тоді руслі. Але вже на початку 90-х років, а особливо з набуттям незалежності ситуація різко змінюється.

Загалом праці українських релігієзнавців та істориків з цього питання, з точки зору логіки нашої теми, можна поділити на дві великі групи. До першої можна віднести праці, що висвітлюють проблему в загальнодержавному ракурсі, до другої належать наукові доробки дослідників-краєзнавців.

Загальні проблеми свободи віровизнання та державно-церковних відносин стають об'єктом ретельного вивчення як в історичній перспективі, так і в суспільно-політичних реаліях сучасної України.

В Україні дослідження історії державно-церковних стосунків розпочинається на початку 90-х рр. ХХ ст. і пов'язане з іменами В.Є. Єленського та І.П. Меркатуна як, наприклад, це зазначає В.О. Пашенко, говорячи про те, що саме статті В.Є. Єленського стали «першими публікаціями, де аналізується ситуація [у сфері державно-церковних відносин] в Україні» [171].

У роботі В.Є. Єленського «Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1991 роки)» (1991 р.) аналізуються загальні тенденції, які були притаманні українському варіанту державно-релігійної політики [171]. Монографія носить узагальнюючий характер, але автор фактично вперше спромігся охопити загалом увесь радянський період, сформулювавши думки та ідеї з цілої низки питань методології та історії вивчення державно-церковних відносин радянських часів, намітивши ті шляхи, якими згодом

пішли інші дослідники. Цінність цієї праці є безумовною, але на той час автор ще не мав можливості користуватися всім корпусом архівних матеріалів, тому в ній майже не відображено особливості саме українських державно-церковних відносин. Автор згадує про діяльність у Москві Ради у справах РПЦ на чолі з її головою Г.Г. Карповим, але не говорить про діяльність уповноважених Ради в Українській РСР тощо.

Стаття І.П. Меркатуна про антирелігійні кампанії 50–60-х рр. ХХ ст. з'явилася в Українському історичному журналі в 1991 р. і стала одним із перших досліджень даної проблеми у вітчизняній науці. Автор робить акцент на долі культурної спадщини України – культових спорудах, що мали історичне значення [224].

У подальшому ця проблематика набуває все більшої уваги науковців як попередніх часів, так і вже молодих дослідників, що розпочали свою наукову діяльність у роки української незалежності. Так, вже у незалежні часи продовжує активно досліджувати філософсько-релігієзнавчі, правові аспекти свободи совісті М.Ю. Бабій [107-108]. Значну наукову цінність становлять праці, що присвячені загальним особливостям ідеології тоталітарної доби та в цілому тій суспільно-політичній ситуації, що мала місце в радянські повоєнні часи. Цим проблемам присвячені ґрунтовні дослідження П.П.

Луковенко І.Г.

Панченка [254-255], Ю. Шаповала [310-312] та інших українських науковців. До проблеми значення релігійного чинника у формуванні української державності, зокрема і радянських часів зверталися О.І. Уткін [296-297], С.І. Здіорук [176], П.Л. Яроцький [324-325], С.В. Сьомін [292], П.М. Рабинович [273], М. Олексієнко [249].

Історія релігії в Україні, в тому числі і історія ХХ століття, активно досліджується вже 15 років у Відділенні релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України. Базовими тут є десятитомна «Історія релігії в Україні», зокрема том третій «Православ'я в Україні», присвячений висвітленню історії православ'я в Україні після приєднання Київської митрополії до Московської патріархії, де висвітлюється і радянський період. Для нас є важливим ґрунтовний розділ, присвячений історії православ'я в Радянській Україні 40-80-х рр. ХХ ст., написаний полтавським дослідником В. Пащенком [180], про наукову школу якого трохи згодом.

Відомий знавець православ'я О.Н. Саган («Вселенське православ'я», 2004 р.) розглядає історію православ'я на українських теренах з початку ХХ ст. до сьогодення [284]. Він виділяє такі періоди: дореволюційний – 1900-1917 рр., міжвоєнний – 1917-1939 рр., воєнний – 1939-1944 рр., повоєнне десятиріччя – 1944-1954 рр., період поміркованих репресій – 1955-

1971 рр., застій у розвитку - 1971-1988 рр., посттоталітарний період - 1988-2000 рр., новітній період - після 2000 р. На нашу думку період поміркованих репресій варто було б розпочати 1954 роком, а не 1955-м.

Загальні питання існуванні православ'я на теренах України протягом ХХ ст. в аспекті становлення та складного шляху української державності досліджуються М.Ф. Рибачуком [276].

Якщо казати про більш спеціалізовані наукові розвідки, то стосовно періоду, що становить інтерес автора, варто зазначити, що у наш час українські науковці активно розробляють питання існування православних церков в Україні в 40-і роки та у подальші десятиліття. Зокрема, плідно досліджується період часів Великої Вітчизняної війни. Тут треба згадати імена В.В. Гордієнка [163], О.Є. Лисенка [209-211], І.М. Грідіної [166, 169], Ю. Волошина [150-151], С.Є. Саржан та Р.О. Бондаренко [286], Н. Стоколос [291] та інші. Події, що відбувалися у церковному житті України у цей час, допомагають більш ретельно з'ясувати специфіку подальшої логіки процесів державно-церковних відносин та історії православ'я на теренах повоєнної України.

Вагомим внеском у вивчення історії РПЦ є доробки науковців Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка на чолі з відомим дослідником історії державно-церковних

Луковенко І.Г.

відносин В.О. Пащенко, який, нажаль, дуже рано та раптово пішов з життя [257-261], де останнім часом виокремилася школа з дослідження релігійного життя в Україні за радянських часів. Наукові праці В.О. Пащенка присвячені державно-церковним відносинам в Україні у 40-80-і рр. ХХ ст. Вони ґрунтуються на великій кількості архівних матеріалів центральних та регіональних архівів і містять цінний фактологічний матеріал та аналітичну базу. Цими науковцями досліджується цілий пласт історії державно-церковних відносин за радянської доби як загальнодержавного рівня, так і регіональний аспект проблеми на матеріалах Полтавщини. До цього кола науковців належать Ю.В. Вільховий (що зосереджується на проблемах історії баптизму у післявоєнний час), Ю.В. Волошин (проблема церковної історії у роки Великої вітчизняної війни), Р.А. Сітарчук (історія українського адвентизму за радянських часів), О.П. Лахно (історія баптистів-ініціативників), Л.І. Швець (державно-церковна політика) тощо.

Історія РПЦ та державно-церковних відносин в Україні у повоєнні часи розглядається в працях О.Є. Лисенка [209-210]. У своїх статтях він аналізує законодавчу базу державно-церковних відносин, внутрішнє становище церкви та інші проблеми як за часів Великої Вітчизняної війни, так і в повоєнний час. Автор робить висновок, що «кон'юнктурність сталінської релігійної політики полягала в тому, що

він почав діалог з РПЦ, намагаючись зробити з неї державну церкву, тоді як інтереси інших віросповідань або ж відсувалися на другий план, або ігнорувалися».

До історії взаємин між радянською владою та релігійних організацій, зокрема РПЦ, звертається В. Баран [112]. Ще в 1995 р. з'являється його стаття, а потім монографія, присвячені цьому питанню. Він аналізує проблеми «возз'єднання» греко-католиків з РПЦ, відлигу кінця 1940-х – першої половини 1950-х рр., наступ на РПЦ за часів М. Хрущова. Автор робить висновки, що політика влади щодо РПЦ базувалася на сталих ідеологічних догмах марксистської доктрини про релігію як пережиток капіталізму.

Значним внеском у дослідження проблеми історії релігії та державно-церковних відносин в Радянській Україні мають численні праці В. Войналовича [136-149]. Він доходить висновку, що досвід державної політики у сфері релігійного життя перших повоєнних десятиліть свідчить про те, що влада, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу відправлення культів, насправді дотримувалася курсу припинення релігійного життя, підтримки атеїстичних чинників та відвертого адміністративного втручання в справи православної церкви. Влада, на думку дослідника, всіляко поборювала українські церкви як такі, що мають виразні національні

Луковенко І.Г.

ознаки. Окремі його праці присвячені також окремим аспектам історії православного дисидентства в Україні та СРСР. Зокрема, він пише, що «наявність реальної опозиції в середовищі РПЦ в 1960-80-х роках стала симптомом тяжкої хвороби, якою було вражене керівництво Руської православної церкви в період панування тоталітарного режиму. Виховані на принципах «чого изволите», лідери РПЦ вірно служили зміцненню радянського тоталітаризму, виправдовували його найгірші й найганебніші акції в усіх сферах життя. Водночас вони стали й жертвою панівного режиму, стративши власне обличчя й моральні орієнтири».

До історії православного дисидентства звертаються в своїй праці «Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр.»(2000 р.) О.Г. Бажан і Ю.З. Данилюк [111]. Вони аналізують дисидентський рух у різних релігійних організаціях, і один з розділів присвячений саме становищу всередині РПЦ. Вони доходять висновку, що в повоєнний час в Україні (а також і в цілому в СРСР) в середовищі РПЦ існували опозиційні групи, що виступали проти конформістських позицій церкви та спроб держави втручатися в життя церкви. Ці групи зазнали тиску як збоку церкви, так і збоку держави; їх діяльність привернула увагу закордонних міжнародних церковних та правозахисних організацій.

Автори роблять висновок, що діяльність цих опозиційних течій в цілому сприяла демократизації церковного життя.

Цікаву спробу здійснити компаративний аналіз ситуації в державно-церковних відносинах в Україні за часів М. Хрущова та у відповідний час у Польщі робить львівська дослідниця Наталя Шліхта [319]. Аналізуючи антирелігійну кампанію в Україні в першій половині 60-х рр. ХХ ст., вона робить висновок, що попри всі намагання комуністичної партії, антирелігійна кампанія в Україні зазнала фіаско. Партія не змогла досягнути своєї цілі – повністю очистити свідомість радянських громадян від релігійного світогляду та встановити тотальний контроль над свідомістю.

Це щодо праць, які аналізують проблему у загальнодержавному масштабі.

До другої групи праць можна віднести наукові дослідження вітчизняних краєзнавців, що досліджували історію православної церкви та державно-церковних відносин у своїх регіонах. Треба згадати кримських дослідників Ж.В. Канталінську [184-189], Ю. Катуніна [190]. Кандидатська дисертація та наукові статті Ж.В. Канталінської присвячені дослідженню історії РПЦ та політики держави стосовно неї в Криму у 1940–60-і рр.

Серед особливостей, що були притаманні розвиткові державно-церковних відносин на півострові,

Луковенко І.Г.

дослідниця вказує на те, що по-перше, Кримський півострів був прикордонною зоною, тому церковні об'єднання розглядалися як скриті осередки загрози існуючому влаштуванню при достатньо частому перебуванні на півострові іноземних туристів. по-друге, у період, що розглядається, правлячим архієреєм Сімферопольської та Кримської єпархії був всесвітньовідомий учений - хірург, Лауреат Сталінської премії в галузі медицини, архієпископ Лука, чий авторитет у світі багато в чому стримував натиск партійних організацій у справі ліквідації Кримської єпархії. Сама постановка питання про відмінності, що були притаманні саме цьому регіонові важлива для обґрунтування необхідності висвітлення саме регіонального аспекту проблеми.

До цієї ж групи належить і кандидатська дисертація А.А. Моренчука, присвячена аналізу релігійної ситуації та державно-церковних відносин на матеріалах західних областей України в період хрущовської «відлиги» (1953-1964 рр.). Територіальними рамками дисертації є Волинська, Львівська, Рівненська, Чернівецька області [228]. Аналізуючи релігійні процеси в західних областях, автор доводить що причинами, які зумовили особливу конфесійну ситуацію в західних областях України, були: вищий рівень релігійності населення, наявність стійких традицій греко-католицизму і, відповідно, бажання представників влади підтримати тут позиції

Російської православної церкви як протипагу греко-католикам. Західному регіону присвячена і докторська дисертація Я.В. Стоцького, в якій автор розглядає проблему конфесійних трансформацій в контексті державно-релігійної політики у 1944-1964 роках. Автор зосереджує увагу на землях Галичини.

Проблемі державно-церковних відносин повоєнного часу на Буковині присвячена кандидатська дисертація С.С. Яремчука [323].

Історію церкви та державно-церковних відносин на Волині досліджували у своїх дисертаційних роботах та наукових статтях В.Т. Борщевич [123] та В.І. Милусь [225].

Все це свідчить про те, що саме регіональний аспект дослідження проблеми набуває все більшої актуальності і до вивчення цієї проблеми долучаються все більше фахівців.

Дослідженням державно-церковних відносин в СРСР у 40-60-і рр. ХХ ст. займалися також російські науковці.

Одним з перших, хто звернувся до вивчення історії державно-церковних стосунків ще за доби СРСР, був російський вчений М.І. Одинцов [237-248]. Ще в 1989 році він публікує в збірнику статей «На пути к свободе совести» [245] дослідження про державно-церковні відносини в СРСР у радянські часи, а в 1991 видає працю про державно-церковну політику СРСР у 1917-1938 роках, де зосереджується

Луковенко І.Г.

на вивченні діяльності спеціальних органів влади по здійсненню державно-церковної політики (VIII, а згодом V відділ наркомату юстиції), аналізує правову базу державно-церковних відносин [238]. М.І. Одинцов розробив періодизацію розвитку церковної політики у воєнні та перші повоєнні роки: 1943-1948/49, 1949-1954, 1954-1957, 1958-1961 роки. Йому належить ряд публікацій про життєвий шлях патріархів Сергія (Страгородського) та Алексія I (Симанського) [239-240, 242]. Значне місце в працях М.І. Одинцова приділяється вивченню історії державно-церковних відносин у період Великої Вітчизняної війни. Особливе місце автор приділяє доленосній зустрічі Й.В. Сталіна з керівництвом Руської православної церкви 4 вересня 1943 року. Доречі, М.І. Одинцов одним з перших опублікував доповідну записку голови Ради у справах РПЦ Г.Г. Карпова на ім'я Сталіна про цю зустріч.

Період історії державно-церковних відносин часів Великої Вітчизняної війни став предметом спеціального дослідження О.Ю. Васильєвої [126-127], яка присвятила цій проблемі докторську дисертацію та інші праці. Вона досліджувала патріотичну діяльність церкви, діяльність Ради у справах РПЦ, історії православної церкви на окупованих територіях тощо. Авторка доводить об'єктивну необхідність зміни існуючого курсу. Наукову цінність мають її праці, присвячені зовнішньополітичному фактору в

історії церкви та державно-церковних відносин, зокрема стосункам із Ватиканом [127].

Одним з провідних дослідників історії державно-церковних відносин повоєнних часів є відомий петербурзький дослідник професор М.В. Шкаровський [313-317]. Автор, базуючись на широкому колі джерел з різних архівів Росії (у тому числі архів ФСБ РФ) та залучаючи велику кількість наукової літератури, у своїх монографіях та статтях аналізує комплекс політичних, правових, економічних, внутрішньо- та зовнішньополітичних аспектів проблеми.

У своїх працях М.В. Шкаровський зосереджується, в першу чергу, на періоді 1939-1964 років. Він доводить, що політика радянської влади щодо релігійних організацій була безпосередньо пов'язана з загальними тенденціями внутрішньополітичного, суспільного життя держави, особливо в переломні роки її історії. В своїх чисельних монографіях, наукових статтях автор досліджує комплекс проблем, пов'язаних з розвитком державно-церковних відносин. Він аналізує політичні, правові, ідеологічні, внутрішньополітичні та зовнішньополітичні аспекти проблеми. Вперше М.В. Шкаровський дослідив економічний фактор. Автор вважає, що релігійна політика країни в другій половині 1940-х років проводилася в контексті загального розвитку країни. На релігійну політику безпосередньо впливали такі фактори: імперські амбіції сталінського періоду,

Луковенко І.Г.

атмосфера «холодної війни», боротьба за лідерство в КПРС, проекти побудови комунізму. Важливим, навіть певною мірою вирішальним у 40-і роки був зовнішньополітичний фактор. На думку петербурзького дослідника, уряд використовував потенціал Церкви задля укріплення зовнішньополітичного статусу країни (за умов відсутності у СРСР ядерної зброї). Тут автор називає середземноморські плани (пошуки ричагів впливу на такі країни, як Ізраїль, Греція, Туреччина), спроби створення «Східного Ватикану» тощо. Важливим є те, що, на думку М. В. Шкаровського, у цей період у державно-церковних відносинах переважав виключно прагматичний підхід. Коли гостра необхідність у церкві зникла, її становище в країні ставало досить проблемним (з 1948 року уряд не дозволив відкрити жодного храму). З кінця 1940-х років на міжнародній арені церкві відводилася більш скромна роль: участь в міжнародному русі за мир.

Крім зазначеного, автор доводить, що зміни в державно-церковних відносинах в другій половині 1940-х років також пояснюються тим, що в ідеологічному плані для цього часу характерний рух від інтернаціоналістського спрямування до побудови «національної імперії».

Період правління М.С. Хрущова (з 1954 року), на думку М.В. Шкаровського, характеризується проведенням широкомасштабної кадрової політики.

Уряд виховував лояльних священнослужителів. Для релігійної політики в 50–60-ті роки характерним є різке зменшення кількості громад; підбив матеріальної бази релігійних організацій; ліквідація духовних навчальних закладів; контроль кадрової політики церкви; тиск на деякі категорії віруючих (неповнолітні, військовослужбовці та ін. Релігійні організації стали розцінюватися як такі, що є носіями ідеологічно несумісного з комуністичною ідеологією світогляду. В першій половині 1960-х років найголовнішими вважалися задачі ідеологічної пропаганди. Вона приймала наукообразні форми: створення Інституту наукового атеїзму, початок друку журналу «Наука и релігія». Залучення до анти релігійної пропаганди священників, що зреклися сану, також є прикметою того часу. Важливою ознакою, на думку Шкаровського було те, що влада намагалася скоротити можливості впливу на суспільне життя, діючи через саму церкву.

Спеціальним предметом дослідження М.В. Шкаровського є вивчення позиції церкви. Автор доводить, що в середині 1940-х років церква скористалася наданою можливістю, щоб відродитися, укріпити свої позиції в суспільстві, відновити організаційну структуру. Саме тому церкві вдалося встояти під час хрущовських гонінь. Але, на нашу думку, автор дещо ідеалізує православну церкву, подекуди стаючи на конфесіональні позиції. Так, він

Луковенко І.Г.

пише (стосовно обновленського руху та реакції населення на нього), що народні маси зберігали вірність «істинному» православ'ю.

Важлива роль у вивченні державно-церковних відносин належить В.О. Алексєєву [102-104]. Ще наприкінці 1980-х років з'являються його дослідження в області державно-церковних відносин, в яких він робить спробу неупереджено підійти до складного, неоднозначного питання державної політики СРСР стосовно православної церкви у період радянської влади. Деякі аспекти державно-релігійних відносин у СРСР, зокрема в період, що нас цікавить, розглядаються в його праці «Иллюзии и догмы» (1991 рік) [102], де аналізуються причини посилення антирелігійної кампанії наприкінці 50-х – першій половині 60-х років. Автор вважає основною причиною значну стійкість довоєнної політичної традиції, інерційні прояви з боку значної частини партійного апарату СРСР.

До вивчення історії державно-церковних відносин повоєнної доби звертається Т.О. Чумаченко [308]. Авторка докладно розглядає діяльність державних органів влади, в першу чергу, діяльність Ради у справах Російської православної церкви: становлення апарату, особливості діяльності у повоєнний час (до 1961 року). Згідно думки дослідниці, період Великої Вітчизняної війни характеризувався зміною пріоритетів у сфері державно-церковної політики.

Вперше після утворення соціалістичної держави влада зробила спробу перейти від політики винищення церкви як соціальної інституції до пошуків конструктивного діалогу з нею. Домінуючим у цій зміні парадигми вона вважає зовнішньополітичний фактор (контакти московської патріархії зі Східними православними церквами та іншими конфесіями, що сприймалися радянським урядом як важливий напрямок діяльності церкви). Для цього, на думку Т.О. Чумаченко, влада була готовою сприяти відродженню православної церкви. Наслідками цієї зміни дослідниця вважає покращення матеріального стану церкви, можливість підготовки кадрів, посилення авторитету церкви у країні, але, поряд з цим, і укріплення авторитету Й. Сталіна. Дослідниця робить акцент на тому, що нова політика не була закріплена правовою базою. В країні фактично діяло довоєнне дискримінаційне законодавство про культу. Авторка доводить, що з 1948 року проблеми церкви виходять з числа пріоритетних, і відтоді у сфері державно-релігійних відносин все більшу роль відіграє не державна, а партійна влада. З 1959 року починається новий наступ на церкву, який, на думку Т. Чумаченко, характеризується ліквідацією «анти-партійної» («прорелігійної») групи; пропагандистською атеїстичною кампанією, яка приймала наукові форми; появою законодавчих актів, втілення яких підривало матеріальне становище церкви;

таємним характером документів, що регламентували державно-церковну політику.

Загалом, дослідниця робить висновок, що в сфері державно-церковних відносин пріоритетною була позиція держави, основу якої складала марксистсько-ленінська парадигма про несумісність соціалізму з церковною ідеологією. Життєвого простору для існування релігійного світогляду не залишалось. Проте часом влада йшла на компроміси з церквою, що було обумовлене прагматичними політичними інтересами сучасного моменту.

Варто відзначити значний внесок у дослідження радянського періоду державно-церковних відносин зробили зарубіжні дослідники.

Головним чином вони зосереджувалися на каталогізації та зведенні фактів терору та переслідувань щодо церкви в радянські часи. Тут варто згадати праці Д. Пауела, Ф. Братана та інших. Згодом більш ґрунтовні дослідження західних авторів зосереджуються на аналізі змін у державно-церковній політиці, ролі РПЦ у внутрішньодержавному житті та зовнішньополітичних ініціативах як принципово важливому аспекті державно-церковних відносин в СРСР. Зокрема, на це звертали увагу Д. Поспеловський, М. Струве та інші. Д. Поспеловський дає оцінку подіям церковної історії, розглядаючи їх у тісному взаємозв'язку з розвитком суспільно-політич-

ної ситуації в країні. Особливо виділяються в роботі внутрішньоцерковне життя та діяльність ієрархів.

Протягом 1960-х – 80-х рр. важливими центрами дослідження історії церкви в СРСР стають Кестонський коледж (1969 р.), засновник – М. Бурдо, центр з вивчення Росії й комунізму університету Вірджинії (директор – Д. Пауел). Вагомим внеском у дослідження цієї проблеми стали праці В. Флетчера, Н.Девіса, Г. Шимона, Дж. Андерсена тощо. Втім, як зокрема, зазначає А.А. Моренчук, у зв'язку з тим, що вказані науковці не мали можливості ознайомитися з архівними документами, їхні роботи носять дещо поверховий характер і вимагають критичного аналізу.

Маючи такі великі наукові доробки історії державно-церковних відносин та історії окремих релігійних течій у радянські часи на загальнодержавному рівні, великі здобутки фахівців-краєзнавців, на жаль, на сьогодні ми практично не маємо наукових праць, які б висвітлювали історію православної церкви та регіональні особливості державно-церковних відносин у 1943-1964 рр. на Донеччині. Наявні тільки декілька наукових публікацій донецьких науковців, у яких розглядаються окремі аспекти державно-церковної політики радянської влади в Донбасі у 1920-х роках та історії православного життя на Донеччині в роки Великої Вітчизняної війни та в повоєнні роки.

Так, слід звернути увагу на праці І.Ю. Хюреніної [301]. Але вона аналізує особливості антирелігійної кампанії в Донбасі у 1920-х роках, суспільні настрої тощо, тобто звертається до періоду, який привертає увагу своєю особливою трагічністю. Праці І.М. Грідіної, зокрема її кандидатська дисертація, присвячені висвітленню церковного життя міста Донецька (тоді Сталіно) в роки війни [166]. Ми зустрічаємо окремі журналістські публікації з історії окремих храмів, життя священнослужителів, окремих найбільш цікавих фактів тощо.

Аналіз наявної історіографічної бази дає можливість зробити такі висновки.

За радянських часів об'єктивне дослідження історії Російської православної церкви та політики відносно неї з боку владних структур радянської держави було неможливим. Те ж саме можна констатувати відносно дослідження історії православ'я в Україні. Аналізуючи наукові доробки радянських науковців стосовно історії православ'я, можна зробити висновок, що ці праці є занадто заідеологізованими і були написані в руслі загальної концепції погляду на церкву як на реакційну організацію, що є носієм несумісної з комуністичною ідеологією. Обмежена можливість звернення до архівних документів, обмеженість методологічних та ідеологічних установок не сприяли об'єктивному дослідженню теми.

Українські науковці постійно зверталися до історії православ'я в Україні в 1940–60-ті рр. Дослідницька робота проводилася за кількома напрямками: це, по-перше, праці загального характеру, присвячені історії РПЦ в Україні (В. Пащенко, В. Єленський, А. Колодний). Крім того, дослідницьку роботу проводили краєзнавці з різних регіонів України, що вивчали історію православ'я та державно-церковних відносин в своїх регіонах (Ж. Канталінська, В. Борщевич та ін.).

Велику дослідницьку роботу з вивчення історії РПЦ та державно-церковних відносин проводять російські науковці В. Алексєєв, М. Одинцов, О. Васильєва, М. Шкаровський, Т. Чумаченко, а також ряд вчених з регіональних наукових шкіл Росії.

Історія розвитку православної церкви на Донеччині в повоєнні часи та державна політика стосовно неї поки що майже не вивчені. Наявні лише окремі статті донецьких краєзнавців про деякі аспекти проблеми. Це, зокрема, матеріали з історії храмів, описи життя окремих священнослужителів та найбільш яскравих фактів з історії церкви на Донеччині. Але комплексного дослідження проблеми немає.

1.2. Джерельна база дослідження

Специфіка обраної для дослідження теми полягає в тому, що переважна більшість джерельної

Луковенко І.Г.

бази – це архівні матеріали. Їх можна поділити на кілька груп.

1. Матеріали Ради у справах РПЦ, уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР та уповноваженого Ради у справах РПЦ по Сталінській області.

Ці матеріали зберігаються в таких архівах та фондах: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд Р-4648 – фонд уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР), Державному архіві Донецької області (фонд Р-4022 – фонду уповноваженого ради у справах Російської православної церкви при Сталінському (з 1961р. – Донецькому) облвиконкомі, а також фонд уповноваженого Ради у справах релігійних культів (Ф Р-4021), у якому також зберігаються окремі матеріали, що відтворюють діяльність уповноважених.

Хронологічні рамки фонду уповноваженого РСРПЦ по Сталінській області включають період з 1943-го по 1960-й роки. Нажаль, нам так і не вдалося з'ясувати долю документів фонду уповноваженого Ради у справах РПЦ з 1961 по 1964 рр.

За типом матеріалу документи цих фондів можна поділити на декілька груп.

Першу групу складають документи, які містять листування уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР із обласними уповноваженими, а також уповноваженого Ради у справах Російської

православної церкви при Сталінському облвиконкомі з вищестоящими інстанціями (тобто керівництвом Ради у справах РПЦ у Москві та уповноваженим Ради по Українській РСР у Києві), листування з місцевими органами влади з питань, пов'язаних із релігією; інструктивні листи, листи адміністративного порядку, що стосуються вирішення різних питань роботи уповноваженого; копії протоколів засідань Ради, в яких висловлені пропозиції та критичні зауваження щодо методів проведення роботи; підкреслюється необхідність виправлення наявних недоліків (аналіз роботи уповноважених інших областей пропонується для вивчення керівництвом місцевих органів влади). Цінність цих документів полягає в тому, що інформація, яка міститься в них, дає уявлення про методику роботи Ради зі своїми уповноваженими та основні вимоги Ради щодо своїх уповноважених. Вивчення таких справ дає можливість скласти уявлення про внутрішнє життя апарату уповноважених.

До другої тематичної групи можна віднести звітно-інформаційні доповіді уповноважених. Ці документи склалися щоквартально, а з 1955 року – двічі на рік (з метою зменшення обсягу звітності та листування). Доповіді містять відомості про релігійне життя в області. В першу чергу, це статистична інформація про зміни в мережі діючих, не діючих церков та молитовних будинків; інформація про

клопотання, що надходили до уповноважених від віруючих про відкриття нових культових будинків (сюди входить інформація про кількість клопотань за звітний період, короткі відомості стосовно окремих фактів, а також аргументація щодо задоволення або незадоволення цих клопотань). Тут наявна також інформація про зміни в складі служителів культу в області (вибуття-прибуття, короткі біографічні відомості новопризначених служителів культу). Крім того, звітно-інформаційні доклади містять відомості про скарги священнослужителів та рядових віруючих; про питання, що ними підіймалися під час відвідування уповноважених (це, в першу чергу, питання про відкриття нових молитовних будинків, реєстрацію священнослужителів; скарги на місцеві органи влади та ін.), короткі повідомлення про найбільш характерні справи. Звіти містять важливу інформацію про конфлікти, що виникали в громадах, та про їх учасників, а також про заходи щодо подолання цих протистоянь.

Велике значення для розуміння релігійної ситуації в області мають відомості про релігійне життя в окремих парафіях та окремих районах області. Особливу увагу привертає інформація про випадки порушення законодавства про культу як з боку священнослужителів, так і з боку представників місцевої влади, повідомлення про найбільш характерні випадки.

До звітів додавалися спеціальні статистичні таблиці за установленою формою, що містили статистичну інформацію про мережі діючих церков та молитовних будинків в області, кількісні показники православних священнослужителів (загальна кількість, вікові, освітянські показники, церковний стаж тощо), ситуацію стосовно клопотань віруючих про відкриття церков та молитовних будинків.

2. Матеріали щодо діяльності місцевих органів влади по здійсненню державної політики щодо РПЦ на Донеччині.

Важливу інформацію з цього приводу знаходимо в звітно-інформаційних доповідях уповноважених, оскільки вони містять конкретні факти та аналіз діяльності органів місцевої влади. Це і приклади порушення законодавства, і звіти про те, як місцеві комітети втілюють рекомендації центральних органів влади (наприклад, документи, датовані 1954 р., про реагування місцевої влади на постанови ЦК КПРСР з приводу антирелігійної пропаганди тощо).

Про діяльність місцевих органів влади дізнаємося також з матеріалів про відкриття та закриття церков на території Донецької області. Це справи, які містять типові угоди, технічні паспорти, рішення місцевих органів влади, висновки уповноважених та виписки з протоколів засідань Рад про закриття тієї чи іншої церкви або молитовного будинку. В цих матеріалах наявна інформація про механізм закриття церкви або молитовного будинку (в даному

процесі важливе місце належало місцевим органам влади), вивчення матеріалів цих справ дає змогу з'ясувати аргументацію місцевої влади щодо закриття культових будинків на території області.

Окремо слід виділити документи та матеріали з питань релігії, які зберігаються в фондах районних виконкомів. Вони характеризують релігійну ситуацію в окремих районах і сприяють відтворенню ситуації в області в цілому.

До цієї групи джерел слід віднести документи щодо державно-церковних відносин в загальнодержавному масштабі. Вони були опубліковані окремими збірками за радянських часів. В цих збірниках містяться тексти та витяги з текстів законодавчих актів, що стосуються релігії та церкви (починаючи з Декрету 1918 року про відокремлення церкви від держави та школи від церкви). Серед опублікованих документів, які розкривають суть законодавчих актів радянської держави стосовно релігійних організацій, є, зокрема, такі збірники: «О религии и церкви: сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документы КПСС и Советского государства» (Москва, 1981), «Отделение церкви от государства и школы от церкви. Сборник декретов, инструкций и циркуляров УССР и СССР с разъяснениями п/отдела культов при НКВД УССР» (Харьков, 1926), «Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы

из истории отношений между государством и Церковью» (Москва, 1995).

3. Матеріали про діяльність партійних органів на Донеччині.

Автором опрацьовані окремі документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф 1 опис 23 ч. I особливий сектор – таємна частина) та Державного архіву Донецької області.

Крім вже опублікованих документів та матеріалів використовувалися документи архівів.

Про діяльність комуністичної партії на «церковному фронті» дізнаємося з праць класиків марксизму-ленінізму та їх послідовників. Наукову цінність представляють опубліковані постанови ЦК КПРС та ЦК КПУ з питань релігії та атеїстичної пропаганди, матеріали з'їздів КПРС та КПУ. В аспекті досліджуваної теми ключового значення набувають Постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення» та «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954р. Названі документи аналізуються в низці збірок, що виходили друком у радянські часи. Ці збірки містять праці класиків марксизму-ленінізму з питань релігії, постанови КПРС та КПУ з питань атеїстичної, антирелігійної пропаганди, пропаганди науково-матеріалістичного світогляду.

Наукову цінність представляють звіти Сталінського обласного комітету КПУ, а також міських та районних комітетів про проведення атеїстичної пропаганди та заходи щодо поширення науково-природничих знань серед населення.

4. Матеріали про діяльність Російської православної церкви в СРСР, УРСР та на Донеччині.

Тут слід назвати здійснені М. Одинцовим публікації документів про діяльність православної церкви в роки Великої Вітчизняної війни, про діяльність Патріархів Сергія та Алексія I, деякі документи з архіву Ради у справах РПЦ (з фондів Державного архіву Російської Федерації) тощо.

Наукову цінність представляє також збірка документів та матеріалів про історію державно-церковних відносин та православної церкви, яка була зроблена Г. Штріккером. Все це опубліковані джерела, втім основу роботи склали неопубліковані джерела центральних архівів України та державного архіву Донецької області.

Православне життя Донеччини відтворене, в першу чергу, в документах і матеріалах уповноваженого Ради у справах РПЦ, які ретельно фіксують факти та тенденції розвитку церкви на Донеччині. Це статистичні матеріали, матеріали про внутрішньопарафіяльне життя, послання правлячого єпископа з приводу церковних та державних свят, листи єпархіального управління з приводу вирішення різ-

них питань тощо. Всі ці документи зберігалися уповноваженим.

Про діяльність церкви на Донеччині розповідають і власно церковні документи, зокрема, щорічні звіти Донецької єпархії, які складав правлячий архієрей. На жаль, у фондах збереглися звіти тільки за 1947 та 1948 роки. Ці звіти містять відомості про напрямки діяльності єпархії, основні проблеми, специфічні риси православного життя Донеччини.

Наукову цінність представляють також і вже згадувані документи про відкриття та закриття церков і молитовних будинків, реєстраційні справи православних релігійних громад. Вони містять типові угоди, інші документи. Наукову цінність представляють також особові справи священнослужителів та справи, які містять картки обліку священнослужителів. З них можна дізнатися про окремі факти з біографії православних священнослужителів Донеччини, їх церковний стаж, освіту тощо.

5. Публікації у світських ЗМІ з питань історії православ'я на Донеччині.

Протягом 90-х років ХХ ст. у періодичних виданнях Донецької області з'являлися публікації, присвячені історії православної церкви в Донбасі у 1920-і роки. Авторами статей були журналісти донецьких ЗМІ. Ці статті мають фрагментарний характер, тобто висвітлюють лише окремі факти, події, долю окремих храмів тощо. Важливе місце займають публікації донецьких журналістів Т. Безпечного [116-

118] та Г. Ряшиної [283]. Безпечний Т. є автором газетних публікацій про долю православної церкви на Донеччині в першій половині 20-х років. Кілька публікацій, що базуються на архівних матеріалах та висвітлюють окремі аспекти протистояння місцевої радянської влади та православної церкви, належать А. Грабовській [165]. Цікаве інтерв'ю дав свого часу одній з регіональних газет Л.А. Серпілін, який з 1980 по 1995 рік займав посаду уповноваженого Ради у справах релігії при Донецькому облвиконкомі та завідуючого відділом релігії. Він, зокрема, висловлює цікаву думку про те, що руйнація храмів у роки атеїзму безпосередньо пов'язана з послабленням віри людей: «Храм, як дім Бога, споруджується та руйнується волею самого Бога в залежності від віри та духовної чистоти того народу, який своїми руками... споруджує дім для Бога... Більшовики, коли руйнували храми, були жадливим інструментом в руках Бога, який відплатив народу за те, що він залишив Бога» [288].

До цієї групи джерел треба віднести також публікації 1940–60-х рр. На сторінках газет «Соціалістичний Донбас», «Комсомолец Донбасу» та ін. Наприкінці 1950-х рр. з'являються численні статті, фейлетони антирелігійного спрямування, зокрема про окремі факти аморальних вчинків деяких священнослужителів тощо.

**6. Публікації з історії православної церкви на
Донеччині в місцевій православній (конфесійній)
періодиці.**

Окремі аспекти державно-церковних відносин та історії православ'я на Донеччині розглядаються в декількох статтях О. Щербініної під загальною назвою «Основные вехи истории Православия в Донецкой области», надрукованих у ряді номерів журналу Донецької єпархії «Живой родник» (зокрема стаття у № 8 за 2006 р., присвячена повоєнному періоду) [321]. Проте ці статті не є вільними від фактичних помилок (автор цитує та користується вже згаданими статтями і повторює їх). Зокрема, О. Щербініна пише, що в 1941 – 1948 рр. в області було зареєстровано 235 православних громад. Але, по-перше, за часів війни реєстрації не було зовсім, по-друге, фактична кількість діючих громад за часів окупації була значно більшою, по-третє, зареєстрованих радянською владою, вже після звільнення, православних громад на території області нараховувалося 232, а не 235 і, по-четверте, з 1941 по 1948 рр. кількість громад скоротилася, і в 1948 р. їх не могло бути 235, а було їх 210.

В єпархіальній газеті «Донбасс православный» в 1990-х рр. з'явилися декілька публікацій про архієпископа Донецького і Ворошиловградського Нікона (Петіна) (1902-1956), одного з найвідоміших на той час архієреїв РПЦ. В декількох статтях висвітлюються окремі факти його біографії (зокрема, часів заслання), розповідається про дружбу архієпископа з відо-

Луковенко І.Г.

ним лікарем-офтальмологом В. Філатовим, наведено спогади про архієрея простих віруючих.

Залучення інформативної бази неопублікованих джерел дозволило чітко з'ясувати позицію державного керівництва щодо церкви, розкрити діяльність уповноваженого Ради у справах РПЦ впродовж окресленого періоду, висвітлити позицію церкви відносно радянської антирелігійної політики, дослідити внутрішньоцерковне життя, проаналізувати склад місцевого духовенства та церковного активу тощо.

Автор зазначає, що основна частина архівних матеріалів стосовно обраної теми зберігається в Державному архіві Донецької області. Перш за все, це фонд уповноваженого Ради в справах РПЦ при Сталінському облвиконкомі, фонди обласного комітету КПУ, обласного комітету комсомолу, документи з фондів товариства з розповсюдження природничих та наукових знань, місцевих міських та районних виконкомів тощо.

Аналізуючи документи цих фондів, автор доводить, що наявні матеріали досить повно відображають історію Донецької єпархії та діяльність місцевих державних та партійних органів зі здійснення державно-церковної політики. Але треба зауважити, що деяка інформація є неоднозначною (особливо це стосується окремих статистичних даних щодо мережі православних громад на території області). До того

ж, у фондах уповноваженого РСРПЦ не збереглися матеріали періоду першої половини 60-х рр. ХХ ст., що являє певні труднощі при дослідженні цього періоду.

Розділ 2

Російська православна церква на Донеччині (40-і – перша половина 60-х рр. ХХ ст.)

2.1. Загальне становище РПЦ в СРСР та УРСР в 1943–1964 рр.

В цьому підрозділі, спираючись на наукові доробки вітчизняних та зарубіжних дослідників, ми окреслимо загальні аспекти існування РПЦ на теренах СРСР та УРСР в умовах політики щодо цієї церкви з боку радянської держави, що дасть змогу більш повного розуміння процесів, що відбувалися на Донеччині.

Початок періоду, що нас цікавить – вересень 1943 р. Взагалі 1943 рік став доленосним як для радянської держави, так і для Російської православної церкви. На фронтах війни відбувалися кардинальні зміни, коли перемоги під Сталінградом, Курською дугою неминуче сповістили про кардинальні зміни у розвитку військових дій. Розпочинається звільнення України. У вересні – звільнено Донбас.

Тоді ж, у вересні цього року, відбулася знаменита зустріч Й. Сталіна з керівництвом РПЦ: митрополитом Московським і Коломенським, місцеблостителем патріаршого престолу Сергієм (Іван Миколайович Страгородський, 1867-1944), митрополитом Ленінградським та Новгородським Алексієм (Сергій Володимирович Сіманський, 1877-1970) та митрополитом Київським і Галицьким, екзархом України Миколаєм (Борис Дорофійович Ярушевич, 1892-1961). На цій зустрічі були вирішені питання внутрішнього життя церкви та окреслені нові принципи державно-церковної політики.

Згодом, 8 вересня 1943 р., відбувся Архієрейський Собор РПЦ, на якому після сімнадцятирічної перерви було обрано Патріарха Московського. Ним став місцеблоститель московського патріаршого престолу, Блаженніший митрополит Московський і Коломенський Сергій (Страгородський). На Соборі були присутні 19 православних архієреїв [314, 250]. В ранзі Патріарха Сергій очолював церкву до своєї смерті, яка сталася 15 травня 1944 р.

З другої половини 1943 р. і протягом 1944 рр. Червона Армія звільняє територію України від нацистів та їх союзників. В жовтні 1944 р. Україна була повністю звільнена від німецьких окупантів. 15 жовтня 1944 р. в Києві у Володимирському соборі відбулося урочисте богослужіння з нагоди остаточного звільнення України. Його провів екзарх Украї-

ни митрополит Київський і Галицький Іоанн (Іван Олександрович Соколов, 1877–1968). Аналогічні богослужіння пройшли в багатьох храмах республіки.

На початку 1945 р. відбулася важлива для подальшого життя РПЦ подія - Помісний Собор Російської православної церкви (вперше після Собору 1917 - 1918 рр.). Учасниками Собору були 204 особи: єпископи та духівництво РПЦ, миряни, представники помісних православних церков Близького Сходу, Грузії, Болгарії, Сербії, Румунії, російське православне духівництво з-за кордону. На Соборі було обрано нового Патріарха Московського та всієї Русі. Ним став митрополит Ленінградський і Новгородський Алексій (Сіманський). Він очолював церкву протягом двадцяти п'яти років (до своєї смерті у 1970 р.).

Через декілька днів після Собору (10 квітня) новообраного патріарха було запрошено на зустріч до Й. Сталіна. На зустрічі були присутні митрополит Миколай (Ярушевич), керуючий справами Московської патріархії протоієрей М. Колчицький. Йшлося про патріотичну діяльність церкви, діяльність церкви на зовнішньополітичному фронті, про встановлення зовнішніх контактів. А 9 травня патріарх звернувся до вірних зі зверненням з нагоди завершення війни. Представники церкви на чолі з патріархом були запрошені на Парад Перемоги на

Червоній площі 24 червня 1945 р. Все це свідчило про те, що влада і після війни не планувала змінювати політику щодо церкви, яка намітилася у вересні 1943 р.

З середини 40-х рр. ХХ ст. починається активізація зовнішніх стосунків церкви. Залучення церкви державою до вирішення проблем на зовнішньополітичному напрямку, спонукало створити спеціальний орган – відділ зовнішніх стосунків РПЦ, який очолив митрополит Миколай (Ярушевич). Відновлюються зв'язки РПЦ з іншими помісними церквами. У цьому ж році делегація Московської патріархії відвідує з візитами Болгарію, Югославію, Румунію. Важливою подією в церковному житті не лише ХХ ст., а мабуть, і за всю її історію став історичний візит (вперше за всю історію церкви) її Предстоятеля Патріарха Московського та всієї Русі Алексія I до Святої Землі.

Очевидно, що радянське керівництво свідомо намагалось створити в Москві центр світового православ'я та використовувала церкву авторитет церкви для зміцненні своєї присутності на Близькому Сході та у країнах Східної Європи, що після війни опинилися в полі впливу СРСР. Про це свідчать і поїздки патріарха, про які йшлося вище.

Була відновлена вся вертикаль управління починаючи від парафій та епархій. Фактично епархіальна форма адміністративного поділу була

Луковенко І.Г.

відновлена після її знищення та ліквідації єпископів у 30-і рр. У 40-і роки церква поступово відновлює свій єпископат. В перші післявоєнні роки до його складу входили переважно літні вдові протоіереї, наприклад, єпископ Донецький і Ворошиловградський (згодом Одеський і Херсонський) Нікон (Петін), якого було зведено до сану єпископа в 1944 р. Архівні дані свідчать, що з 17 архієреїв в Україні станом на 01.01. 1948 р. семеро були в різні роки в ув'язненні.

У 1949 р. у складі єпископату РПЦ тільки в кордонах СРСР було 74 архієреї: окрім патріарха – ще 5 митрополитів, 21 архієпископ, 40 правлячих та 7 вікарних єпископів. На території України станом на 1 січня 1946 р. діяло 15 архієреїв, 5066 священників, 441 диякон. Екзархат очолював митрополит Київський і Галицький Іоанн.

З середини 1940-х рр. РПЦ поступово відновлює свою адміністративну структуру. Станом на 1 червня 1945 р. кількість діючих православних громад на території СРСР сягала вже 10243, причому 6072 з них розташовувалися на території Української РСР, а в Росії – 2297. У наступні роки кількість громад церкви продовжувала зростати. Так, станом на 1 липня 1946 р. їх кількість сягала вже 13215. У 1948 р. православна церква досягла найвищого ступеня свого розвитку за часів радянської влади. Дослідники називають різні цифри кількості громад церкви на

території СРСР. Так, М.В. Шкаровський та В. Ципін зазначають, що станом на 1 січня 1948 р. кількість православних громад сягала 14329 [314, 335; 305, 341], а Т. Чумаченко називає цифру 14187 взятих на облік церков та молитовних будинків [308, 78] (з них – 3021 ніколи не припиняли своєї діяльності, 7405 – були відкриті за часів окупації, 2491 – храми колишньої греко-католицької церкви, 1270 – були відкриті за пропозицією Ради у справах РПЦ) [308, 54]. Вірогідно, що М.В. Шкаровський має на увазі як зареєстровані, так і незареєстровані громади, тоді як Т. Чумаченко називає кількість тільки зареєстрованих громад. В 1948 р. було відкрито ще 148 нових церков, і в 1949 р. їх кількість становила вже 14477. Однак в офіційних хроніках, призначених для розповсюдження за кордоном, називається інша, набагато завищена, кількість громад – 22000 (брошура голови Ради у справах РПЦ Г.Г. Карпова «Про Російську православну церкву в Радянському Союзі», 1946 р.), що мало на меті справити позитивне враження на закордонну громадськість.

Свого найвищого піку кількісна мережа РПЦ в Україні досягла у 1949 р., коли кількість зареєстрованих громад досягла кількості 9186 (станом на 1 жовтня 1949 р.). Втім вже на 1 січня 1950 р. кількість зареєстрованих церков знизилася до 9086 одиниць, що складало 68 % від загальносоюзної кількості.

Найбільша сконцентрованість громад спостерігалася на заході та центрі республіки. Так, у Вінницькій області їх було 822, Київській – 604, Рівненській – 438 (дані на жовтень 1945 р.). Найменші показники спостерігаємо у Ворошиловградській (129), Ізмаїльській (127), Херсонській (115), Миколаївській (73) областях. За рахунок приєднання колишніх греко-католицьких парафій значно зросла кількість громад у західноєвропейських областях. Якщо, наприклад, у Львівській області у 1945 р. було лише 11 громад, то у 1947 їх було вже 606, у Дрогобицькій області кількість громад зросла з 4 у 1945 до 562 у 1947 р. тощо.

В цей період віруючі активно подавали клопотання про відкриття нових громад. Загалом з 1944 по 1947 р. надійшло 20689 клопотань про відкриття 5998 нових церков та молитовних будинків. Питання було вирішене позитивно лише в 1270 випадках, тобто майже 80 % клопотань було відхилено або зовсім не розглядалося.

Загальна кількість священнослужителів у церкві становила 9254 (на 1 січня 1946 р.). З них 45,6% – це священики, що були рукопокладені ще до Жовтневої революції, 30,3 % – рукопокладені під час війни, переважно на окупованій території. На 1 січня 1948 р. кількість священників вже досягла 11827 (за даними Т. Чумаченка) [308, 79], за даними М. Шкаровського – 13104 священика та диякона (відповідно 11846 та

1258) [314, 341]. З них (станом на 1 січня 1946 р.) вищу духовну освіту мали 305, середню – 3289; вищу світську – 468, середню – 1950, початкову – 3418. В цілому високий рівень освіти мали представники духовенства міст та селищ, для сільського духовенства був характерний низький рівень освіти.

Церква покладала певну надію щодо виправлення ситуації з підготовки духовенства на духовні навчальні заклади.

В останні роки війни та в перші повоєнні роки церква отримала можливість відновити систему православної духовної освіти. Постановою уряду було дозволено відкрити короткотермінові богословсько-пастирські курси в містах Саратові, Ленінграді, Мінську, Ставрополі, Вільнюсі, а на території України – в Києві, Львові, Луцьку та Одесі (1944 – 1945 рр.). Надалі ці курси були перетворені на семінарії в Москві, Ленінграді, Ставрополі (РРФСР), Мінську (БРСР), Києві, Одесі, Луцьку (УРСР). Були відкриті духовні академії в Москві (в Троїце-Сергіївській Лаврі; 1944 р.) та Ленінграді. Відкриття академії в Києві, яке було заплановане церквою, не відбулося, очевидно в наслідок того, що влада свідомо намагалася скоротити для церкви можливість підготовки кадрів в Україні, як республіки з високим рівнем релігійності і таким чином її нейтралізувати.

У складі патріархії було засновано Навчальний комітет, який очолив митрополит Ленінградський та

Луковенко І.Г.

Новгородський Григорій (Микола Кирилович Чуков, 1870-1955). Всього в 2 академіях та 8 семінаріях навчалося 355 студентів. Перший випуск було здійснено в 1947 р. – 38 осіб.

У 1942 р. відновлюється видавнича діяльність церкви: друкується книга «Правда о религии в России», а в 1943 р. – збірка документів «Русская Православная церковь и Великая Отечественная война». Цікаво, що ці книги друкувалися в тих самих типографіях, де ще зовсім недавно Спілка войовничих безбожників друкувала антирелігійні, атеїстичні видання. У вересні 1943 р. вийшов перший після майже десятирічної перерви номер «Журналу Московської Патріархії».

Охолодження в державно-церковних відношеннях наприкінці 40-х років ХХ ст. призвело до того, що на початку 1950-х рр. церква певною мірою кількісно втратила свої позиції. Це, зокрема, виявилося в скороченні кількості поданих клопотань. Так, у 1948 р. їх було подано 3174, 1949 р. – 2297, 1950 р. – 1143, 1951 р. – 729, 1952 р. – 818, 1953 р. – 1031. Всі ці клопотання не знайшли підтримки з боку влади.

Також відзначимо, що до 1953 р., тобто до смерті Й. Сталіна, православна церква в країні зазнала певних кількісних змін. З 1948 по 1953 рр. скоротилася кількість церков та молитовних будинків: станом на 1 січня 1952 р. їхня кількість вже становила 13786 [314, 346]. Кількість священників та дияконів

сягала 12254 особи (за даними М. Шкаровського) [314, 346] та 12318 (за даними В. Ципіна).

Це було наслідком того, що, як зазначають більшість дослідників, влада розчарувалася у можливості створення у Москві центру світового православ'я, фактичному згортанні намагань скликання в СРСР вселенського собору тощо. Церква не виправдала покладених на неї завдань.

В Україні ситуація мала свої істотні відмінності. Дослідники звертають увагу на те, що у перші післявоєнні роки ситуація в Україні мала такі специфічні риси: зростання релігійності населення, спонтанне відродження релігійного життя під час окупації на Сході республіки, відновлення церков, майже повністю знищених радянською владою к передвоєнні часи, приєднання західноукраїнських земель з численними та організованими греко-католицькими та православними громадами

Після смерті Й. Сталіна розпочинається наступний етап історії церкви в умовах радянської державності. У вищому ешелоні радянської влади розпочинається боротьба за владу, і «церковне питання» відходить на задній план.

Втім, вже влітку 1954 р., після прийняття сумнозвісної постанови ЦК КПРС були наявні численні утиски віруючих на місцях, адміністративний тиск.

Не зважаючи на це, друга половина 50-х рр. ХХ ст. виявилася доволі сприятливою для церкви, хоча

рівня 1948-1949 рр. церква не досягла. Це видно з наступних показників та фактів.

Так, станом на 1 січня 1957 р. кількість діючих храмів на території СРСР сягала 13478 [314, 356]. Тільки за півтора року (1955 р. – перша половина 1956 р.) влада дозволила відкрити 65 церков. У 1956 р. церкви були повернені корпуси Троїце-Сергієвої Лаври, рік потому повернено Троїцький собор в Олександро-Невській Лаврі. У середині 950-х рр. почалося звільнення з таборів священнослужителів. З в'язниць були звільнені єпископи Мануїл (Віктор Вікторович Лемешевський, 1884-1968), Веніамін (Сергій Васильович Новицький, 1900-1976), митрополит Нестор (Миколай Олександрович Анісімов, 1884-1962) та багато інших. Їх призначали на вакантні кафедри. Наприкінці 1950-х рр. з 70 архієреїв церкви близько половини в різні роки зазнали репресій [314, 354]. Зростала кількість студентів духовних навчальних закладах. Восени 1956 р. їх кількість сягала 1094 на денному відділенні та більше 400 на заочному [314, 357]. У 1955 р. вперше за часів радянської влади церква отримала можливість надрукувати Біблію, яка вийшла з друку в 1956 р. тиражем 50 тис. примірників. Продовжував виходити «Журнал Московської патріархії» (15 тис. прим.). З 1960 р. виходять «Богословські праці» (3 тис. прим.) [314, 355]. Зменшується кількість храмів, що закривалися, дещо зросла кількість церков та молитовних будинків (в

Україні цифри наступні: з 8525 у 1955 до 8548 у 1957). Щоправда, зростання значною мірою відбулося за рахунок включення до складу УРСР Кримської області з її парафіями. Зростає кількість священнослужителів (в Україні протягом 1948-1957 рр. було рукопокладено 3657 осіб). До цього треба додати, що з таборів поверталися колишні в'язні, в більшості своїй навернені до віри, а також повернення з заслання священнослужителів. Знову зростає кількість клопотань про відкриття нових церков: якщо в 1955р. таких клопотань було 1310, то в 1956 - вже 2265.

З кінця 1950-х рр. розпочинається новий етап історії церкви, який в науковій літературі отримав характеристику: хрущовський наступ на церкву.

Церква в повній мірі відчула на собі більш жорстку політику держави, в першу чергу партійних органів, щодо неї та релігійного світогляду взагалі. Це було обумовлено тим, що влада бере курс на завершення побудови комунізму (до 1980 р.) і, відповідно, повна ліквідація церкви як інституту та релігії як світогляду, передбачалася важливим кроком на цьому шляху. Тому ми і спостерігаємо у ці часи активний наступ на церкву по всім напрямкам: адміністративному, ідеологічному тощо.

Так, тільки в 1960 р. кількість діючих храмів на території Союзу скоротилося на 1392 одиниці (з 12963 до 11571). В Україні кількість храмів змен-

Луковенко І.Г.

шилася з 8207 до 7462 [136 236, 688]. Протягом року не було відкрито жодного храму. В тому ж році кількість священнослужителів Московського Патріархату скоротилася на 1432 особи (і це не тільки природне скорочення внаслідок смерті, а передусім, внаслідок зняття з реєстрації), а поповнилася тільки на 10-12 %.

Події кінця 1950-х - першої половини 60-х рр. ХХ ст. у політиці щодо церкви змусили багатьох згадати 1930-і рр., бо паралелі були доволі очевидними. М.С. Хрущов дійсно намагався до 1980-х рр. закінчити із побудовою комунізму та показати всім останнього попа.

Переломним у долі Церкви став 1960 р., коли було закрито 747 парафій. Тільки в другому півріччі 1961 р. в Україні було закрито більш ніж 850 храмів [156, 21]. Всього з 1960 до 1965 рр. закрито 4165 церков - 48 відсотків від їх кількості на початок 1960 р. Так, в Запорізькій області з 108 церков залишилися діючими 9, на Дніпропетровщині - 26, в Криму - 14 [136 236, 688].

В Західній Україні, де опір закриттю храмів віруючих був значним, ситуація була дещо кращою, так на Тернопільщині закрито було лише 36% храмів, на Закарпатті - 17% [136 236, 688].

Більшість із вилучених у громад 1209 церков були зачинені й залишалися порожніми, хоча найчастіше подібні акції аргументувалися саме недостатньою кількістю приміщень для соціально-

культурної сфери. Незважаючи на те, що в державні інстанції було написано сотні звернень із проханням відновити богослужіння, вони часто проводилися біля огорожі зачинених церков. Наприклад, у Волинській області на 23.02.1963 р. із 168 вилучених церков 117 залишалися пустими, 44 були пристосовані під склади і лише 7 передані на баланс соціально-культурних установ. Така ситуація була типовою для всієї України [136 236, 689].

Говорячи про православну церкву в Україні, не можемо не сказати й про долю православних монастирів у повоєнні роки. Відчуваючи особливу загрозу з боку «осередків релігійного мракобісся» (з 1953 до 1958 рр. загальна кількість населених українських монастирів постійно зростала, монастирі мали значні пожертвування, на які проводили ремонти будівель, здійснювали благодійницьку діяльність тощо), Рада у справах РПЦ домоглася згоди патріарха Олексія I на ліквідацію протягом 1959-1960 рр. половини з 32 діючих в Україні монастирів і 8 скитів. Уже в 1959 р. було закрито 19 монастирів і скитів, 219 монахів з яких були переселені в інші обителі, а близько 256 змушені були повернутися додому [136 236, 689].

Для тиску на монастирі влада широко використовувала не лише адміністративний, але й економічний фактор. Ще в жовтні 1958 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила низку постанов, які

максимально ускладнювали подальше існування монастирських господарств, приводячи їх до «самоліквідації». Зокрема, для монастирів були введені максимальні податкові ставки за використання земельних угідь, заборонено використовувати найману працю (що для господарств, де переважну більшість складали люди похилого віку, було надзвичайно важко). До монастирів не дозволялося приймати осіб, молодших 30 років. Такі дії влади призвели до «самоліквідації» в Україні в 1961 р. ще кількох монастирів. Якщо на 1 січня 1961 р. тут продовжували діяти 4 чоловічих та 15 жіночих монастирів із загальною кількістю насельників 2036 осіб, то на початок 1965 р. в Україні їх залишилося тільки 9 (2 чоловічих та 7 жіночих) [136 236, 690].

Вища церковна влада намагалася зробити все можливе для припинення наступу на церкву. Патріарх Алексій I через посередництво голови Ради у справах РПЦ Г.Г. Карпова намагався зустрітися з М.С. Хрущовим, але безуспішно. Нарешті він робить безумовно мужній крок, який, на жаль, призвів до негативних наслідків.

16 лютого 1960 р. в Кремлі відбувалася конференція радянської громадськості з приводу роззброєння. На цій конференції патріарх виступив з великою промовою і звернув увагу громадськості на скрутне положення, в якому опинилася церква. Він нагадав про важливу роль церкви в історії Росії,

особливо в найскрутніші періоди Смутного часу, Вітчизняної війни 1812 р. тощо. Автором промови був митрополит Крутицький Миколай (Ярушевич). Одним з наслідків цієї промови, крім того, що наступ на церкву продовжувався і ставав дедалі сильнішим, стало зняття з посади голови відділу зовнішніх стосунків митрополита Миколая та його смерть 13 грудня 1961 р.

Говорячи про першу половину 1960-х рр., ми не можемо оминати таку доленосну віху в історії церкви, як Архієрейський Собор РПЦ, що відбувся 18 липня 1961 р. у Троїце-Сергієвій Лаврі. Він визначив шлях подальшого розвитку церкви протягом двох наступних десятиліть (до кінця 1980-х рр.). Серед питань, поставлених перед учасниками Собору, були такі:

- 1) зміни в положенні про парафії;
- 2) вступ церкви до Всесвітньої Ради церков;
- 3) участь церкви у Всесвітньому християнському конгресі за мир (який пройшов у Празі з 13 по 18 червня 1961 р.).

Як бачимо, перше питання стосувалося внутрішнього життя церкви, а два останніх – зовнішнього. Особливої уваги заслуговує перше питання. Зміни, внесені до Положення про управління церквою, переслідували дві основні мети: фактично відсунути настоятеля парафії від управління їй поставити парафіяльні ради під контроль влади. Ця

реформа призвела до суттєвих змін у парафіяльному житті. Всі свої дії священник повинен був узгоджувати з уповноваженим у справах РПЦ і регулярно звітувати перед ним про здійснення таїнств хрещення, вінчання тощо (навіть закон 1929 р. про церковні організації не містив таких положень). Логічним продовженням цієї постанови Собору було переведення у 1962 році священників на постійні оклади та закріплення за ними лише однієї парафії.

Ці рішення вступали в протиріччя з положенням про управління РПЦ 1945 р., коли повнота керівництва громадою належала настоятелю. Вони зустрінули неоднакове ставлення та реакцію збоку духівництва. Було багато тих, хто зустрів цю зміну негативно, мотивуючи це тим, що так порушується традиційна система керівництва громадою. Інші, казали, що це є позитивне рішення, бо так священнослужителі зможуть більше сил приділяти власно духовному керівництву громадою, а фінансові, господарські питання надто часто стають причиною зловживань. Така позиція є слушною, і як ми покажемо на прикладі Донеччини, вона має раці.

Окремі ієрархи церкви, розуміючи всі можливі наслідки подібних дій, все ж намагалися протистояти антирелігійним акціям влади. В травні 1959 р. патріарх Алексій I та митрополит Миколай надіслали листа М. Хрущову, де вказували на факти зневажливого ставлення до почуттів віруючих, наводили

приклади безцеремонного втручання у справи Церкви.

В 1965 р. вісім архієреїв на чолі з Гермогеном (Олексій Степанович Голубєв, 1896-1978) подали Патріарху Алексію вимогу відмінити рішення Архієрейського Собору 1961 р. (Гермоген після цього був позбавлений сану). Проти утиску церкви виступили священники М. Ешліман та Г. Якунін (в майбутньому – один з організаторів Комітету захисту прав віруючих і активний діяч Російської автономної православної церкви), які в своєму листі до вищих керівних партійних та державних органів звинуватили Раду у справах РПЦ в позазаконних переведеннях духовенства з місця на місце, в маніпулюванні персональним складом парафіяльних рад і наданні дозволу останнім контролювати фінансові справи церковних громад [111 109, 17]. Крім того, лист закликав відновити діяльність закритих владою культових споруд. Але зміст даного виступу залишався невідомим широкій громадськості. Церква змушена була негативно поставитися до цієї заяви, і патріарх Алексій I позбавив обох священників сану. Був позбавлений єпископської кафедри і архієпископ Житомирський Венедикт, який закликав паству не зраджувати своїй вірі і не піддаватися атеїстичній пропаганді. Але такі відкриті протести були поодинокими.

Підводячи підсумки розвитку православ'я в СРСР та УРСР у 40-60-і рр., можна зробити такі висновки.

З 1943 р. для Російської православної церкви починається новий етап її історії в умовах радянської державі. Вже під час війни, коли влада вочевидь шукала таку церковну інституцію, на яку можна було б зробити ставку у внутрішній політиці та зовнішньополітичних ініціативах, вибір РПЦ був не випадковим. Церква залишалася в очах людей надійним духовним стрижнем, що так був необхідний людям, що перенесли тягар кривавої війни.

В післявоєнні роки церква, відчуючи зменшення репресивного тиску і використовуючи дозволені владою можливості, активно відновлює свою адміністративну структуру, видавничу діяльність, систему духовної освіти тощо. Відкриваються нові храми.

Церква активно співпрацює з владою на міжнародній арені. Для 1940-х рр. характерним є встановлення контактів з церквами Близького сходу та Східної Європи, намагання протистояти Ватикану, і надалі церква під впливом влади після фактичної поразки на Близькому сході включається в діяльність в контексті руху за мир, вступає до Всесвітньої ради церков.

Україна відрізнялася від інших республік тим, що тут був значно вищий рівень релігійності, що

зокрема, видно у тому, що тут концентрувалося до 60-70% православних громад, питанні існування греко-католицької церкви та національних православних церков, що відновилися за часів окупації.

Тиск на церкву з боку влади і партійних структур постійно зростає. Завдяки нетривалій передишці церква змогла укріпити свої позиції, що допомогло їй пережити новий сплеск репресій хрущовських часів.

2.2. Російська православна церква на Донеччині в 1943 – 1964 рр.: стан та тенденції розвитку

2.2.1. Донецька єпархія в 1943 – 1964 рр.: організація та напрямки діяльності

Антирелігійна політика радянської влади 20 – 30-х рр. ХХ ст. призвела до того, що на початку Великої Вітчизняної війни на території Сталінської області не залишилось жодної офіційно діючої православної церкви. Легальне церковне життя було неможливим, повністю було зруйновано традиційну для православної церкви систему єпархіального життя.

Під час Великої Вітчизняної війни на території Сталінської області починається відродження релігійного життя. В першу чергу це позначилося на відновленні діяльності парафій там, де вони були до війни, а також у нових місцях. Розпочинають діяль-

ність священнослужителі, що залишилися в області та не були заарештовані. Так, наприклад у м. Сталіно було відкрито дві церкви та десять молитовних будинків. Масово звершувалися хрещення та інші священодії. У храмах на свята збиралися сотні людей. 1 грудня 1942 р. в результаті підписання акту між керуючим Донецьким єпархіальним управлінням протоієреєм О.Книшевим та колишнім Макіївським головою макіївської управи П. Кочевським на території області було створено єдине Донецьке єпархіальне управління з центром у м. Єнакієве. Відкриваються церковні лавки, громадяни жертвували гроші для церков, несли церковні речі, що зберегли у роки гонінь тощо. Вже у останні місяці окупації в Бахмуті (Артемівську) за ініціативи віруючих розпочався збір коштів на відновлення приміщення міського собору [87, 1].

Даних щодо підпорядкування православних громад на території області не збереглося. Окремі дослідники, як, наприклад, І. Грідіна, свідчать, що православні Донеччини зберігала підпорядкування Москві, хоча формально територія Донеччини входила в юрисдикцію митрополита автокефальної церкви Феофіла (Булдовського). Митрополит Феодосій (Процюк) стверджує думку щодо підпорядкування православних парафій Донеччини єпископу Димитрію (Магану) з Української автономної церкви. Він стверджує, що єпископ Димитрій займав

кафедру у січні-вересні 1943 року, а після звільнення емігрував на захід.

Територію Донбасу було звільнено від німецько-нацистських окупантів та їх союзників (румунів, італійців) у вересні 1943 р. Місто Сталіно (тепер - Донецьк) звільнене 8 вересня. Це відбулося в той саме день, коли в Москві проходив Собор РПЦ, який обрав митрополита Сергія (Страгородського) патріархом Московським. Цей факт свідчить про те, що післяокупаційний етап історії Донецького регіону і Російської православної церкви на його землях співпадає в часі з переломним моментом в історії РПЦ та державно-церковних відносин в Радянській державі і є, певною мірою, символічним перебігом обставин.

Не зважаючи на те, що за часів окупації мали місце спроби упорядкувати церковне життя, створити хоча б якісь місцеві управлінські структури, після звільнення все довелося робити наново. Після розгрому довоєнних часів, коли легального церковного життя не було зовсім, вся управлінська структура була знищена.

Священний Синод РПЦ приймає рішення про заснування Донецької єпархії у 1944 р. Територіально Донецька єпархія охоплювала дві області Української РСР - Сталінську та Ворошиловградську [39, 1]. Кафедра правлячого єпископа знаходилася у Ворошиловграді. Новоутворену єпархію очолив єпископ (згодом - архієпископ) Нікон (Олександр

Порфирійович Петін). 21 травня 1944 року відбулася його єпископська хіротонія в єпископа Ворошиловградського вікарія Дніпропетровської єпархії.

У назві новоствореної єпархії фігурувала назва «Донецька», хоча, як відомо, область у ті часи називалася Сталінська. Ймовірно, що церковне керівництво не наважилося назвати церковну структуру назвою, що безпосередньо вказує на Й.Сталіна. Тільки 18 квітня 1956 року рішенням Синоду єпархія отримала назву «Ворошиловградська і Сталінська», а з 1961 – «Ворошиловградська і Донецька».

Адміністративно єпархія на час її заснування поділялася на 21 благочинний округ (з них 13 – на території Сталінської, а 8 – на території Ворошиловградської області) [39, 6].

Тож бачимо, що, як і деякі інші єпархії України, була подвоєною, тобто включала дві області. З 16 єпархій України у на початок 1948 р. подвоєними були окрім Донецько-Ворошиловградської, ще Дніпропетровсько-Запорізька, Львівсько-Тернопільська, Одесько-Херсонська, Кіровоградсько-Миколаївська, та Волинсько-Рівненська. Бачимо, що це, або промислові центри, або області з активним впливом колишніх греко-католицьких громад [136, 212].

Втім, завдяки зусиллям правлячого архієрея Донецько-Ворошиловградської єпархії, була налагоджена доволі ефективна управлінська структура, що включала єпархіальний центр, благочинні

округи та громади. Єпископ намагався створити умови для нормального функціонування та керівництва громадами на території Сталінської області, тому у 1947 році за його ініціативи було засновано Секретаріат єпископа по Сталінській області. Обґрунтовуючи необхідність утворення Секретаріату, єпископ Нікон у звіті Донецької єпархії за 1947 р. писав, що створення такого секретаріату необхідно «зادля прискорення розв'язання різних ... питань, що виникають у житті парафіяльних громад, а також задля того, щоб уникати необхідності виїзду зацікавлених осіб з віддалених куточків єпархії до резиденції єпископа» [39, 2]. Але вже в 1947 р. Секретаріат було скасовано, бо парафіяни все ж охоче їхали до Ворошиловграду, де вирішували свої питання особисто з єпископом, вважаючи, що «особисте відвідування єпископа принесе більший успіх тій справі, яка їх цікавить» [39, 2].

Відповідно, у Ворошиловграді необхідно було створити всі умови для того, щоб парафіяни, які приїздили до єпархіального центру для вирішення своїх проблем, могли комфортно себе відчувати. Влітку 1947 р. єпархія придбала будинок, де розмістилися: сам єпископ (його кабінет та приймальня), канцелярія єпархії та кімната членів єпархіальної ради, бібліотека, актові зали, та приміщення, де могли зупинятися парафіяни. Єпархія забезпечувала їх усім необхідним, включаючи придбання заліз-

ничних квитків (цим займався спеціально призначений співробітник) та медичні послуги. Для цього в єпархіальному будинку було відкрито аптеку. Всі, хто приїжджав у єпархіальний центр у разі необхідності мали можливість звернутися до місцевої поліклініки за медичною допомогою та, за призначенням лікарів, проходити лабораторні, рентгєнівські та інші дослідження, отримуючи необхідні види спеціалізованої допомоги. Лише за період з 21 листопада по 31 грудня 1947 року до медичного пункту єпархії звернулися 1197 осіб (з них повторно – 756) [39, 3-5].

Керівництво єпархією єпископ здійснював через благочинних. У функції благочинного входив нагляд за діяльністю та поведінкою парафіяльного духовенства округу, проголошення розпоряджень правлячого єпископа, надання необхідних вказівок настоятелям та іншим членам причту, нагляд за задовольнянням релігійних потреб віруючих у тих парафіях, де немає постійних священнослужителів тощо. Було встановлено норму, згідно якої благочинний повинен був не менше одного разу на місяць відвідувати єпископа для отримання необхідних розпоряджень, вказівок та порад стосовно керівництва благочиніями. Для нагляду за життям благочиній вони повинні були здійснювати регулярні відвідування парафій, де перевіряли стан документації (реєстраційні справи, ведення фінансових

книг, іншої церковної документації), роботу настоятеля та церковної ради, загальний стан парафії тощо.

У кожному благочинному окрузі були затверджені виборні посадові особи, а саме: окружний духівник та окружний духовний слідчий. В обов'язки першого входили функції нагляду за моральним станом духівництва та віруючих, участь в житті церкви (літургія, таїнства тощо), нагляд за дотриманням духівництвом своїх обов'язків як пасторів, задоволення релігійних потреб тощо [39, 6-7]. Окружний духовний слідчий мав вирішувати справи другорядного порядку, що виникали на місцях.

У 1947 р. при секретаріаті єпископа було створено постійну слідчу ревізійну комісію в складі трьох протоієреїв задля проведення ревізій в благочинних округах. Тільки за 1947 р. комісією було розглянуто 19 справ у різних парафіях єпархії [39, 7].

Православне життя в Донецькому регіоні розвивалося в умовах поліконфесійності. Більшу частину віруючого населення складали православні. Але значний вплив на релігійне життя Донеччини мали також інші релігійні течії. Наприклад, в середині 20-х рр. на території області діяли релігійні громади наступних релігійних течій: тихонівці (407 громад), обновленці (123), автокефалісти (5), старообрядці-попівці (9), старообрядці-безпопівці (2),

вірмено-григоріани (1), римо-католики (15), лютерани (11), юдеї (25), мусульмани (1), євангельські християни (13), баптисти (45), адвентисти сьомого дня (5), меноніти (23), свідки Єгови (3) тощо [200, 41-42]. Після інтенсивної антирелігійної кампанії 30-х рр. всі ці громади припинили своє легальне існування.

Відродження релігійного життя розпочинається тільки у роки війни та перші повоєнні роки. У цей період громади, що були зареєстровані можна розподілити на: ті, що були примусово закриті, або перейшли на підпільну діяльність, та ті, що вперше виникли у період окупації

Донеччина в 40–60 рр. ХХ ст. (власне, як і зараз) була важливим центром протестантизму в Україні. На території області діяли осередки євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, а також численні незареєстровані групи Свідків Єгови, п'ятидесятників, старообрядців, юдеїв тощо. Але легально на території області діяли тільки громади РПЦ, ЄХБ, АСД та молокан. Разом з тим нелегально діяли групи християн віри євангельської, свідків Єгови, баптистів-розкольників, чистих баптистів, істинно-православних християн, підгорнівців, єговістів-ільїнців, старообрядців, адвентистів-реформістів, іудеїв. Це свідчить про те, що у повоєнні роки конфесійна карта області залишалася строкатою.

А тому, враховуючи складну релігійну ситуацію в області, керівництво Донецької єпархії визначило одним з важливих напрямків діяльності активну місіонерську роботу, яка розгорнулася за кількома напрямками.

При єпархії 6 травня 1947 р. було засновано Єпархіальну Місійну Раду, яку очолив архімандрит Нафанаїл (Смердинський). Ще з кінця 1946 р. при Кафедральному соборі Ворошиловграда були засновані спеціальні місіонерські богослужіння (щочетверга) [39, 15-16].

З 12 по 27 травня 1947 р. пройшли об'єднані зібрання з настоятелями парафій, що знаходилися в безпосередній близькості до Ворошиловграда. На них було визначено найближчі цілі діяльності Ради, а саме:

- створення спеціальної місіонерської бібліотеки;
- систематичне проведення по всій єпархії бесід роз'яснювального характеру про значення богослужінь православної церкви та церковних співів;
- заснування в кожному благочинному окрузі спеціальних місійних богослужінь;
- було запропоновано відкриття при Раді курсів та семінарів з підготовки священників-місіонерів для сільських парафій єпархії;
- в обов'язковому порядку запропоновано при кожній парафії на вечірніх богослужіннях проведен-

ня загальноцерковного співу та коротких співбесід із віруючими;

- усім благочинним тих округів, де найбільше «сектантів», повідомляти про стан справ в окрузі, про повернення до православ'я колишніх «сектантів» тощо [39, 16-17].

Як приклад місійної роботи в єпархії наведемо деякі теми «анти сектантських» проповідей (за розкладом місійних богослужінь в 2-му благочинному Макіївському окрузі на перший квартал 1948 р.): сутність баптизму; Ватикан та його лжевчення; Церква та патріотизм; сектантство в Росії; розкол та причини його виникнення; Святий апостол Петро та Православна церква; Святе Письмо про хрещення немовлят та хибність вчення сектантів про хрещення тільки дорослих; Свята Православна церква як «Строительница Таин Божьих»; баптизм та його лжевчення; розкол: старообрядці; сутність богослужінь Православної церкви; згубні наслідки розколу; сила молитви православно-віруючої людини; патріарх Алексій та його праці про об'єднання християнських церков; гріх сектантства проти єдності Церкви Христової (за Євангелієм від Іоанна 17:21); про невірне тлумачення сектантами слів апостола про вшанування ікон (за посланням апостола Павла до Римлян 1:2-3); про невірне тлумачення сектантами слів апостола про нерукотворні храми (за Євангелієм від Марка 24:17) [39, 43].

Також з метою поширення місійної діяльності в єпархії проходили й пастирсько-богословські курси (з 20 липня до 10 серпня 1947 р.) у Ворошиловграді [39, 10]. В них прийняв участь 51 слухач. Протягом кількох днів слухачі відвідували лекції з наступних дисциплін: Святе Писання Старого та Нового Заповіту; Сектознавство і методика протисектантської пастирсько-місійної діяльності; Загальна церковна історія; Біблійна та Російська церковна історія; Церковний спів; Церковне право та практичне керівництво для пастирів; Гомілетика та літургіка; Історія домострою та спасіння людей [39, 9-10]. Загальний обсяг курсів – 90 лекційних годин. Курсами завідував голова Місійної Єпархіальної Ради архімандрит Нафанаїл (Смердинський). Лекції читали 6 викладачів. Для викладання окремих курсів було запрошено відомого ще з дореволюційних часів професора-місіонера І.Г. Айвазова. Всього на проведення курсів єпархія витратила 87 822 карб. (з них на заробітну платню – 11000, утримання слухачів – 76550, літературу та учбові посібники – 322). Про успішність засвоєння матеріалу слухачами говорять відмітки, які вони отримали після курсів: «відмінно» – 11 осіб, «добре» – 15, «задовільно» – 11, «прослухали курс» – 9 осіб [39, 11]. Загальне керівництво курсами здійснював сам єпископ, який відвідував їх у позалекційний час, спілкувався зі слухачами, вів бесіди, приймав участь в інших заходах.

Проведення таких короткотермінових курсів було поширене у багатьох єпархіях, коли єпископи намагалися хоча б таким чином підвищити якість підготовки священиків, що були рукопокладені без належної підготовки в умовах неможливості або обмеженої можливості отримання духовної освіти. Але ми бачимо, що тематична спрямованість курсів була різною в залежності від єпархіальних потреб. Так, наприклад, у Волинській, Чернівецькій, Вінницькій областях були проведені короткотермінові курси з підготовки регентів та псаломщиків, у деяких єпархіях діяли курси самопідготовки священиків. Очевидно, що для Донеччини більш важливою виявилися пастирсько-богословські курси місійної спрямованості. Це з одного боку, давало можливість давати слухачам навички місійної діяльності, а з іншого боку, мало на меті підвищити загальний рівень духовної освіти, бо тематика курсів свідчить про їх більш широкий тематичний характер.

Тепер розглянемо ситуацію з мережею православних громад на території області. Аналізуючи ситуацію в цій площині треба враховувати, що як демографічна, так і соціально-економічна ситуація в краї була надзвичайно складною. Це безпосередньо позначилося на процесах, що відбувалися із православною мережею на Донеччині. Треба враховувати, декілька факторів. Перший – високий рівень урбанізованості краю, коли спостерігається значний

потік людей з сіл та селищ до великих промислових міст. Другий – значний занепад у зв'язку з цим сільської місцевості та скорочення її населення. Статистика свідчить, що міське населення Донеччини у 1959 р. складало 3 656 240 осіб, тоді як сільське – 606 680 осіб. Третім фактором варто відзначити те, що протягом нетривалого часу в Донеччину прибули значні зовнішні міграційні потоки з інших регіонів країни. Так, якщо в 1943 р. (після звільнення) населення Донеччини складало тільки 1,6 млн. осіб, то у 1952–1959 рр. зовнішні міграційні потоки склали цифру 4,6 млн. Але статистика свідчить ще й про те, що за цей час покинуло область близько 3,6 млн. осіб.

Така інтенсивна сепарація накладала відбиток як на кількісні показники населення та його розміщення (внутрішня та зовнішня міграція), так і на якісні показники. На Донеччини залишалися люди, спроможні витримувати специфічні умови, а також ті, кого примусили тут жити і працювати. Все це наклало відбиток на процеси у церковному житті Донеччині до яких ми тепер і звертаємось. Але разом з тим і сформувало населення, відірване від своїх національних коренів. Внаслідок цього менше уваги приділялося питанням національно-духовного розвитку, що призвело до домінування «радянської свідомості» у значної більшості населення краю, відокремлення його духовності від розвитку в загальноукраїнському контексті.

Під час окупації на території області спостерігалося значне піднесення релігійного життя. Знову після тривалої перерви розпочинали діяльність православні громади. Було відкрито значну кількість закритих ще за часів радянської влади храмів. У більшості випадків це знаходило підтримку з боку німецької влади. За даними уповноваженого Ради у справах РПЦ К.Ф. Чорноморченка, на території області під час окупації було відкрито 232 церкви та молитовні будинки православної церкви (дані станом на 1 січня 1944 р.) [50]. Зауважимо, що ця цифра відображає кількість взятих на облік церков та молитовних будинків.

Зазначимо, що в документах уповноваженого зустрічаються дані про 233 та 234 церкви та молитовні будинки, що були взяті на облік, але ця неточність виникла внаслідок помилки: спочатку одна, а потім дві громади були віднесені одночасно до двох районів і відповідно двічі підраховані. Це стосується молитовних будинків у с. Мангуш (Мангушський район), які були зафіксовані і по Мангушському, і по Маріупольському районах. В іншому випадку молитовний будинок у с. Ново-Райське був віднесений і до Андріївського, і до Дружківського районів. Але згодом помилку було виправлено. Звичайно, дані, які подавав уповноважений у звітах за перші роки своєї діяльності, потребували уточнення. Зауважимо до того ж, що діяльність прово-

дилася в умовах війни. Але уповноважений переві- рив отримані дані і зазначив, що кількість церков та молитовних будинків складає 232, і всі вони були відкриті під час німецької окупації.

Як же розподілялися ці 232 громади на території області? Спочатку згадаємо про те, що станом на 1 січня 1944 р. існувало 40 міських та районних виконавчих комітетів (12 міських виконкомів та 28 районних виконкомів. Згідно статистичних даних у межах області на початок досліджуваного періоду (тобто після звільнення) не було жодного міського чи сільського району, де не було б хоча б однієї громади, але розташовувалися вони нерівномірно. Якщо говорити про міста, то тут тенденція на зменшення кількості наявних громад відповідно до масштабів того чи іншого міста. Тож найбільша кількість православних громад була зафіксована в таких містах області, як Сталіно (13 громад) – ясно, що найбільше місто, обласний центр, далі – Жданов (10 громад), Макіївка (9 громад), Горлівка (6 громад). В інших містах обласного підпорядкування менших за розмірами: Краматорськ – 5, Дебальцеве – 4, Артемівськ, Дружківка, Слов'янськ, Чистяково (з 1961 р. – Торез) – по 3 громади, Єнакієве та Костянтинівна – по одній громаді [61, 4-25].

Серед районних виконкомів слід виділити Амвросіївський – 12 громад (з них 10 – у сільській

Луковенко І.Г.

місцевості), Волноваський - 12 громад, Красно-Лиманський - 12, Маріїнський - 12, Ольгинський - 14. Найменшу кількість громад було зареєстровано в Андріївському (3 громади), Добропільському (3 громади), Першотравневому (3 громади), Ямському (1 громада) районах [65, 16-19].

Через десять років, станом на 1 січня 1953 р. з 194 зареєстрованих на той час церков та молитовних будинків 50 знаходилися в міських парафіях, 90 - в сільських, а 54 - в селищних [21, 3-4]. Тобто, ми фіксуємо, що Більша частина парафій на території області розташовувалася в сільській та селищній місцевості. Але, як ми покажемо надалі, кількісно сільські парафії значно поступалися міським та деяким селищним, зокрема у зв'язку із порівняно невеликою кількістю сільського населення області.

Подальша статистика свідчить про невпинне зменшення кількості громад. Треба зауважити, що наприкінці 50-х рр. ХХ ст. проводилося масштабне реформування адміністративно-територіального устрою області, внаслідок чого окремі райони були ліквідовані, а їхні території увійшли до складу інших районів. Тому кількість громад по окремих районах у певних випадках або збільшилася, або залишилася на тому ж рівні (не зважаючи на зняття з реєстрації окремих парафій). Наприклад, у Волноваському районі в 1944 р. було 12 зареєстрованих громад, і в 1959 їх залишилося стільки ж, але це відбулося

внаслідок приєднання до цього району територій (а разом із територіями і громад) Ольгінського та Старомлинівського районів (церкви закривалися і тут). Отже, за статистикою 1944 р., згідно з територіальним поділом 1959 р., у Волноваському районі (в межах 1959 р.) було 32 громади. Протягом 1944 – 1959 рр. три райони (Волноваський, Ольгінський та Старомлинівський) втратили разом 20 парафій. Звідси цифра 12 у 1959 р. [65, 93-94].

Складна ситуація склалася в сільських парафіях у 1940–50 рр. Тут невпинно зростала кількість громад, де довгий час не проводилися служби, або проводилися зі значними перервами (від місяця до року). В 1945 р. була одна така громада, надалі їх кількість зростає: 1946 р. – 3; 1947 р. – 5; 1948 р. – 10; 1949 р. – 15; 1950 р. – 19; 1951 р. – 23; 1952 р. – 28; 1953 р. – 13 парафій. На початку 1950-х рр. зростає кількість парафій, де служби не проводилася зовсім. Так, якщо в 1953 р. таких громад не було, то в 1954 та 1955 рр. їх вже дві, в 1956 р. – три, у 1957 р. – 7 (з них у трьох церквах служби не проводилися більше двох років, а в 13 – відбувалися з великими перервами) [61, 18], а станом на 1 січня 1959 р. вже в тринадцяти парафіях служби не проводилися взагалі [64, 9].

Причина цього – відсутність служителів культу. У багатьох випадках єпархіальне керівництво не направляло священників у ці парафії не в останню чергу під тиском влади, яка намагалася сприяти зга-

санню церковного життя у таких парафіях, не підживлювати її. В 1954 р. існувало всього 87 парафій, але служби Божі проводилася з великими перервами лише в 46. А в 1959 р. вже в 35 церквах, що були розташовані у сільській місцевості, служби здійснювалися нерегулярно, а в 22 служб не було взагалі [64, 9]. Тож не дивно, що більшість знятих з реєстрації парафій припадала саме на сільську місцевість. Причиною цього є зменшення загальної кількості сільського населення та відтік його до міст в результаті урбанізаційних процесів (наприкінці 1950-х рр. сільське населення області становило 606 680 осіб, тоді, як міське населення становило 3 656 240 осіб).

Статистика змін у мережі православних громад протягом 1943 - 1959 рр. свідчить про те, що райони області не однаково постраждали внаслідок несприятливої державно-церковної політики. Найбільше постраждав Волноваський район, як район з переважно сільським населенням. Взагалі саме сільські райони постраждали більше всього. Кількість громад значно змінилася в Краснолиманському (з 12 у 1944 до 6 у 1959), Володарському (було 3 стала 1 громада), Тельманівському (було 4 стала 1 громада). В окремих районах кількість громад не зазнала істотних змін. Наприклад, у Маріїнському районі з 12 громад у 1944 р. припинили своє існування лише 2, в Авдіївському - тільки одна. Нарешті, в багатьох районах кількість громад зовсім не скоротилася. Це

Артемівський, Новоазовський, Слово'янський, Харцизький та Шахтарський райони, тобто переважно райони із наявним значним міським населенням. Громади цих районів знаходили собі нові приміщення і продовжували існувати легально. Разом з тим у 1959р. у Першотравневому районі не залишилося жодної православної громади: всі три громади, відкриті в 1944 р., були закриті [65, 19].

Якщо говорити про міста, то найгірша ситуація склалася в м. Сталіно. Тут кількість громад скоротилася на чотири одиниці і становила у 1959 р. 9 громад. У 60-і рр. було закрито ще 4 громади. Не змінилася кількість громад у містах Артемівську, Горлівці, Дебальцевому, Єнакієвому, Костянтинівці, Макіївці, Чистяково (тепер Торез) [65, 17].

Для того, щоб розуміти сам процес скорочення мережі громад, треба з'ясувати деякі моменти, пов'язані із формуванням цієї мережі у роки окупації, специфіку подальшої політики місцевої влади стосовно певної кількості громад та механіку самого процесу скорочення кількості громад. Значна частина православних громад на території області після звільнення від окупантів займала приміщення, які до війни належали різноманітним радянським установам (на початку війни їх було евакуйовано), оскільки наявних культових споруд, пристосованих до цих потреб, просто не було. Під час війни віруючі займали ці приміщення та пристосовували їх для

молитовних потреб. В архіві уповноваженого Ради у справах РПЦ зберігся документ під назвою «Сводные сведения и список общественных зданий, занятых в период немецкой оккупации под церкви и молитвенные дома» [42, 39-54]. З цього документу дізнаємося, що віруючими було зайнято 218 таких приміщень. Тобто – майже всі громади, що відновили свою діяльність у роки окупації, користувалися цими приміщеннями! Це важливо! З цієї кількості – приміщень громадських установ, колишніх церковних, які до війни були переобладнані та пристосовані задля громадських потреб, – 98 (тобто колишніх церков, які радянська влада переобладнала для своїх потреб під клуби, бібліотеки, школи тощо – таке собі відновлення справедливості), а приміщень громадських установ, що до війни громадами не займалися – 120 (тобто тих, що церквами ніколи не були) [42, 39].

Після звільнення Донеччини та в подальші роки проходив процес вилучення з користування віруючими цих приміщень. Радянська влада повернулася і потрібні були приміщення для роботи відновлених радянських структур. Так, з 1 листопада 1943 до 1 жовтня 1948 р. у віруючих було вилучено 84 приміщення (5 (з 98-ми) – колишніх церковних та 79 колишніх громадських (зі 120-ти)) [42, 40-45].

Станом на 1 листопада 1949 р. з зареєстрованих 201 церкви та молитовних будинків громади займали такі приміщення: 93 – типових церковних (з

них 7 були переобладнані ще до війни та використовувалися для громадсько-культурні потреби), 3 – приміщення громадських установ, що ніколи для молитовних потреб не використовувалися, 45 – це приміщення, орендовані віруючими в громадських організацій, 17 – орендовані в приватних осіб, 43 – приміщення, що були куплені віруючими на власний кошт [45, 41]. Тобто, віруючі повинні були знайти собі інші приміщення, замість тих, що у них вилучалася, у протилежному випадку громаду знімали з реєстрації (про механізм цього – далі буде, зараз важливо розглянути кількісні масштаби).

Отже, станом на 1 листопада 1949 р. після масштабної акції з вилучення таких приміщень віруючі займали 10 приміщень громадських або державних установ – влада попрацювала на совість. На початку 1952 р. загальна кількість церков та молитовних будинків сягала 194, 30 з них – типові культові приміщення, 62 – типові культові приміщення, що зазнали перебудови та свого часу втратили первісний вигляд, 61 – були придбані віруючими у власність, 27 – орендовані у державних організацій, 14 – орендовані у приватних осіб. Відповідно скорочення з 1943 р. становило 38 одиниць. Наведені цифри свідчать, що на початку 1950-х рр. процес вилучення з користування віруючими приміщень колишніх громадських чи

Луковенко І.Г.

державних установ в цілому закінчився, бо в цій статистиці такі приміщення вже не фігурують.

З таблиці бачимо, що протягом 1940-1960-х рр. кількість церков та молитовних будинків невпинно зменшувалася (всі дані на 1 січня відповідного року, складено автором на основі зведення даних за відповідні роки).

Таблиця 1

Статистика зміни кількості православних громад на території Донецької області в 1945 - 1961рр.

1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961
231	210	210	210	207	199	195	195	194	191	189	189	188	188	186	162	137

Як бачимо з таблиці, найбільші скорочення кількості громад епархії відбувалися в кінці 50-х - першій половині 60-х рр. ХХ ст. Так, у 1960 р. було знято з реєстрації 25 громад: 14 - самоліквідувалися (за термінологією влади), 2 громади було знято з реєстрації в зв'язку з конфліктами в них, 6 громад припинили існування в зв'язку з вилученням приміщення, 2 громади були об'єднані, 1 громада ліквідована внаслідок того, що приміщення, яке вона займала, згоріло [67, 12-18].

Статистичні дані щодо кількості релігійних громад православної церкви в матеріалах уповноваженого Ради у справах РПЦ, що зберігаються в

Донецькому державному архіві, наявні лише до 1960 року, наступні з'являються тільки в 1966 році. За цими даними, в 1966 році кількість православних релігійних громад сягала 94, тобто з 1961 по 1966 рік зменшилася на 43 одиниці. Ці громади займали 93 церкви та молитовних будинки [Дані поточного архіву відділу в справах релігій Донецької облдержадміністрації].

Дані про кількість православних громад за 1961-1965 роки були знайдені в поточному архіві Відділу у справах релігій Донецької облдержадміністрації. За цими даними, в 1962 році православних громад нараховувалося вже 125 одиниць, у 1963 році - 117, у 1964 році - 105, 1965 - 94 одиниці. Тобто бачимо, що з 1943 по 1964 рр. Донеччина втратила 138 громад - з 232 у 1943 до 94 у 1964.

На території міста Сталіно під час війни було відкрито тринадцять православних церков та молитовних будинків. З них хрущовські гоніння пережили тільки п'ять. Церкву в селищі Трудовські (громада була заснована у 1941 році) було закрито у вересні 1960 року, релігійну громаду Миколаївського молитовного будинку в селищі Григорівка (Ленінський район міста Сталіно) було розпущено в 1959 році (громада проіснувала з 1942 року), молитовний будинок у Моспіно було закрито у 1959 році, молитовний будинок станції Сталіно було закрито в 1960 році, в 1962 році було знято з реєстрації церкву

Петра й Павла, що на Смолянці (тепер це Свято-Преображенський кафедральний собор Української Православної церкви Київського патріархату), церкву в сел. Авдотьїне було зачинено в лютому 1963 року. Були випадки закриття церков і раніше. Так, церкву на станції Мушкетові було зачинено ще у вересні 1944 року, а церкву в селищі Рутченково - в 1946 році. Продовжували існувати такі громади: Свято-Нікольська парафія на Ларінці (Ленінський район Донецька, тепер це Свято-Нікольський кафедральний собор Української Православної церкви Московського патріархату), Свято-Успенський храм (селище Рутченково), Свято-Нікольський храм (район «Шахтобудівник», Калінінський район), Свято-Успенський храм на Будьонівці та храм Вознесіння Христового в Петровському районі [169, 65].

Таким чином, аналіз внутрішнього устрою та життя Донецької єпархії в 40-60-і рр. дозволяє зробити такі висновки.

Роки війни стали для Донеччини роками відродження інституційного церковного життя після його тотального знищення в 20-30-і рр. ХХ ст. Після років атеїстичного наступу віруючі користалися можливістю вільного виявлення своєї віри. Віруючі відновлювали богослужіння в колишніх церквах, приміщеннях громадських, державних установ тощо.

Після звільнення Донеччини у вересні 1943 р. відбувається організаційне оформлення структур

РПЦ на Донеччині. Для відновлення зруйнованого єпархіального життя церковне керівництво ставить завдання організаційного оформлення тих громад, які стихійно виникали під час окупації. Цю мету в цілому було здійснено до кінця 1940-х рр. завдяки діяльності правлячого єпископа Донецької єпархії, що об'єднала Сталінську та Ворошиловградську області УРСР, єпископа Донецького і Ворошиловградського Нікона (Петіна). Завдяки його адміністративному таланту було фактично «з нуля» відбудовано єпархіальне життя на Донеччині.

Діяльність єпархії в ці часи спрямовувалася відповідно до реалій регіону. В першу чергу це стосується активної місіонерської діяльності. Єпархіальне керівництво враховувало строкату релігійну мережу Донеччини. Це виявлялося в таких формах діяльності: проведення місійних богослужінь, спеціальних нарад, а також пастирсько-богословських курсів (що були проведені у 1947 р.).

Православна мережа Донеччини, кількість громад не була великою порівняно із іншими регіонами України. На території області на час звільнення легально діяло 232 громади. Більшість з них знаходилися у перші післяокупаційні та повоєнні роки в сільській та селищній місцевості, хоча активна релігійність спостерігалася переважно в міських громадах, серед яких виділялися міста Сталіно, Жданів, Макіївка та ін. У наступні роки саме міські громади

стають центрами православного життя в області. Церковна інфраструктура області була сформована в результаті суспільно-економічних, демографічних процесів, що відбувалися в краї. В першу чергу мова йде про перенесення концентрації активного церковного життя з сільської у промислову міську місцевість в результаті урбанізаційних процесів на Донеччині, а також активних міграційних зовнішніх (з інших регіонів) та внутрішніх (у межах області) потоків.

Кількісна сконцентрованість громад в сільській місцевості привернула особливу увагу до них з боку владних структур. Саме в результаті закриття громаду сільській місцевості у 40-60-і рр. ХХ ст. спостерігається різке зменшення православної мережі в області.

2.2.2. Православне духівництво Донеччини у повоєнні роки

Відповідно до специфіки православної церкви духівництво є важливою складовою організму церкви, без якої неможливе її нормальне життя, виконання нею своєї місії. Тому в історії православ'я ми спостерігаємо приклади кризових станів, коли відсутність церковної ієрархії ставала причиною фактичної ліквідації церкви (тривалі пошуки ієрархії старовірами, репресії проти духівництва у 20-30-і рр. ХХ ст.). В повоєнний час така криза вже не мала місце, але процеси, що відбувалися у площині

державно-церковних відносин наклали відбиток і на ситуацію з православним духовництвом.

У 40–60-і рр. ХХ ст. із православним життям Донеччини була пов'язана доля двох архієреїв РПЦ повоєнного часу. Це архієпископ Донецький і Ворошиловградський Нікон (Петін) та митрополит Одеський і Херсонський Борис (Вік). Архієпископ Нікон був правлячим архієреєм Донецької кафедри, а після переведення до Одеси (у 1948 р.) одночасно був керуючим Донецькою єпархією, як і його наступники на Одеській кафедрі. Власного архієрея Донеччина отримала тільки у 1990 р.

Єпископ (згодом – архієпископ) Донецький і Ворошиловградський Нікон в миру Олександр Порфірійович Петін народився 1 червня 1902 року в місті Єкатеринодарі (з 1920 року – Краснодар). Мав середню духовну (1918 р. закінчив Ставропольська духовна семінарія) та вищу світську освіту (Кубанський політехнічний інститут). У 1928 році рукопокладено у целібатного ієрея. З 1928 по 1943 рр., з перервою у 1933 – 1937 рр. коли перебував в ув'язненні, служив у храмах Росії (Пензенська та Калінінська області). В 1933 році його було засуджено за статтею 58-10 КК РРФСР та засуджений до п'яти років, перебуваючи в Ухтпечлазі. З 1937 року знову священствує.

Із початком війни отець Олександр перебуває у Пензі. Перебуваючи у стройбаті, куди його напра-

Луковенко І.Г.

вили, приймав участь у будівництві аеродромної злітної смуги на місцевому аеродромі. Згодом попадає у оточення звідки виходить разом із солдатами, підтримуючи їх моральний дух. Після цього отець Олександр попадає у м. Кімри, де служить протоієреєм у місцевому храмі. Є свідчення, що у цей період він примикає до оновленців. Втім, пізніше, принісши покаєння у 1944 році, приймає чернечий постриг з ім'ям Нікона, а 21 травня 1944 року відбулася єпископська хіротонія і призначення єпископом Ворошиловградським, вікарієм Дніпропетровської єпархії. З 1945 року керує Донецькою єпархією у якості правлячого архієрея. З серпня 1948 року єпископ Нікон був переведений на Одеську кафедру. Одночасно за ним залишилося керування Донецькою єпархією (ця практика була поширеною, так, наприклад, з 1961 року Дніпропетровською кафедрою керували єпископи Сімферопольські тощо). З 19 серпня 1951 року – в сані архієпископа. Архієпископ Нікон помер 16 квітня 1956 року і похований в одеському Успенському соборі. Після смерті в 1956 р. архієпископа Нікона на Одеську кафедру 25 квітня того ж року було призначено архієпископа Бориса (Віка) [223, 43].

Архієпископ Борис (Борис Іванович Вік, 1906 – 1965 рр.) мав середню духовну освіту (1917 р. закінчив Саратовське духовне училище). До квітня 1944р. – служив у російських парафіях, зокрема

обновленської церкви. У квітні 1944 р. патріарх Сергій (Страгородський) призначає архімандрита Бориса вікарним єпископом Чернігівської єпархії, а через рік його призначають правлячим архієреєм цієї єпархії. В січні 1947 р. єпископ Борис повертається до рідного Саратова вже правлячим архієреєм Саратовської та Вольської єпархії. З 1950 р. починається його зарубіжна кар'єра. У вересні 1950 р. Бориса призначено єпископом Берлінським та Германським, а з жовтня 1951 р. – тимчасово виконуючим обов'язки Екзарха Московської патріархії в Західній Європі. У тому ж році єпископа Бориса зведено до сану архієпископа. З липня 1954 р. – тимчасово керує Ярославською єпархією. У цьому ж році архієпископа Бориса призначено архієпископом Алеутським та Північно-Американським, Екзархом Північної та Південної Америки, керуючим Краснодарською єпархією. Керував Донецькою єпархією з 1956 до 1965 р.

Після смерті архієпископа Нікона у 1956 р. постала необхідність висвячення окремого архієрея для Донецької кафедри. Таке побажання висловив архієпископ Борис, говорячи, що йому хотілося б мати вікарного архієрея для Донецької єпархії. Навіть називалися імена можливих кандидатур, зокрема настоятеля церкви в м. Кадіївка Ворошиловградської області, голови слідчої комісії Донецької єпархії протоієрея Сергія Петрова, члена єпархіальної ради, настоятеля однієї з Ворошиловград-

ських церков отця Єфима Качана, настоятеля молитовного будинку м. Жданова архімандрита Івана Демченка [59, 70]. На цьому неодноразово наполягав митрополит Миколай (Ярушевич), але всі намагання виявилися марними. Влада на йшла на зустріч. Окремий єпископ у промисловому районі, флагмані шахтарської праці та взірці комуністичних ударних починів був не потрібний. Призначений на місце Нікона архієпископ Борис продовжував окормляти Донецько-Ворошиловградську єпархію з Одеси.

Аналізуючи діяльність правлячих архієреїв Донеччини варто відзначити наступне. Діяльність архієпископа Нікона на Донецькій землі була спрямована на наступне: по-перше, відновлення структури Донецької єпархії. Ту він зробив дійсно важливу працю, оскільки в першу чергу завдяки його адміністративному таланту та зусиллям була відбудована єпархіальна структура керівництва, налагоджена співпраця з благочиніями та парафіями. По-друге, він дуже активно займався питанням поповнення священницькими кадрами парафії, що викликало до нього пильну увагу збоку влади. Він також піклувався про моральний стан духівництва для чого створив спеціальну ревізійно-слідчу комісію для нагляду за моральною поведінкою та правильним використанням парафіяльних грошей, налаштування священників на забезпечення якості богослужінь та тісний контакт з віруючими. Також від-

значаємо його діяльність з реалізації заходів з утвердження церкви в масах віруючих (зокрема, місіонерські курси, створення медичного пункту при єпархіальному управлінні, тощо). Його активна позиція у розбудові церковного життя викликала наступну характеристику збоку керівництва РСРПЦ в Україні. Уповноважений П. Ходченко звітував до Москви, що єпископ Нікон «недурний, великої руки спритник, уміє бути на виду й пристосовуватися до різних обставин. У взаємовідносинах з ним слід бути насторожі, дипломатичним. Під маскою смиренності та доброзичливості, він підступний». Ця характеристика показує налаштованість до священноначалля влади, і, між строк, читаємо дійсно про людину неабияких талантів.

До цього варто додати, що архієпископ Нікон був видатним проповідником, він сам постійно читав проповіді, і налаштовував на це підлегле духовництво. Перше, що тут треба зазначити, це те, що Нікон був дуже обізнаним богословом, що у той час траплялося не часто. Його проповіді з цієї точки зору були ґрунтовні, аргументовані, богословсько виверені та точні.

По-друге, треба зазначити, що його проповіді при всій їх богословській глибині, носили зрозумілий всім характер, вони не були спрощенням складного, скоріше складні богословські колізії православного віровчення завдяки таланту Никона

Луковенко І.Г.

оформляти у легку, доступну мову, ставали близькими для слухачів. Протоієрей Олександр Кравченко, у ті часи – ректор Одеської духовної семінарії, говорячи про проповіді архієпископа Никона, зазначав, що їх характеризують «легкість та витонченість тексту, поезія та догматика».

Разом з тим, відзначимо, що владика повинен був також і писати хвалебні панегірики в адресу влади, що характеризує той складний час, коли священноначалля повинно було в тому чисті і пристосовуватися, щоб зберегти церковне життя. Наведемо уривки з святкових листів єпископа Нікона з приводу радянських свят та подій. Ось декілька цитат з послань єпископа з приводу виборів до Верховної Ради УРСР у 1947 році (мовою оригіналу): «Приблизился великий час, когда могучий наш народ являет перед миром свою любовь к родной Отчизне и её вождям. В ясном понимании задач и цели жизни идет родной наш человек исполнить свой священный долг... И в этот лучезарный день душа готова произнести с духовным трепетом великое спасибо Великому Вождю творцу законов (Фес 5:18). Под осенением их достигли мы великих результатов. Народы все сплотились в единой общей цели: блага всех и счастье всех. Вот почему сильна страна, вот от чего и мир внутри и безопасность извне...»

А ось із проповіді єпископа на Пасху, де він характеризує Й.Сталіна: «Мудр и гениален Великий наш Вождь. Имя его славится во всех народах».

У другій половині 1940-х років держава була дуже зацікавлена в церкві, як каналу зовнішньо-політичної активності. Це знайшло відображення й у посланнях єпископа Никона. Ось фрагменти з його послання з приводу 31-ї річниці Жовтневої Революції (1948 рік): «В той час, коли вселенська православна церква є світлим маяком миру та любові по всьому світові, в той час, коли православний Схід запалюється вічним, святим джерелом миру на землі та братерської любові серед усіх людей, різко кидається у вічі антихристиянська діяльність католицького та протестантського світів, які є підпалювачами нової війни. Фашиствуюча твердиня католицизму Ватикан, та оплот імперіалістичного протестантизму Америка, благословляють нову війну та посиляють схвальні гімни атомним бомбам та іншим витворам сатанинського людиноненависництва та людиновинищування. Під маскою християнської єдності протестантизм намагається збудувати нове вавилонське стовпотворіння, у фіналі якого лунає бешений рокот нової війни та здійснення сатанинського плану нового безглузлого людського самовинищування, знищення культури та сенсу життя. Свята православна Руська церква, благословивши та поділивши жертвний подвиг руського народу у

Луковенко І.Г.

страшенній боротьбі із силами зла, у світлій перемозі свого народу над похмурими фашистсько-сатанинськими силами, бачить й над своєю головою Благословляючу Десницю Божу, що вінчає її успіхом та даруючу їй сили звершувати свою велику справу в умовах нового суспільного строю – самого прогресивного, самого гуманного, самого вільного, самого правдивого, який коли-небудь існував в історії людства» [58, с.15-16].

Діяльність архієпископа (згодом митрополита) Бориса (Віка) припадає на складні часи хрущовських переслідувань. В ці роки ми спостерігаємо значне зменшення кількості діючих громад, особливо у сільській місцевості, скорочення кількості священників. Архієпископ Борис не без тиску збоку влади дає згоду на закриття цих парафій чим фактично переносить активне церковне життя у міські парафії. Він активно спостерігає за внутрішньоцерковним життям, намагається здійснити заходи з припинення фінансових зловживань у парафіях. За його безпосередньої участі як правлячого архієрея у першій половині 1960-х рр. ужорсточується контроль за проведенням ремонтних та реставраційних робіт у храмах тощо.

Аналіз ситуації з священницьким корпусом Донеччини з одного боку відбиває загальноцерковні тенденції, а з іншого має певні специфічні риси.

По-перше варто відзначити, що якщо в цілому по країні коливання кількості зареєстрованих священнослужителів відбувалося переважно за рахунок приєднання греко-католицьких священників, приєднання Закарпаття, то для Донеччини характерним є те, що зростання кількості священницького корпусу у перші повоєнні роки обумовлена загальною політикою правлячого архієрея на відновлення адміністративного та парафіяльного устрою церкви у перші роки його діяльності і необхідністю висвяти священників для пустуючих парафій. Статистика свідчить, що суттєвих змін кількості священнослужителів зазнала в 1945-1946 рр.: тут спостерігаємо збільшення зі 195 у 1944 р. до 217 у 1946 р. З середини 1940-х і до кінця 1950-х рр. кількість священнослужителів практично не змінюється, залишаючись на рівні 210-220 осіб. Це обумовлено з одного боку тим, що загалом стабілізується ситуація з кількістю громад та забезпеченістю їх священниками, а по-друге, тим, що кількість священнослужителів, що з різних причин залишали свої парафії, та тих, що приходили замість них, приблизно була однаковою. Наприклад, у 1946 р. з інших областей (переважно з Ворошиловградської) до Сталінської області було переведено 45 священників, а за той же період виїхало за межі області 44 особи. Того ж року 63 священнослужителі були переведені з парафії на парафію в межах області, а рукопокла-

Луковенко І.Г.

дено було 7 осіб [45, 5]. Причинами вибуття священнослужителів були переведення з парафії на парафію (чи то в межах області, чи то за її межі – у Ворошиловградську, чи Одеську області), вибуття за штат, смерть, відсторонення єпископом від служіння тощо. В цілому ця ситуація відбиває тенденції по країні. На першому місці загалом по республіці (станом на 1947р.): переведення в іншу єпархію (239) природне скорочення (158), далі – звільнення за віком (102), позбавлено сану (27) (для Донеччини не характерно зовсім), відмова від сану (24), перехід на громадську службу (35), арешт (56).

Головне джерело нових кадрів керівництво єпархії за часів архієпископа Нікона бачило у висвяті у священницький сан дияконів та псаломщиків. Але тут виникали труднощі: за словами правлячого єпископа або вони зовсім не бажали цієї висвяті та відмовлялися від кар'єри священника (тут зрозуміло, бо ставати священником у атеїстичній країні означало ставити себе у заздалегідь, м'яко кажучи, несприятливі умови), або рівень підготовки та моральний рівень тих, хто все ж таки погоджувався, були невисокими. І тут більш виверена політика влади, яка через уповноваженого провадила селекційний відбір потенційних священників і ясно, що була зацікавлена у тому, щоб священниками ставали люди із невисокими моральними якостями з яких можна було легко ліпити негативний образ служи-

теля культу, мракобіса. В результаті і відповідний контингент, Хоча й не можна казати про тотальну тенденцію.

Різке зменшення кількості священнослужителів фіксується з кінця 1950-х рр., коли з 1958 по 1962 рр. їх кількість скоротилася на 80 осіб, що пов'язано із загальною тенденцією початку гонінь на церкву, яка в цей час і розпочинається.

В середині 1950-х рр. дві парафії в області мали по шість штатних священників. У двох парафіях було по п'ять священників, у десяти церквах – по чотири, в одинадцяти – по троє, в 22 церквах – 2, а в переважній більшості – по одному священнику. У 12 храмах священників не було взагалі.

Таким чином, наприклад, з 194 парафій (у 1952 р.) священниками було забезпечено 176, тобто 90 %. Відповідно в більшості парафій більш-менш регулярно проводилися служби.

Цього не можна сказати про кінець 1950-х рр., коли значно підвищується кількість парафій, де внаслідок відсутності служителів культу церковне життя або на довгий час переривалося, або взагалі згасало. У 1957 р. в 3 церквах служби не проводилися протягом 2-3 років, у 13 – проводилися з перервами [61, 18]. А в 1960 р. з 137 парафій служби не відбувалися вже у 17 церквах [65, 13].

Загальна несприятлива ситуація, що склалася в сільській місцевості, про що ми вже говорили, позна-

чилася і на забезпеченості її священиками і відповідно можливості повноцінного церковного життя. В сільських парафіях в 1958 р. з 35 церков в 22 не проводилися служби внаслідок відсутності служителів культу, а в 5 службу правили священики з тих парафій, що розташовувалися в найближчих населених пунктах [64, 9].

Такі тенденції в сільських парафіях простежуються ще з кінця 1940-х рр. По-перше, значно скорочувалася кількість священиків в цілому. А по-друге, значно знижується освітній рівень сільських священнослужителів (знову ж таки, не без впливу влади). Статистика свідчить, що в сільських парафіях у 1947 р. служіння несли 51 священослужитель із середньою богословською освітою, а у наступні роки їхня кількість значно скорочується і становить вже: у 1948 р. – 41, у 1949 р. – 36, у 1950 р. – 29, а у 1951 р. – 22 особи. З 92 сільських парафій у 1951 р. у 59 служіння несли священики з початковою світською освітою [50, 119].

З кінця 1950-х рр. єпархіальне керівництво, під впливом влади, проводить більш жорстку політику стосовно сільських парафій. В першу чергу це позначилося на забезпеченні цих парафій священицьким корпусом. Правлячий єпископ та єпархіальне управління беруть курс на підтримку міських та селищних парафій, в той час як сільські парафії фактично не мали підтримки керівництва. Зокрема

це виявилось в тому, що, наприклад, у 1959 р. з 83 переведень з парафії на парафію в межах області тільки 17 священників було направлено в сільські парафії [65, 2-4]. Хоча в міських парафіях служили по три-чотири священники і вони, за висловом секретаря єпископа по Сталінській області протоієрея П. Панченка, мали невисокий моральний рівень (пияцтво, недбале ставлення до служіння тощо). Про причини цього ми вже говорили вище.

Замість того, щоб забезпечити сільську місцевість хоча б таким контингентом духівництва, архієпископ Борис (Вік) давав згоду на зняття з обліку діючих церков сільських парафій [65, 4]. Більше того, з кінця 1950-х рр. фактично припиняється активність єпархіального керівництва в напрямку виявлення претендентів на священницьку висвяту, хоча в приватних бесідах з уповноваженим архієпископом Борисом скаржився на незабезпеченість кадрами. Ось про що свідчить статистика: в 1957 р. в області було вивсвячено 7 осіб у священники, у 1959 р. всього 2, а далі взагалі жодного [65, 4].

Якщо ж аналізувати в цілому питання забезпеченості священницькими кадрами, то до кінця 1950-х рр. ситуація була більш-менш нормальною та незагрозливою. Така ситуація спостерігалася і у деяких інших областях України, зокрема Ворошиловградській, Дніпропетровській, Кіровоградській та деяких інших, переважно на сході та півдні

країни. В цих регіонах, як і у Сталінській області, кількість наявних священиків майже співпадала із кількістю існуючих громад.

Аналіз вікових показників свідчить про такі тенденції: протягом всього досліджуваного часу в області переважало духівництво похилого віку (після 55 років). Воно складало 70-75% від всієї кількості служителів культу. Духівництво середнього віку (41-55 років) становило 20-25 відсотків. Представників духівництва молодше 40 років було найменше, особливо це стосується 1940-х рр., а з 1950-х рр. його чисельність дещо збільшується, але все ж залишається дуже малою. Наприклад, з загальної кількості священнослужителів – 239 осіб (у квітні 1952 р.) – молодше 40 років було лише 11 осіб [51, 120]. Молоді священики відрізнялися від своїх старших колег значно вищою активністю в церковних справах, вони були більш освіченими та серед своїх парафіян користувалися високим авторитетом. Відповідно в таких парафіях посилювалася церковна активність. Саме це спонукало керівництво єпархією з середини 1950-х рр. проводити політику більш активного залучення їх до церковних справ. Зокрема це виявилось в намаганні архієпископа Нікона (Петіна) та його послідовників по кафедрі архієпископів Бориса (Віка) і Сергія (Петрова) наскільки це було можливо, замінювати молодими священиками благочинні посади та призначати їх на настоятельські

місця. Наприкінці 1950-х рр. ця тенденція посилюється: з 224 священиків (на 1.01.1958 р.) молодших 40 років було вже 47 осіб. Це дало змогу архієпископу Борису замінити секретаря єпархії, чотирьох членів єпархіальної ради та чотирьох благочинних. Зазначимо, що в попередні роки молоді священики призначалися частіше в сільські парафії або на місця других чи третіх священиків у міських храмах [55, 10].

Вікові показники священицького корпусу Донеччини загалом співпадають із ситуацією в цілому по республіці. Так, на кінець 1945 р. найбільшу групу священиків складали особи віком від 50 до 70 років (68,2% від загальної кількості). П'ята частина – роком від 40 до 50, і лише кожний дев'ятий був віком молодше 40 років.

Також відзначаємо, що загалом був недостатньо високим освітній рівень священиків. Вищу духовну освіту мали одиниці. У 1948 р. всього один священик мав вищу богословську освіту, 84 особи – середню богословську (закінчили семінарію). Також невисоким був рівень світської освіти духівництва: 96 мали початкову освіту (причому 50 з них – священики сільської місцевості), 34 – середню освіту. І тільки четверо мали вищу світську освіту.

Національний склад православного духівництва Донеччини був двоскладовим, причому переважали українці. Так, станом на 1 квітня 1952 р з

213 священників та 26 дияконів, 138 – українці, 96 – росіяни, троє греків та по одному чувашів та башкирів [51, 120]. У документах це єдиний випадок надання такої інформації, тому перевірити, чи змінювалися ці пропорції надалі, неможливо. Також цікаво відмітити і таку важливу деталь: станом на той же час з цієї кількості священнослужителів 195 осіб свого часу мешкали на окупованій території, а судимість мали 49 осіб, з них за статтею 58 – 13 осіб [51, 120]. Серед таких були, наприклад протоієрей Петропавлівського собору у Ворошиловграді Олександр Несвядовський [69, 5].

Від особи священника залежала повноцінність парафіяльного життя, активність віруючих, тому і якісні характеристики священницького корпусу єпархії привертала увагу як єпархіального керівництва, так і влади. Ми вже відзначали турботу архієпископа Нікона щодо морального стану священників, його піклування та намагання сприяти їх якісному духовному, богословському зростанню.

Значення священника для життя парафії відмічала і влада. Так, уповноважений РСРПЦ у одному з звітів зазначав, що стан релігійності не в останню чергу залежить від того, який священник окормляє цю парафію. Якщо священник сумлінно виконує свої обов'язки, активно приймає участь у житті парафії, грамотний і освічений, то і парафія знаходиться на піднесенні, а якщо священник неграмотний, байдуж-

жий до своєї справи, та ще й викачує гроші з парафіян за виконання обрядів, до того ж не відрізняється високим рівнем моралі, то і парафія знаходиться у занедбаному стані. Звіти уповноваженого наводять багато прикладів непорядних вчинків представників священицького корпусу єпархії. В архіві уповноваженого зберігся документ під назвою «Список священников и дьяконов, особенно скомпрометировавших себя неблагоприятными поступками в служебном и бытовом отношении», який наочно показує ті негаразди, які мали місце у священицькому середовищі [34, 30-32]. Очевидно, що це було обумовлено в першу чергу намаганням показати церкву не в кращому вигляді, але те, що таку характеристику давала не тільки влада, але й самі церковні керівники, то можна зробити висновок про те, що моральний стан священиків у значній більшості викликав запитання.

Очевидно, що у влади були свої критерії «правильності» священиків. Це наочно видно з наступних характеристик уповноваженим священиків. Зокрема, він зазначав, що було замало священиків, які займали патріотичні позиції [47, 10]. Саме їх єпископ призначав на парафії у містах, тоді як священиків малограмотних, політично незрілих відправляв до селищних та сільських парафій. Зазначимо, що це дійсно було характерним у 1940 рр. Яких же священиків за логікою влади можна було

називати «патріотично настроєними»? Можна навести такі приклади. За даними уповноваженого та за його характеристиками, настоятель молитовного будинку с. Красноармійське Іваницький свою діяльність будував відповідно до Положення «Про управління РПЦ», намагаючись зблизитися з колгоспним та радянським керівництвом, у своїх проповідях закликав до добросовісної праці [42, 10].

А от ще приклад. Священик В. Харламов під час відвідання уповноваженого поставив питання про те, що молитовні будинки, які не пристосовані для ведіння богослужінь через недостатню площу приміщення, відсутність технічних та побутових умов, треба закривати. Далі казав про те, що неприпустимо, коли до священицького служіння допускаються люди з вищою освітою (яку їм дала радянська влада) і що вони повинні займатися суспільно-корисною працею (тобто свою він такою не вважав). Священик вважає, що влада зробила невірно, коли дозволила відкрити таку кількість духовних навчальних закладів, що було б досить однієї-двох семінарій. Він висловлює думку, що єпископ, висвячуючи громадян із вищою освітою, чинить неправильно, бо є безглуздя у цей час намагатися розширювати вплив церкви на людей, а для стариків, що вже відживають свій вік, цієї кількості священиків цілком достатньо [43].

Про певну настроєність дуже невеликого про-шарку кліру Донеччини говорять випадки, коли настоятель не знаходив порозуміння з церковним активом внаслідок різного бачення суспільно-політичних процесів та загального морального рівня своїх парафіян. Для прикладу розглянемо ситуацію навколо молитовного будинку в с. Ханженково Макіївського району. Під час чергової перереєстрації членів церковної ради, ревізійної комісії в органах влади настоятель цього молитовного будинку в бесіді з уповноваженим дав їм усну характеристику та охарактеризував загальне становище в парафії. Він скаржився, що дуже складно підібрати порядних людей у церковну раду та в ревізійну комісію, що в парафії є сильною група парафіян, яких настоятель схарактеризував як «бывшие люди раскулаченные и охвостье немецких оккупантов». Що вони фактично мають реальну владу в парафії, тому обрати можна тільки тих, хто їх влаштує. Нерідко до настоятеля вони зверталися з запитаннями про те, чому в школах заборонено вивчати «Закон Божий». Взагалі світобачення цих своїх парафіян настоятель називає «антидіалектичним» (і це священник!), що багато хто з них не бажає вчитися жити при комунізмі, церкву вони сприймають як засіб боротьби з правлячою ідеологією. Підтвердженням цього, на думку священика, є те, що під час урочистого богослужіння на честь річниці Перемоги в храмі було дуже мало

Луковенко І.Г.

людей. А через те, що він під час богослужінь співає «Многая літа» Урядові СРСР та особисто Й. Сталіну серед парафіян поширюється думка про нього як про комуніста.

Ми привели, разом з уповноваженим, найбільш яскраві приклади, але ї вони свідчать, що священицький корпус єпархії за своїми ідеологічними уподобаннями був неоднаковим.

У ці роки в Україні були випадки зречення священиками свого сану. Таке відбувалося і на Донеччині. У 1940–50-х рр. мав місце тільки один випадок зречення священиком свого сану. Це був священик з Красного Лиману М. Жеглов (священицький стаж з 1918 р.). На одному з прийомів в уповноваженого він скаржився: «Не бажаю заважати та стояти на шляху будівництва в радянській країні нового щасливого життя для трудящих, тому залишаю священицьке служіння назавжди та прошу державні органи уряду СРСР дати мені громадсько-корисну роботу, яка б приносила користь нашій країні» [43,71].

З кінця 1950-х рр. в наслідок загальної несприятливої ситуації для церкви подібні випадки частішають. Широко відомим став випадок зі священиком Олександром Несвядовським. Це як раз той настоятель ворошиловградського собору, якого свого часу було засужено. У 1960 році він зрікся сану, а 17 листопада 1960 року в газеті «Дебальцевский рабочий»

з'явилася стаття за його підписом, в якій, зокрема, є такі слова: «...защищать свои человеческие права и свободу надо не божескими законами – закон божий бессилён и ветх, а законом разума, прогресса и науки» [67, 38]. Документи свідчать про те, що в 1961–1964 рр. сану зреклися семеро священнослужителів. Це диякон О.І. Лутов (у 1962 р.), священник В.Ф. Понитков (у 1961 р.). Причина – негаразди у священницькому середовищі єпархії. Священник В.Г. Ямбургський (у 1963 р.), псаломник Ф.Д. Авдеев (у 1961 р.), псаломник Г.А. Ямбус (у 1963 р.) та священник О.О. Єфремов. Причинами називаються бажання перейти на твердий оклад (у двох випадках), тиск з боку родини (в трьох випадках) [23, 16-18]. Тобто головними причинами того, що священнослужителі зрікалися сану були по-перше, тиск з боку соціуму (як на рівні родинному, так і на загальному суспільно-ідеологічному – низький соціальний статус священника), по-друге, фінансова нестабільність цієї посади.

Обмеження релігійної свободи виключно здійсненням культу, а діяльності церкви – храмовою огорожею ставало причиною вимушених порушень священниками радянського законодавства, що, в свою чергу приводило до зняття з реєстрації і заборони служіння. Наведемо деякі приклади. У 1944 році священник Кузьма Усов обрав парафію, де не було священнослужителя (в селі Красне Селідівського

Луковенко І.Г.

району) та почав проводити служби та виконувати треби. Як з'ясувалося, цей священик не мав жодного документу, який би підтверджував його священицький сан, а також не мав направлення єпископа в цю парафію [31, 14].

Ще приклад. У 1950 році було знято з реєстрації настоятеля церкви в селі Святогорівка Добропільського району Никанора Городовникова через те, що він у день хрещенського сочельника освячував воду, яка знаходилася поза церковною огорожею (це був колодязь у дворі одного з парафіян). Той же священик у день Хрещення освячував воду в безпосередній близькості від будинку місцевої Ради. Було знято з реєстрації настоятеля Олександро-Невської церкви о. Данила Савельєва (місто Слов'янськ) через те, що він організував групу дівчат 12-14 років і утримував їх при церкві як послушниць. Під його наглядом вони виготовляли ікони та розповсюджували їх. Тоді ж було знято з реєстрації священика молитовного будинку в місті Сніжне Петра Кисленка. Він організував із школярів церковний хор, а в нічний час збирав їх у приміщенні церковної сторожки та навчав основам православного віровчення [7, 15-17].

Каральні міри щодо священнослужителів, які порушили ті чи інші норми радянського законодавства, здійснювалися негайно. Священики молитовних будинків с. Покровське (Артемівський

район) Коверін та с. Ново-Єкатеринівка (Старобешівського району) Лиманський отримали попередження, бо вони без запрошення відвідували будинки громадян з молитвою. Пізніше того ж Лиманського за повторні дії було знято з реєстрації. Були попереджені священники сел. Трудовські Песков та сел. Петрівка Брюховецький через те, що вони в своїх проповідях закликали не відвідувати кінотеатри, виховувати своїх дітей у православному дусі. Священик Макаров (м. Дзержинськ) залучав до служіння неповнолітніх (попередження), священники Панов (м. Дружківка) та Шейко (сел. Ярова) відхилялися від уплати податків (обом попередження). Зняті з реєстрації священники Носов (м. Іловайськ) та священник (прізвища в документі не було) з Красноармійська. Перший – через те, що купив на церковні гроші будинок та оформив його на своє ім'я, другий – за антирадянські виступи під час проведення панахиди. Всього в 1960 році було зроблено 22 попередження та 6 священників знято з реєстрації [67, 3-5].

Підводячи підсумки, зазначимо, що православне духовництво Донеччини у 1940–60-і рр. переживало непрості часи. Аналіз дає змогу зробити такі висновки.

З Донецькою єпархією в повоєнний час було пов'язане життя відомих на той час архієреїв: архієпископа Нікона (Петіна) та митрополита Бориса

Луковенко І.Г.

(Віка). Архієпископ Нікон (Петін) був одним з тих представників архієрейського корпусу РПЦ 40-50-х рр. ХХ ст., які пройшли з церквою всі випробування, що випали на її долю. Його життя – приклад видатного служителя церкви, людини високої духовності. В ньому поєднувалися видатні адміністративні здібності з талантом проповідника та богослова, церковного діяча загальнорадянського масштабу і дуже тепле та чуйне ставлення до простих віруючих. Це виявилось під час його архієрейського служіння – трохи більше 10 років. Митрополит Борис (Вік) керував єпархією нетривалий час на початку 60-х рр. Його роль у керівництві єпархією позначилася на більш тісній співпраці з владою у здійсненні її рекомендацій по зменшенню присутності церкви в суспільстві.

Для священицького корпусу єпархії у 1940-60-і рр. були характерні такі тенденції. По-перше, відзначаємо, що в цілому формальне питання забезпеченості кадрами протягом 1940-х – 50-х рр. не було кризовим. До кінця 1950-х рр. кадрами були забезпечені близько 80-90 % парафій. З кінця 1950-х рр. ситуація різко погіршується в наслідок загальної антирелігійної кампанії хрущовських гонінь. Але треба зазначити ряд суттєвих проблем того часу, що були характерними для православного духовництва того часу:

- винищення значної кількості священнослужителів у 1920–30-і рр., тому після війни залишилися одиниці з довоєнним чи дореволюційним стажем;

- практично неможливо було отримати духовну освіту (хоча б семінарську) в повоєнні роки;

- необхідність поповнення кадрів для діючих парафій спричинила висвяту часом поверхово підготовлених кандидатів з невисоким моральним та освітнім рівнем;

- як результат – більша частина священницького корпусу Донецької єпархії, зокрема в Сталінській області, не мала високого морального рівня, необхідної освіти та духовної підготовки. Втім єпископ у своїй діяльності в першу чергу спирався на перевірених священників, які працювали ще з довоєнних років. Також слід відмітити, що ставка робилася і на молодих священників, які з 1950-х рр. відрізнялися активністю, але їх кількість була незначною.

Складна ситуація з кінця 1950-х, а особливо в першій половині 1960-х рр. склалася в сільських парафіях. В першу чергу це позначилося на політиці стосовно забезпечення цих парафій священницьким корпусом. Правлячий єпископ та єпархіальне управління беруть курс на підтримку міських та селищних парафій, тоді як сільські парафії фактично не мали підтримки керівництва.

Специфіка існування церкви у атеїстичному суспільстві, що виявилось у формуванні невисокого

соціального статусу священницької діяльності, а також тиск на церкву з кінця 1950-х рр., спричинили випадки зречення сану в єпархії особливо з кінця 1950-х рр., але вони не стали масовими.

2.2.3. Внутрішньопарафіяльне життя: особливості та проблеми

Відповідно до норм Положення про управління РПЦ 1945 р., її базовою, первинною одиницею була парафія. Життя окремих парафій будувалося відповідно до цього Положення. Кожну громаду віруючих очолював настоятель храму, якого призначав єпископ за згодою з владою. В функціональні обов'язки настоятеля входило духовне керівництво віруючими та управління кліриками церкви (якщо настоятель не був єдиним священником парафії, хоча таких громад було не так багато) та парафією. Настоятель відповідав перед єпископом за правильне, відповідно до уставу, проведення богослужінь, а також точне виконання обов'язків єпископа стосовно духовного керівництва кліром та громадою.

У Положенні обговорювалося, що настоятель повинен наглядати за тим, щоб розпорядок парафіяльного життя не був перешкодою для виконання віруючими громадянських обов'язків (наприклад, у сільській місцевості – робіт у полі, в такому разі богослужіння повинні проходити в час, коли ці роботи не ведуться).

Настоятель був членом парафіяльної громади та головою виконавчого органу парафії – церковної ради.

Тож бачимо, що до реформи 1961 р. настоятель був впливовою фігурою в житті парафії, на якого покладалися не тільки духовні, але й господарські, фінансові та інші аспекти парафіяльного життя.

Церковна рада була виконавчим органом громади та складалася з самого настоятеля, а також – церковного старости, його помічника та скарбника (тобто всього чотирьох осіб). Члени церковної ради (окрім настоятеля) повинні були обиратися на загальному парафіяльному зібранні. У функціональні обов'язки церковної ради входило ведення церковного господарства, піклування про стан молитовного приміщення (освітлення, опалювання, ремонт храму тощо), забезпечення храму всім необхідним для проведення богослужінь (богослужбові книги, ладан, хрестики тощо). Крім того, церковна рада була відповідальною за всі фінансові потоки, що проходили через парафію: повинна була вносити необхідну суму грошей до патріархії через єпископа для придбання Святого Мира; була відповідальною за правильний облік та витрати грошових коштів громади; робила внески та відрахування з парафіяльних коштів на церковні та патріотичні потреби (наприклад, у Фонд Миру), на утримання священика; робила внески на утримання Єпархіального єпископа та

його Управління, а також богословсько-пастирські курси (якщо такі проводилися). Також церковна рада робила грошові внески на утримання патріархії та її духовних закладів. Всі церковні суми складалися з добровільних внесків віруючих (так звані «тарілкові збори» під час богослужінь), коштів, отриманих з продажу свічок, просфор тощо, а також будь-яких інших пожертв віруючих на потреби храму. Всі ці кошти повинні були вноситися на зберігання до державного банку або ощадної каси на ім'я даного храму. Їх можна було отримати по чеках за підписом настоятеля та скарбника парафії. Обов'язковим був облік всіх грошових коштів шляхом ведення прибутково-витратної книги.

Ще одним суб'єктом парафіяльного життя була ревізійна комісія. Вона обиралася також на загальних зборах віруючих парафії та складалася з трьох осіб. У функціональні обов'язки комісії входив постійний нагляд за станом церковного майна та рухом грошових сум (раз у квартал вона повинна була проводити ревізію наявності майна та грошей, а також слідкувати за правильним витрачанням цих сум). За умови виявлення зловживань комісія повинна була скласти відповідний акт та надати його місцевій міськраді або сільраді.

У випадку, якщо в діяльності церковної ради в цілому або окремих її членів були виявлені незаконні дії, настоятель мав право довести це до відома

єпископа, який вже повинен був розслідувати дану справу безпосередньо або через благочинного та, поставивши до відома уповноваженого Ради у справах РПЦ, запропонувати громаді замінити членів ради на інших осіб. Отже бачимо, що настоятель мав певні важелі управління парафією.

Таким чином, структура керівництва місцевою громадою складалася з настоятеля, церковної ради та ревізійної комісії. При цьому до 1961 р. саме у настоятеля були важелі керівництва. Саме за такої системи в ці роки відбувалися складні та суперечливі явища у внутрішньопарафіяльному житті православної церкви на Донеччині.

У 1948 р. в області пройшла перша післявоєнна загальна реєстрація членів парафіяльних виконавчих органів (церковних рад та ревізійних комісій). На момент реєстрації в області нараховувалося 207 православних громад. З цієї кількості перереєстрацію пройшли члени виконавчих органів з 199 громад. У 8 парафіях, як з'ясувалося, членів церковних рад та ревізійних комісій не було зовсім. Перереєстрацію не пройшли 9 осіб (бо не були місцевими мешканцями), 12 осіб відмовилися заповнювати анкети. Під час реєстрації були дообрані члени виконавчих органів тих парафій, де їх склад був неповним (49 членів церковних рад та 50 членів ревізійних комісій) [42, 57-57]. За результатами реєстрації уповноваженим було складено таблицю (дані станом на 1 жовтня

Луковенко І.Г.

1948 р.), аналіз даних якої дозволяє зробити висновки стосовно статево-вікових характеристик, національного та соціального складу, освітнього рівня та деяких інших характеристик складу церковного активу православних громад області. Також таблиця дозволяє зробити певні висновки стосовно відмінності цих показників серед громад міської та селищної місцевості порівняно з сільськими громадами.

Загалом реєстрацію пройшли 1104 особи. Відповідно до Положення про управління РПЦ кількість членів церковних рад, як ми зазначали, становила 4 особи (настоятель, староста, його помічник та скарбник) та 3 члени ревізійної комісії. Якщо зважити на те, що в реєстрації не брали участь настоятелі, то кількість зареєстрованих має становити 1194 особи. Якщо врахувати 12 осіб, що відмовилися від реєстрації, то їхня кількість становить 1182. Постає питання, чому не зареєстровано ще 78 осіб? Вірогідно, не зважаючи на дообрання в деяких церквах членів виконавчих органів, було ще багато громад з неповним складом (щонайменше 13).

З загальної кількості тих, хто пройшли реєстрацію, членів церковних рад виявилось 553 особи, членів ревізійних комісій - 551 особа.

Звертаємо увагу на те, що переважну більшість з них становлять чоловіки: 895 чоловік і 209 жінок. І це при тому, що загалом віруючих жінок було значно

більше, ніж чоловіків (певно, чоловіки більше звикли керувати). В громадах, розташованих у міській та селищній місцевості, відсоток чоловіків порівняно з жінками менший, ніж у сільській місцевості (78 % проти 22 % у містах та селищах; та 83 % проти 17 % у селах). Якщо порівнювати статеві показники окремо по церковних радах та ревізійних комісіях, то знову ж таки, кількість чоловіків значно перевищувала кількість жінок: у церковних радах працювало 449 чоловіків та 104 жінки. У складі ревізійних комісій ситуація подібна: 446 чоловіків та 105 жінок.

Проаналізувавши вікові показники, можна зазначити, по-перше, дуже незначну кількість молоді. По всій області членами церковних рад та ревізійних комісій були тільки 7 осіб молодше 30 років (2 – члени церковних рад, та 5 – ревізійних комісій). Всі вони зосереджувалися в міській та селищній місцевості. У сільських парафіях молоді серед церковного активу не було зовсім.

Громадяни активного віку, тобто від 30 до 50 років, також становили порівняно невелику групу: 13 відсотків від всієї кількості, або 152 особи, з них 91 – міські та селищні громади і 61 – сільські парафії.

Найбільшу групу становили громадяни похилого віку (після 50 років): 85%, або 945 осіб. За місцем розташування ця група населення поділилася практично порівну: 473 – у міській та селищній міс-

Луковенко І.Г.

цевості та 472 – у сільській. Ці дані відображують загальну тенденцію в церкві в цілому.

Все це свідчить про те, що в очах молоді участь у церковних справах не мала високого суспільного статусу. Також треба враховувати антирелігійне, атеїстичне виховання молоді в радянські часи.

Національний склад церковного активу області був доволі однорідним. 81 відсоток (або 897 осіб) становили українці. Їх кількість була більшою у сільській місцевості (460 проти 437). Росіяни становили 14 % (або 154 особи). Їх було більше в містах та селищах, ніж у селах (123 проти 35). Інші 5% становили представники інших національностей (зокрема 4 білоруси).

За соціальним походженням переважну більшість становили вихідці з селянства: 1056 осіб, або 96%, 4 відсотка становили вихідці з міщан (40 осіб), духівництва (5 осіб), купецтва та дворянства (по одній особі). Представництво вихідців селян у міських та селищних парафіях порівняно з сільськими було практично однаковим: 527 та 529 відповідно.

Освітній рівень церковного активу області був дуже низьким. Тільки одна людина мала вищу освіту. Хто саме це був – не відомо, але це був член однієї з церковних рад міської громади. Середню освіту мали тільки 19 осіб (тобто менше 2%). Переважна більшість церковного активу мала початкову освіту: 98% (або 1084 особи).

Також з поданої інформації дізнаємося про окремі факти з біографії членів виконавчих органів православних громад області. Виявляється, що двоє з них ще з дореволюційних часів – колишні вояки Білої гвардії, восьмеро – колишні командири Червоної армії (троє членів церковних рад та п'ятеро – ревізійних комісій).

Значна частина зареєстрованих або проживали на окупованій території, або свого часу пройшли через німецький полон. Їх кількість становить 1061 особу (533 членів церковних рад, тобто 96% та 528 членів ревізійних комісій, або 95%). Причому в міській та селищній місцевості їх було дещо більше, ніж у сільській (551 проти 510). З загальної кількості – 34 особи свого часу відбували покарання та були позбавлені виборчих прав (20 – члени церковних рад та 14 – ревізійних комісій). У сільській місцевості – 26 з 34.

Дані, що наводить уповноважений, також дають інформацію про церковну кар'єру зареєстрованих. Виявляється, що більша частина з них пов'язали свою діяльність із церквою або в часи війни (387 осіб), або вже в повоєнні роки (588 осіб). Довоєнний стаж церковної роботи мали тільки 111 осіб, а дореволюційний – 18 осіб.

Все це свідчить про те, що у післявоєнний та післявоєнний час ініціаторами та активними діячами релігійного життя були саме ті, хто був ініціаторами відновлення православного життя у

роки окупації і вони продовжували свою діяльність і після війни, тобто говорить про загальну «церковну молодість» активістів православних громад і, на нашу думку, це пов'язано з наверненням до релігії перед обличчям страждань, викликаних війною (до того ж більшість з них пройшли чи-то через полон, чи-то окупацію). Хоча не можна виключати і те, що певна кількість громадян, ініціюючи створення парафій, переслідували і інші цілі, зокрема, матеріальне забезпечення.

Також відмічаємо, що більше половини з загальної кількості членів виконавчих органів на момент реєстрації були безробітними (578 осіб, або 52%), значна кількість робітників колгоспів (308 осіб, або 27%). Логічно, що 258 з них приходиться на сільську місцевість, але й мешканців міст та селищ також чимало – 50 осіб. Це також свідчить про те, що багато з церковного активу пов'язувало з діяльністю в церкві своє матеріальне благополуччя, втім соціальний статус їх був не високим.

Значно менше робітників радянських органів – 142 особи (100 з них – мешканці міст та селищ та 42 – мешканці сіл). З цієї сотні – 67 – це члени ревізійних комісій. Зовсім не багато робітників фабрик, заводів (43 особи, тільки четверо – з сільської місцевості) та радгоспів (33 особи).

Останнім штрихом до портрету членів виконавчих органів є те, що 59 з них мали урядові нагороди [42, 57].

Всі дані взяті з таблиці, що міститься в інформаційному звіті уповноваженого за 1948 р.

Наведені дані свідчать про те, що церковний актив мав низький рівень соціального статусу. Певною мірою це свідчить про те, що у церкві знаходили собі місце ті, хто не зміг через певні причини знайти себе у соціалістичному суспільстві. До цього варто додати і те, що, за умов пануючої атеїстичної ідеології причетність до церкви ставала ознакою відторгненості від «керуючої лінії» розвитку і, відповідно, надавало віруючим статус маргіналітету у суспільстві. Це очевидно, оскільки серед активних віруючих дуже мало тих, хто в суспільстві займав високу соціальну позицію (радянські службовці тощо). По-друге, відмічаємо невисокий рівень освіти серед віруючих.

На все це зверталася увага ще за радянських часів. Наприкінці 1960-х було проведене соціологічне дослідження, яке виявило, що основною масою віруючого населення донецького краю були, зокрема, робочі низької кваліфікації, тоді, як робоча еліта була представлена дуже мало (близько 10%).

В 1955 р. в результаті зменшення тиску на церкву після негативного сприйняття постанов 1954р., а також того, що в ці роки влада більше була

сконцентрована на боротьбі за владу обов'язкова реєстрація членів виконавчих органів парафій була скасована, але вже в 1959 р. в результаті спрямування політики на боротьбу з церквою та контролювання її, реєстрацію було поновлено. Зауважимо, що інструктивний лист на ім'я уповноваженого роз'яснював, що реєстрація вводилася виключно для кращого дослідження церковної обстановки. Відповідно до цього, як було зазначено, «реєстрацію проводити поступово і тільки в тих церковних парафіях, де вона дасть можливість краще дослідити церковну ситуацію». Цю реєстрацію пройшли не всі члени виконавчих органів, тому інформація не є повною, носить фрагментарний характер і не відображає цілісної картини.

Особливістю внутрішнього устрою життя православної громади було те, що через руки членів церковних рад проходили всі фінансові потоки парафії. Це стало причиною однієї з найболючіших проблем у житті церкви в повоєнний час. Як видно з Положення про управління РПЦ, головними суб'єктами парафіяльного життя були настоятель, церковна рада та ревізійна комісія. Саме серед них і точилися суперечки, що були пов'язані з контролем та використанням парафіяльних фінансів, що викликало незадоволення збоку настоятелів. Так, настоятель молитовного будинку в селі Максиміліанівка, прагнучи навести порядок у фінансових

справах його парафії, опинився в конфлікті з членами церковної ради, які сказали йому, щоб він знав своє місце та не втручався в їх справи («ваше місце у віттарі, і ми перед вами не звітуємося»). Той же священник скаржився, що «церковні люди не бояться церковних законів, всюди члени церковних рад присвоюють церковні гроші, спекулюють свічками, у церквах збагачуються, а коли скаржишся єпископу, він жодних заходів не вживає» [42, 65]. Цей священник вимушений був десять разів переходити з парафії до парафії, бо його завжди «виживали» члени церковних рад.

Розповсюдженою була проблема протистояння між членами церковних рад та настоятелями, коли об'єктом критики виступав вже сам настоятель.

Тут мали місце в першу чергу також проблеми фінансового порядку, коли настоятелі через своїх ставлеників серед церковного активу встановлювали контроль над фінансовими потоками і використовували їх на свою користь, що, зокрема можна пояснити тим, що фінансовий тиск на священників з боку влади був значним і спокуса поправити свої фінансові справи за рахунок громади була великою. Так, наприклад, настоятелі брали великі суми в церковній касі та покривали ними свої заборгованості по податках. Так, настоятель однієї з церков взяв у церковній касі 27 тис. карб. та сплатив

податки за себе, регента церковного хору, диякона та одного з парафіяльних священиків [45, 61].

Однією з проблем стала також діяльність голів ревізійних комісій. Власне самі віруючі направляли щодо цього скарги уповноваженому Ради у справах РПЦ. Члени ревізійної комісії та церковної ради однієї з церков скаржилися на голову ревізійної комісії, який сам керував церковними фінансами та поклав гроші в банк на своє ім'я. Вони, як сказано в документі, несуть відповідальність за ті суми. Уповноважений нагадав, що ці питання не входять до його компетенції і що це внутрішні справи церкви. На що отримав відповідь: «Якщо це питання відноситься не до уповноваженого, а до церковних властей, то [церковні кошти] як привласнювали, так і будуть привласнювати» [42, 6-7].

Про те, що ця проблема дійсно мала місце свідчать і єпархіальні документи. Діяльність парафіяльних ревізійних комісій дуже часто викликала нарікання збоку керівництва єпархії. Лист Донецького єпархіального управління від 5 березня 1951 р. дає змогу відтворити ті негаразди, що мали місце в парафіях. Управління звертає увагу благочинних на те, що ревізійні комісії або не працюють зовсім, або працюють недостатньо, практично не займаються систематичною ревізією господарсько-фінансової діяльності громад, не ведуть обліку. Все це призводить до порушень в нормах парафіяльного

життя та прямо чи опосередковано дає підстави для розкрадання та безконтрольного ведіння церковного господарства. Таке становище речей не задовольняло єпархіальне управління, і єпископ Нікон доручив благочинним та настоятелям парафій активізувати діяльність ревізійних комісій та усунути недоліки в їхній роботі, скорегувавши діяльність відповідно до норм Положення про керівництво РПЦ [50, 176-177].

Загалом по області такі випадки були досить поширені. Так, за даними уповноваженого в 1951-1952 рр. з 194 зареєстрованих православних парафій у 58 були зафіксовані випадки внутрішньо-парафіяльних конфліктів. З них у міських парафіях - 29, у селищних - 16, сільських - 13 [51, 13]. Наявність в міських парафіях більшої кількості внутрішньо-парафіяльних конфліктів, ніж у селищних та сільських, пояснюється більш великими фінансовими коштами міських парафій порівняно із іншими.

В цілому ж, аналізуючи внутрішньо-парафіяльні конфлікти в області у 1940-50-ті рр. (тобто до церковної реформи парафіяльного життя, яку здійснив Архієрейський Собор РПЦ у 1961 р.), треба зазначити, що в більшості випадків ініціаторами та головними діючими особами таких конфліктів виступали саме настоятелі парафій. Як правило, саме вони створювали навколо себе групу однодумців, церковний актив, подекуди для протидії вже існу-

ючим церковним радам, ревізійним комісіям, «двадцяткам», та всіляко намагалися зареєструвати в органах влади саме цей актив з вірних їм людей. Причому головним чином це були громадяни, в минулому пов'язані з життям церкви (церковні активісти ще з часів окупації та навіть раніше). Слід зазначити, що у воєнні та в перші повоєнні роки священники намагалися дізнатися про минуле тих, кого вони пропонували до церковного активу. Але з кінця 1940-х рр. Відповідно до архівних даних надалі простежується тенденція, коли священник чи то свідомо приховував, чи то дійсно не знав про минуле тих, кого пропонував для реєстрації. Були випадки, коли настоятель проводив до церковного активу громадян, що мешкали не в цій місцевості, що було заборонено і, звичайно, такі громадяни не реєструвалися уповноваженим.

Набула поширення практика, коли духовництво свідомо намагалося перешкоджати займатися справами тим членам церковного активу, які з тих чи інших причин їх не влаштовували. В першу чергу мова йде про облік та витрати церковних коштів. Настоятель прагнув займатися цим одноособово, або через відданих йому людей, що викликало конфлікти, які в окремих випадках затягувалися на довгий час. Також слід відмітити в цьому аспекті намагання деяких настоятелів перешкоджати діяльності ревізійних комісій, у функціональні обов'язки

яких, як ми пам'ятаємо, входив нагляд за пересуванням парафіяльних капіталів.

Як зазначає у одному з своїх звітів уповноважений: «У діяльності духівництва помічається намагання одноособово керувати всіма церковними справами та збагачуватися за церковний рахунок. Такі дії викликають внутрішньоцерковні конфлікти та негаразди. Особливо в міських та селищних парафіях» [54, 16]. У 1956 р. уповноважений фіксував, що настоятелі церков намагаються одноосібно вести господарство, встановлювати заробітну платню.

Відомий дослідник державно-церковних відносин в Україні В. Войналович з цього приводу пише: «Новий порядок загострив суперечності між духовенством і старостами церковних рад та наближеним до них активом, призвів до значних порушень та зловживань у справі надходження, обліку й використання коштів у парафіях».

Результатом таких внутрішньопарафіяльних конфліктів настоятелів з церковним активом було те, що часто відбувалася заміна священиків на парафіях. Так, протягом першого десятиліття з часу звільнення області (тобто в 1943-1953 рр.) священнослужителі не змінювалися тільки в 29 церквах (з 192 зареєстрованих станом на 1953 р.), а в 163 настоятелі змінювалися. Це відображено таким чином: у числівнику - кількість церков, де змінювалися

Луковенко І.Г.

настоятелі, у знаменнику – кількість змін по типу «у ___ змінилося ___ священників» [54, 31-39].

Таблиця 2

Статистика змін настоятелів у православних парафіях Донеччини з 1943 по 1953 рр.

19	29	18	32	17	19	8	5	4	6	1	1	2	2	1
2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13	14	15	16	19

З цієї кількості в 76 парафіях священники змінилися внаслідок внутрішньопарафіяльних конфліктів, у 76 – внаслідок матеріального незадоволення, 10 – через смерть або виведення за штат [54, 39]. Причому, як наголошує уповноважений, практика переведення священників з парафії до парафії за власним бажанням самого духівництва з причин матеріального незадоволення була домінуючою до кінця 1940-х рр. Однак з кінця 1940-х рр. і надалі стає домінуючою тенденція переведення духівництва вже з ініціативи єпископа з метою усунення внутрішньопарафіяльних конфліктів. При цьому слід зазначити, що така практика спостерігається в більшості областей України, але саме у Сталінській області першою причиною були саме внутрішньопарафіяльні конфлікти тоді як у інших областях це були переважно пошук більш прибуткових парафій, намагання єпископів підтримати та зміцнити згасаючі парафії. До речі, останнє як раз для Донеччини не було притаманне, і в цьому також

можна вбачати відмінність саме донецької практики православного життя.

Наступна таблиця дає змогу прослідкувати тенденції в змінах священнослужителів у донецьких парафіях у перше післявоєнне десятиріччя [54, 15].

Таблиця 3

**Статистика плинності кадрів духовництва
Донеччини в 1944 - 1953 рр.**

Рік	Місто		Селище		Село	
	Кількість парафій, де змінювалися служителі культу	Кількість служителів культу	Кількість парафій, де змінювалися служителі культу	Кількість служителів культу	Кількість парафій, де змінювалися служителі культу	Кількість служителів культу
1944	8	9	7	7	13	14
1945	13	15	11	13	19	21
1946	18	26	20	26	31	39
1947	26	48	19	24	33	36
1948	15	17	14	14	26	31
1949	21	28	11	15	21	26
1950	20	33	12	16	26	26
1951	13	18	11	15	22	26
1952	20	37	14	17	25	31
1953	30	58	13	19	21	28

Духівництво намагалося нейтралізувати непокірних віруючих. Одним з засобів було виведення їх зі складу церковного активу та заміна їх на підконтрольних. Священики виходили з пропозицією заміни членів церковних рад, ревізійних комісій,

Луковенко І.Г.

двадцятьок. Ще однією формою контролю над церковним активом було намагання деяких настоятелів включати до виконавчої влади парафії людей малограмотних, тобто підконтрольних, якими можна було б у разі необхідності маніпулювати, а окремі настоятелі взагалі не хотіли мати церковний актив у повному складі і не представляли дані на реєстрацію (з 1948 р. – року першої реєстрації церковного активу – до 1953 р. з 14 сільських парафій дані так і не були отримані. Вище ми вже зазначили невідповідність кількості зареєстрованих членів виконавчих органів та кількості діючих парафій). Наведена таблиця дає змогу прослідкувати кількісні та якісні показники змін у середовищі церковного активу області з 1944 до 1953 рр., тобто за перше десятиліття після визволення [54, 16].

Таблиця 4

Статистика змін кількісного складу членів церковних рад та ревізійних комісій у парафіях Донеччини в 1944-1953 рр.

Рік	Кількість парафій, де була заміна	Членів церковних рад			Членів ревізійних комісій		
		відсторонені	відмовилися	інша причина (смерть, переїзд)	відсторонені	відмовилися	інша причина (смерть, переїзд)
1944	2	4	2	-	-	1	-
1945	34	20	23	5	18	18	3
1946	94	64	41	14	32	65	11
1947	71	59	50	27	38	47	16
1948	97	53	83	23	42	88	17
1949	45	41	21	7	26	31	5
1950	46	36	26	11	28	25	11
1951	59	33	21	22	27	28	17
1952	47	23	28	19	25	30	14
1953	45	30	24	14	24	27	16
Всього		364	315	142	270	360	110

Свого найвищого рівня внутрішньопарафіальні конфлікти досягли наприкінці 1950-х рр. Безперечними лідерами в утворенні цих конфліктів було, безумовно, духівництво. Справи доходили до фізичних, насильницьких дій, чого в минулі роки практично не спостерігалось. Можна для прикладу навести випадки конфліктів у молитовних будинках сіл Новоселівка (Старобешевського району), Ново-Бахмутівка (Дзержинського району), конфлікт у молитовному будинку м. Хацизька тощо. Про загострення конфліктів наприкінці 50-х рр. говорить

той факт, що в 1959 р. уповноваженим з цього приводу було отримано 92 скарги та прийнято рекордну кількість відвідувачів – 233.

Особливо в історії конфліктів треба виділити ситуацію в єдиному на все місто Покровському молитовному будинку м. Єнакієве. У 1953 р. конфлікт між настоятелем храму Григорієм Гавриленком та другим священиком храму Лук'яновим закінчився тим, що ініціаторів конфлікту – прибічників Лук'янова (всього 8 осіб), архієпископ Нікон відлучив від церкви. Прибічники Лук'янова намагалися заперечити повноваження активу, що складався з прибічників Гавриленка, та обрати новий склад церковної ради, ревізійної комісії [54, 88]. В Указі архієпископа від 22 серпня 1953 р. читаємо (мовою оригіналу): «...повинны в расколе, отчуждении от церкви, горделивом непослушании поставленным от архиерея пастырям, клевете, обмане, поношении и презрении архипастырской власти, отсюда презрении, пренебрежении и противодействию апостольскими и святоотеческими правилами и установлениям церковным, соблазне, совершении духовного убийства и разрушении церковного мира.

Богоборческом попрании единства Тела Церковного, кощунственной хуле на Духа Святаго, клятвопреступлении и святотатстве, выразившемся в присвоении себе не принадлежащей им церковной

власти, но и в стремлении овладеть с алчной коростной целью церковными средствами и хозяйством общины» [54, 88-90].

Головною причиною посилення конфліктів саме наприкінці 1950-х рр. можна вважати намагання священників покращити свій матеріальний стан за рахунок коштів парафій на тлі наступу держави на церкву і реальної загрози неможливості відтворення церковного життя, що священнослужителі добре розуміли та відчували, що ці часи вже наближаються.

Вище єпархіальне керівництво в особі архієпископа Бориса (Віка), який очолив Одеську кафедру та здійснював керівництво кафедрою Донецькою після смерті архієпископа Нікона (Петіна) в квітні 1956 р., вже з другої половини 1950-х рр. намагається активно протидіяти внутрішньопарафіяльним конфліктам, звести їх до мінімуму. Головну причину конфліктів єпархіальне керівництво бачило в тому, що на місцях духовництво та церковний актив зовсім не знали Положення про управління РПЦ, а подекуди настоятелі церков свідомо унеможлилювали ознайомлення віруючих з цим документом.

Розуміючи це, архієпископ Борис керувався в своїй діяльності такими принципами: він наголошував на необхідності дотримання правил Положення про управління РПЦ, яке є основоположним документом, що регламентує організацію церковно-парафіяльного життя. Він постійно зауважував, що

Положення нерідко грубо порушується в наступних напрямках: настоятелі намагаються звести до мінімуму роль церковної ради, одноосібно вирішуючи всі питання, зокрема фінансові. З другого боку, парафіяльна виконавча влада в особі членів церковних рад перевищує свої повноваження, присвоюючи собі подекуди права настоятелів і також намагається, користуючись своїми повноваженнями, безконтрольно витратити церковні кошти. На думку архієпископа, причиною тут є незнання Положення про управління РПЦ. Тому архієпископ Борис зобов'язав під особисту відповідальність настоятелів та благочинних детально ознайомити церковний актив із нормами Положення та незмінно керуватися ними у діяльності [64, 18-19].

Втім, церква – це не тільки і не стільки настоятелі, виконавчі органи тощо, а, передусім, люди. Тому велике значення для відтворення парафіяльного життя єпархії в аспекті державно-церковної політики має аналіз релігійної активності віруючих.

Загальновідомим фактом є те, що перепис населення 1937 р. дав цифру в 52% віруючих різних течій, переважна більшість з них належала саме до православної церкви. Підсумовуючи дослідження радянських соціологів, М.В. Шкаровський робить висновок, що частина віруючого населення в країні становила в 60-х рр. 40-45% з наявною тенденцією до зниження. Разом з тим слід враховувати рівень цієї

релігійності. Безумовно, що активно, а не номінально віруючих було значно менше. Тоді як тих, кого сьогодні прийнято називати побутово віруючими, було значно більше. Це головним чином стосується православних, бо, скажімо, у протестантській спільноті активність віруючих якісно значно відрізняється від православного середовища.

Стосовно православної церкви на Донеччині рівень релігійності переважної частини віруючих виявляється в участі в релігійних святах (посвячення кулічів на Великдень, участь у водосвятних обрядах або відвідування святкових богослужінь в інші свята – надалі ми побачимо, що різниця досить значна як по кількісних, так і по якісних показниках), виконанні Таїнств та треб (хрещень, вінчань, поховань за православним обрядом тощо).

Виявити кількість православних досить важко, бо церква не має фіксованого членства, тому наше завдання на основі дослідження кількісних показників відвідання релігійних свят, виконання обрядів, виявити приблизну їх кількість.

Але в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України знаходимо дані, що в області станом на січень 1962 р. кількість православних віруючих становила: в містах – 117580 осіб, у селах – 16205 осіб, тобто загалом 132 785 [16, 26]. Приблизну кількість віруючих також знаходимо

Луковенко І.Г.

в архіві уповноваженого Ради у справах релігій за 1966 р., де він називає цифру 160 тисяч осіб, але це кількість всіх віруючих, не тільки православних. Очевидно, що реально не всіх її можна зарахувати до свідомих та активних віруючих. Загальна кількість населення в Донецькій (тоді ще Сталінській) області наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. становила 4 млн. 262 тис. 920 осіб (дані на 1959 р.) [181, 167]. Тобто віруюче православне населення Донеччини становило невелику кількість близько 0,04% від загальної кількості населення (близько 0,03 % у містах та близько 0,02 % у селищах та селах).

Аналізуючи рівень релігійності громадян треба враховувати специфіку суспільно-економічної, ідеологічної, побутової ситуації краю. Донеччина вже тоді була потужним промисловим краєм, де концентрувалася більшість об'єктів важкої промисловості України. Це переважно металургійна, вугільна, хімічна промисловість, важке машинобудування. До цього промислового центру стікалися потоки населення з різних куточків країни. Відповідно до умов праці, ми спостерігаємо тут аномально підвищений рівень травматизму та постійний ризик своїм життям. Відомо, що за рівнем небезпеки вибухів рудникового газу і пилу, викидів газу на шахтах, рудникових пожеж Донеччина є одним з найнебезпечніших регіонів світу. Кількість загиблих на шахтах і тоді, і зараз залишається дуже високою

(згадаємо трагедію на шахті ім. Засядька, коли загинули близько 100 шахтарів). Якщо додати до цього проблемну екологію, забруднення, показники яких тут перевищують граничні норми в десятки разів, то ситуація ще більше ускладнюється. Все це значною мірою підвищує ризик небезпечних захворювань. До цього треба додати важкі та неблагополучні умови побуту, що мали місце робітничих селищах, промислових містах у ті часи. До наведеного треба додати і такі риси, притаманні загалом ситуації в Україні, як трагізм повоєнних репресій та голоду 1946-1947 рр.

Все це на наш погляд формувало відношення до церкви специфічну обереговість, намагання через обряди зняти психологічну, емоційну напругу тощо. Якщо звернутися до сучасності, то саме цим можна пояснити появу в Донецьку каплиці Великомучениці Варвари, яка є покровителькою тих, хто займається працею, для якої є характерним високий рівень несподіваної та трагічної смерті. Все це пояснює і поверховість відношення віруючих до релігії, коли не зміст віри, а обрядовість, форма стають більш значущими та пріоритетними (знову ж та обереговість).

Наведені далі статистичні дані яскраво свідчать саме про ці тенденції, характерні для віруючого населення Донеччини та їх відношення до церкви.

В перше післявоєнне десятиліття (1943 – 1953 рр.) можна виділити ряд характерних особливостей. Проаналізуємо спочатку ситуацію в міських парафіях, як найбільш чисельних за кількістю парафіян. Сплеск активності спостерігається відразу після звільнення, наприклад, в 1944 р. Так, Свято-Нікольська церква м. Сталіно у Великодні дні цього року прийняла до 3 тис. віруючих, а недільні служби відвідували до 600 осіб. У наступні роки ці показники дещо зменшуються. Так, святкові Великодні богослужіння відвідали в 1945 та 1946 рр. вже 2 тис., а в 1946 – тільки 1,5 тисячі. Але вже наступного року спостерігається значний сплеск, коли кількість збільшилась до 5 тисяч, а в 1950 – аж до 15 000 (!) і до 1953р. зростає до 25 тисяч віруючих [54, 12].

Разом з тим на святкових богослужіннях на Різдво, Трійцю, Покрова, Хрещення кількість відвідувачів не перевищувала 2-2,5 тис., але з початку 1950-х рр. простежується значне підвищення активності. Наприклад, в 1952 р. на Хрещення кількість віруючих збільшилася до 5000, тоді як Різдвяні богослужіння, богослужіння на Трійцю, Покров тощо залишалися малолюдними (до 1000-2500 чоловік). Зменшувалася кількість тих, хто відвідував недільні богослужіння. Порівняно з 1944 роком у 1950 р. вона скоротилася втричі (до 200 чоловік). Разом з тим 20-25 тис. – це тільки ті, хто традиційно приходив на богослужіння виключно заради

посвячення кулічів або просто за традицією (70% від цих 25 тис. посвячували кулічі). Тоді як кількість тих, хто додержувався сорокаденного Великоднього посту, була дещо меншою. У 1946 р. – 950 осіб (тобто майже половина), у 1947 р. – 700, 1948 р. – 5500, у 1949 р. – 7000 (з 15 тис. загальної кількості). Характерно, що і престольне свято Св. Миколая також не відрізнялося великою чисельністю присутніх (1945 р. – 2000, 1950 р. – 1200, 1951 р. – 800, 1952 та 1953 рр. – до тисячі) [54, 12].

В середньому відвідування таких свят, як Різдво, Хрещення в міських парафіях становило від 200 до 1000 та від 300 до 2500 осіб відповідно [47, 8-9].

Порівняно з міськими, селищні та сільські храми не відрізнялися, зрозуміло, великою кількістю відвідувачів. Але тут значну роль відігравало розташування. Деякі храми невеликих міст значно поступалися деяким селищним храмам. Наприклад, Великодні богослужіння молитовного будинку селища Ханженково (в межах міста Макіївки) в 1946 р. відвідали 25 тис., у 1947 – 21 тис., щоправда в наступні роки спостерігається зниження активності (в 1949 р. – тільки 4 тисячі) [45, 16]. Тоді як ті ж Великодні служіння у м. Іловайську відвідали в 1946 р. до 1,5 тис., у 1948 р. – 2000, у 1949 р. – 1000 осіб [45, 16].

Сільські парафії оскільки були малочисельні, мали дуже невелику кількість тих, хто відвідував служби. Наприклад, Великодні служіння в селі

Орлівка відвідувало від 300 до 500 осіб (спостерігається сплеск у 1946 р. – до 600 осіб) [45, 16].

Приблизно така ж картина і з Різдвяними та Хрещенськими святами: у селищних парафіях – 150-500 та 200-700 чол. відповідно. Сільські парафії: Різдвяні богослужіння – 80-200, Хрещенські – 100-300 осіб.

В цілому ж по області кількість віруючих, які приймали участь у святкових богослужіннях, за даними уповноваженого становила: в 1948 р. – до 300 тис., у 1949 р. – до 270 тис., у 1950 р. – до 380 тис. [47, 27]. А храми на території м. Сталіно (9 парафій) відвідали в 1950 р. до 70 тисяч віруючих. А, скажімо, в усьому сільському Ямському районі – до 4 тисяч.

Досить високим був процент хрещень. Так, наприклад, у 1964 році (це дані по місту Дружківка) з 878 новонароджених 750 були похрещені. Це один з найвищих показників. А от, наприклад, у місті Харцизьку в 1964 році з 2208 новонароджених похрещено було тільки 472 немовля. Це пояснюється знову ж таки, намаганням батьків певною мірою оберегти дитину від бід, хвороб, враховуючи, що у переважній більшості родин на Донеччині кількість дітей дуже і дуже рідко перевищувала одну дитину, традиційними для цих сімей цінностями тощо.

За даними уповноваженого, на свято Воскресіння Христового в 1948 році храми відвідало в міських парафіях від 4 до 15 тисяч віруючих, у

сільських парафіях – від 200 до 2000 віруючих [42, 93]. Кількість віруючих, що відвідували храми, залишалася високою і в подальші роки. Так, на свято Преображення Господнього в 1960 році тільки в м. Сталіно храми відвідали понад 25 тисяч осіб. Наприклад, Нікольську церкву (на Ларинці) відвідали близько 6000 осіб (з них близько 300 діти), а церкву на Калинівці – 7000 (з них дітей близько 400).

Найбільша активність спостерігалася на такі свята, як Великдень, Водохреща, Спаси. Всі ці свята об'єднує здійснення освячень (кулічів, води, фруктів тощо), тобто зовнішнього дійства, причому рівень відвідування самих служб був невисоким, невеликою була і кількість тих, хто дотримувався посту. На такі свята, як Різдво, Покров, храмові свята тощо кількість людей в храмах різко зменшується, не говорячи вже про недільні служби.

Взагалі така характеристика православних Донеччини є вірною і для нашого часу, коли формальне виконання обрядів значно перевищує дійсно свідоме, актуальне та повсякденне практикування православного життя та воцерковлення. Це наочно бачимо у порівнянні місцевого православного населення та священнослужителів з тою ситуацією, що була притаманна населенню з західних областей України, що були переселені сюди після війни.

За своєю віросповідною приналежністю вони були греко-католиками. А ми знаємо, що в 1946 році

греко-католицька церква була ліквідована шляхом з'єднання з православною церквою. Тому ці переселенці ставали об'єктом уваги саме уповноваженого Ради у справах РПЦ. РСРПЦ просила своїх уповноважених у тих областях, де осіли переселенці, проявляти до цієї категорії віруючих особливий такт та увагу, відноситися уважно та чуйно до їхніх запитів стосовно забезпечення їхніх релігійних потреб.

Ці переселенці прибували цілими селами, зі своїми священиками. Їм надавалися в користування церкви або молитовні будинки та реєструвалися релігійні громади та священнослужителі. Якщо переселенці оселялися в тих регіонах, де вже були зареєстровані громади з діючими церквами, то вони об'єднувалися із вже існуючими громадами [32, 83].

І ось, що важливо зазначити: у тих парафіях, де оселялися переселенці, різко підвищувалася релігійна активність. І це при тому, що взагалі по області релігійна активність з кінця 1940-х років дещо зменшилася. В інформаційному звіті в 1946 році уповноважений писав: «Констатується зниження релігійності населення з другої половини 1945 року. Помічено, що в тих парафіях, де є грамотне, красномовне духівництво, а також у парафіях, де є переселенці з Західної України, відхід від релігії практично відсутній» [34, 6]. Наприклад, у селі Гродівка Красноармійського району з 10 вінчаних пар, 8 – це саме вихідці з Західної України [34, 6]. Мали

місце такі випадки, що ці віруючі не виходили на роботу на великі свята (Селідівський, Краснолиманський райони).

Таким чином можна зробити наступні висновки.

Після окупації відбувається організаційне оформлення церковного устрою як на загально-епархіальному рівні, так і на рівні парафій. За перші післяокупаційні роки в громадах області відбувалася побудова церковного життя відповідно до норм Положення про РПЦ. В цьому основними діючими особами на внутрішньопарафіяльній арені стали: настоятелі храмів, члени церковних рад, ревізійних комісій. Аналіз активу парафій області в цілому відбиває загальні тенденції, що були притаманні загалу віруючих. За умов атеїстичного панування приналежність до релігії відзначала людину як таку, що відхилялася від норми суспільної поведінки і, відповідно, відсторонювала її на узбіччя соціуму, робила маргінальною. Тому ми спостерігаємо аналізуючи церковний актив та загальну масу віруючих як таких, що мали низький соціальний статус, порівняно низький рівень освіти тощо.

Специфіка суспільно-економічного розвитку краю сформували такі особливості релігійності віруючих, як поверховість, обрядовість, примат форми над змістом віри, цінність обряду як оберегу від складних умов праці та постійного ризику смерті.

Акцент на обрядовості спричинив значні фінансові вливання у церковні каси. Великі фінансові потоки в громадах спричинили одну з найболючіших проблем тогочасного життя єпархії – внутрішньопарафіальні конфлікти на фінансовому ґрунті, сутність яких зводиться до здійснення контролю за фінансовими потоками парафій. Аналіз документів свідчить про значну поширеність цих конфліктів в парафіях області, де головними діючими особами виступали сторони, що складали виконавчі органи громади: настоятель, церковна рада, ревізійна комісія, «двадцятка». Своєю заострення конфлікти набули наприкінці 50-х рр. коли, по-перше, фінансові надходження громад були найбільшими; по-друге, фактично остаточне переміщення активності до міських та (в меншій мірі) селищних громад, що, зокрема, позначилося на конкуренції серед священнослужителів у боротьбі за найбільш заможні парафії, і особливо на тлі наступу на церкву наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. Сільські парафії опинилися в ці роки фактично в повному занепаді.

Враховуючи особливості залучення сторін у ці конфлікти і ступінь їх розвитку, можна говорити, що найчастіше ініціаторами конфліктів ставали настоятелі, священники, що опиралися на відданих їм членів виконавчих органів громад, нейтралізуючи непокірні сторони і відсторонюючи їх від справ.

2.2.4. Фінанси та господарство

Російська православна церква протягом століть була потужним господарським суб'єктом Російської імперії. Але після революції церква була позбавлена статусу юридичної особи і все майно було націоналізоване. Але за часів Великої Вітчизняної війни, завдяки змінам у державно-церковній політиці радянської держави, церква отримала обмежені права юридичної особи та можливість придбавати та користуватися (але не розпоряджатися) майном. Це спричинило поживлення господарської діяльності церкви, її структурних одиниць – єпархій та громад. Звичайно тих розмірів господарської діяльності, які мала церква до революції, досягти було не можливо, але ця діяльність все ж таки займала важливе місце у житті церкви як суспільної інституції.

Роки війни стали для Донеччини періодом відбудови знекровленого церковного життя. Завдяки ініціативам віруючих та священників, за підтримки німецької окупаційної влади відновлювали діяльність православні громади у багатьох населених пунктах області. За період окупації в регіоні віднови свою діяльність близько трьохсот православних парафій. Багато з них активно проводили церковну діяльність, забезпечуючи релігійні потреби віруючих. У той же час проводилася і активна позакультова діяльність. У першу чергу це стосувалося госпо-

дарської діяльності, оскільки виникла принципово важлива потреба пристосовувати культові споруди для релігійних потреб. За часів радянської влади ці споруди значно постраждали. Також відкривалися церковні лавки, громадяни жертвували гроші для церков, несли церковні речі, що зберегли у роки гонінь тощо [1, 163]. Вже у останні місяці окупації в Бахмуті (Артемівську) за ініціативи віруючих розпочався збір коштів на реставрацію міського собору [2, 1-3]. Тобто господарське життя було доволі жвавим.

Після звільнення від окупантів церковне життя не припиняється. Відновлює діяльність Донецька єпархія, призначається правлячих архіерей – єпископ (згодом – архієпископ Нікон (Петін)), відповідно до церковних норм налагоджується адміністративно-територіальна структура єпархії тощо. Влада бере на облік, тобто дозволяє легально діяти 232 громадам [3, 627]. Їх діяльність обмежується виключно здійсненням релігійного культу.

Втім, реальні потреби вимагали здійснення певних напрямків позакультової діяльності в обмежених рамках. Так, зокрема, наприкінці 40-х років ХХ ст. важливе місце посідала місійна діяльність, що було спричинене значною присутністю протестантських (в першу чергу баптистських) громад в області. Але, вже з кінця 40-х рр. ХХ ст. на перше місце виступає фінансово-господарська діяльність, яка стає найбільш активною формою

позакультової діяльності єпархії в цілому та окремих громад. Ця діяльність проводилася за декількома напрямками і стосувалася в принципі всього, що торкалося фінансових надходжень та витрат, господарських потреб, які вимагалися від громад відповідно до чинного законодавства. Особливо слід виокремити такий напрямок, як ремонтні та реставраційні роботи в церквах та молитовних будинках (пристосованих для релігійних потреб світських приміщень) єпархії.

Після Жовтневої революції церква втратила всі дореволюційні джерела доходів, окрім пожертв простих віруючих.

Перш за все треба відмітити, що Донецька єпархія вигідно відрізнялася від інших своїм фінансовим благополуччям про що свідчили і владні органи, і єпархіальне керівництво. Так, архієпископ Нікон під час чергового відвідання уповноваженого Ради у справах РПЦ при Сталінському облвиконкомі К. Чорноморченка навів такі дані, що валовий доход єпархії за 1947-1949 рр. становив: у 1947 р. – 23293345 крб. (з них 15548961 крб. – це доход 210 церков Сталінської області [59, 53], у 1948 р. – 19711925 крб., а у 1949 р. – 19 млн. крб [47, 23]. Тоді як в інших областях України (Одеській, Херсонській, Миколаївській та Кіровоградській, тобто тих на які поширювалася влада архієпископа Никона) валовий прибуток у 1949 р. склав в середньому тільки 5 млн. по

кожній області [47, 24]. Архівні дані свідчать, що за рівнем доходів православних парафій наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Сталінська область займала перше місце серед всіх областей України. У 1960 р. ця цифра становила 17 110 295 крб. Для порівняння – Волинська – 4 571 177, Львівська – 10 760 000, Київська – 10 251 175. Парафії Луганської області отримали доходів на суму 10 714 916, тобто загалом Донецька єпархія отримала доходів на 27 825 211 крб. [263, 4]. На нашу думку це можна пояснити деякими чинниками, зокрема тим, що регіон був найбільш населеним, порівняно з іншими, також населення відрізнялося більшими доходами, порівняно з іншими регіонами республіки. Також варто відзначити те, що православні віруючі Донецької єпархії відрізнялися достатньо високою активністю відвідування богослужінь, здійснення обрядів, треб, відповідно і грошові потоки активно йшли до церковних кас. Обрядовірство, поверховість віруючих спричинили те, що найбільше всього на богослужіння йшли на свята, які супроводжувалися здійсненням обрядів освячення (Великодні, Хрещенські свята). Відповідно і підвищувалася можливість для громад отримувати грошові чи матеріальні пожертви від віруючих. Тоді як на свята інші (наприклад, Різдво, храмові свята, чи недільні служби) кількість віруючих в храмах різко зменшувалася. Значними були і требовиконання в громадах єпархії.

Основні ж статті доходів парафій становили продаж предметів культу, пожертви тощо. Так, наприклад у 1949 р. в громаді церкви у сел. Орловка було отримано доходів на суму 130 тис. 696 крб. З них від продажу свічок – 81 051, просфор – 4 366, тарілковий збір – 10 765, продаж хрестиків – 4 380, молитовників – 2 176, добровільні пожертви – 2 622, отримано зберігань – 14 705, продаж дерев'яних хрестиків – 140, продаж сповідних свічок – 10050. Бачимо, що основною статтею доходів є доходи отримані від продажу свічок, хрестиків, тарілковий збір [50, 19]. Але, варто згадати й те, що оскільки у СРСР чи не єдиним центром, де виготовлялися предмети культу, різні церковні речі тощо, у тому числі і свічки, було художньо-виробниче підприємство у Москві і, відповідно продавати можна було ці свічки, хоча у Одесі існував ще й свічний завод. У свою чергу держава під виглядом стягування прибутків забирала собі десь близько 60-70% надходжень від цих продаж. Тож, цифри прибутків, що отримували парафії від тих же свічок (і про які згадується у звітах) треба значно мінусувати.

Доходи громад значно відрізнялися від того, де саме знаходилася громада. Порівнюючи доходи міських, селищних та сільських парафій, картина наступна. Перше місце посідали міські громади, оскільки були найбільш чисельними. Парафії, що розташовувалися у селищах міського типу, робітни-

чих селищах мали дещо менший дохід. І, нарешті, сільські парафії мали найменший дохід.

Також слід зазначити, що певне зниження доходів церков області спостерігається у 1947-1948 рр., що на думку уповноваженого пов'язано із грошовою реформою, але на нашу думку більш правильним буде пов'язати це із голодом та його наслідками. Втім, у подальші роки доходи знов йдуть угору.

Кафедральний собор м. Ворошиловграду, тобто центральний храм єпархії в середньому мав річний дохід 500 - 700 тис. крб. (якщо точніше, у 1947 р. - 755 996 крб., у 1948 р. - 544 236 крб.) [47, 24]. У середньому доходи міських храмів також могли сягати десь приблизно 500-700 тис. крб. Для прикладу наведемо фінансовий стан Свято-Нікольського молитовного будинку м. Сталіно на Ларінці (тепер це Свято-Нікольський кафедральний собор Української православної церкви Московського патріархату). Валовий дохід цього молитовного будинку у воєнному 1944 р. становив 756 тис. крб.! Найбільше громаді вдалося заробити грошей у 1946 р., коли спостерігався сплеск релігійної активності. У той рік дохід парафії становив 971000 крб. Потім доходи парафії стали зменшуватися: у 1947 р. - 560 тис., у 1948 р. - 430 тис., а у 1949 р. - вже дещо більше - 450 тис., у 1951 р. - 464 тис., 1955 р. - 500 тис. [45, 16]. В середньому на недільні служби громада заробляла приблизно від 2 до 6 тис. крб. на рік, на Трійцю - від

5 до 19 тис. (у 1944 р. – 23,1 тис. крб.), на Благовіщення – 11 – 20 тис. крб. тощо [45, 16].

Селищні парафії мали, порівнюючи із міськими, дещо менший доход, але тут треба врахувати де саме розташовується парафія. Наприклад, церква у селищі Калинівка (у межах міста Сталіно) отримала доходів у 1949 р. – 240 тис., у 1950 р. – 227 тис., у 1952 р. – 290 тис., а у 1955 аж 375 тис [57, 10]. Такий порівняно високий доход пояснюється розташуванням парафії у межах великого міста. А ось, доходи церкви у селищі Новоселівка (також у межах міста, але меншого за Сталіно – Жданова) становили значно меншу цифру: 1950 р. – 47 тис., 1953 р. – 73 тис., 1954 р. – 103 тис., а за півроку 1955 р. церква заробила 42 тисячі крб. [57, 10].

Сільські храми мали значно менші доходи. В середньому сільські парафії отримували доходів в розмірі 40-50 тис. крб на рік. Але, ситуація була різною. Якщо молитовний будинок у селі Торське Красно-Ліманського району у 1944 р. отримав доходів 120 тис., то у 1947 вони скоротилися до 60 тис. [57, 10]. А парафія, яка розташована у селі Орлівка за 1949 р. отримала доходів тільки від продажу свічок на суму 81050 крб., а просфор на суму 4 366 крб., тарілковий збір 10765 крб., продаж хрестиків 4380 крб. [50, 19]. Молитовний же будинок у селі Роздольне Старобешівського району мав доходів тільки 15 тис. (у 1949 р.) [50, 19]. Одним з джерел наповнення

церковних кас були добровільні пожертвування віруючих. Та ж орловська парафія у 1949 р. отримала грошей у вигляді добровільних пожертвувань на суму 2622 крб.

Слід зупинитися на доходах духівництва. У 1952 р. загальний дохід служителів культу (священиків, дияконів та псаломників) по області становив 2852000 крб., у 1953 – вже 3218400, а у 1954 р. аж 4198000. Причому в середньому на одного служителя культу приходилося у 1952 р. 9800 крб., у 1953 р. – 10690, а у 1954 р. – 10630 крб. Високі доходи дозволяли священнослужителям придбавати і власні будинки та автомобілі. Так, наприклад з 1951 по 1953 рр. власні будинки придбали 20 служителів культу [55, 85-88]. Матеріальне благополуччя священиків дійсно мало місце навіть при часом непомірних податках, якими ці доходи обкладалися. При цьому порівняно високі доходи власне не були прикметою тільки нашого регіону, але тут мали місце певні особливості. По-перше, в обласні була невеликою кількістю храмів порівняно із потребами, наявною кількістю віруючих, по-друге, відносно невелика кількість священиків, на одного священика приходилося доволі багато віруючих, а відповідно і грошей за треби, пожертви тощо. Тому у ці часи дійсно були священики, що розглядали своє служіння як можливість стабільного доходу та покращення матеріального добробуту (як про це пише, наприклад,

Ю.Сисоева, аналізуючи ті часи у книзі «Записки попад'ї. Особливості життя російського духівництва»).

Процедура оподаткування служителів релігійних культів (зокрема і священнослужителів православної церкви) у 40-і роки ХХ ст. регулювалася низкою правових актів різних державних установ і мала певні відмінності від практики довоєнної. 17 квітня 1944 р. з'являються циркулярний лист Народного комісаріату фінансів СРСР за № 198 а трохи згодом лист начальника управління податків і зборів НКФ Української РСР за № 9-35 від 26 квітня 1944 р. Відповідно до норм цих документів оподаткування служителів культу, які отримували доходи від релігійних товариств, оподаткування мало здійснюватися на загальних підставах згідно статті 19 Указу президії Верховної ради СРСР від 30 квітня 1943 р. «Про прибутковий податок з населення» [210]. Для нарахування податку треба було враховувати увесь доход, що отримувався священнослужителем за здійснення релігійних обрядів і треб не залежно від того, з якого саме джерела цей доход надійшов: чи то від єпархії, чи то від парафії, або самих віруючих. У разі, якщо служитель культу отримував від єпархії та парафії щомісячне постійне утримання (за звершення обрядів та треб) і якщо окрім цих доходів у нього більше не було жодних джерел доходів (за звершення священницького служіння), то оподат-

Луковенко І.Г.

кований дохід нараховувався відповідно до суми постійного утримання. Також до оподаткованого доходу включалися суми, що надавалися священикові з каси парафії та єпархій у вигляді допомоги. Була поширеною практика, коли священнослужителі отримували від парафіян натуральні пожертви. Відповідно до норм законодавства оподаткований дохід визначався на основі загальної кількості здійснених ними обрядів та треб, а також розмірів існуючої в даному регіоні середньої грошової плати за виконання окремих обрядів та треб.

На доповнення вже зазначених листів з'явилися ще два листа: інструктивний лист Наркомфіну СРСР № 620 «Про порядок обкладання прибутковим податком викладачів духовних шкіл», а 17 червня 1946 р. інструктивний лист Міністерства фінансів СРСР «Про обкладання податками служителів релігійних культів». Втім всі ці листи втратили чинність з виходом урядової Постанови від 3 грудня 1946 р. № 2584 «Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів» та однойменного інструктивного листа управління податків і зборів Мінфіну СРСР від 13 грудня 1946 р. за № 870 міністерствам фінансів союзних та автономних республік, крайовим, обласним, повітовим, міським і районним фінансовим відділам [210]. Постанову спустили вниз для виконання нижніми ланками державного апарату. Відповідно до цієї Постанови

передбачалося диференційоване оподаткування служителів культу. За здійснення релігійних обрядів передбачалося оподаткування відповідно з статтею 19 вже згадуваної указу президії ВР СРСР. По зарплаті в державних і кооперативних організаціях, від викладацької діяльності в духовних школах та роботи в органах управління релігійних товариств – у порядку статті 5 цього указу на підставах, однакових із робітниками та службовцями. На місцеві фінансові органи покладалося завдання зобов'язати залучити духівництво сільської місцевості до самообкладання в порядку пункту «2» статті 7 постанови ЦВК і РНК СРСР від 11 вересня 1937 р. «Про самооподаткування населення» в розмірі 150 крб. Також цей указ прописував порядок оподаткування працівників релігійних громад. Члени виконавчих органів парафій, що мали доходи від релігійних громад оподатковувалися відповідно до статті 19 цього указу. Учасники хорів, регенти тощо обкладалися податком за ті винагороди, що вони отримували від громад по місцю їх виплати за ставками, що визначалися статтею № 5 цього указу. Також за статтею 5 оподатковувалися ті, хто працював у релігійних організаціях за наймом (бухгалтери, сторожі тощо).

Як зазначають дослідники (О. Лисенко, В. Войналович), непомірне обкладання податками священнослужителів було одним з складових напрямків подолання релігії, та відображало загальне ставлення

до церкви з боку радянського керівництва. До цього треба додати на наш погляд і те, що влада намагалася зробити священницьке служіння несприятливим для нормального життя та відвернути від церкви певну кількість священників. Принаймні про це свідчить практика зречення сану священниками православних парафій Донеччини [210; 136].

Звісно, що місцеві органи намагалися як надати більше стягнути зі священників податки. Виникали протистояння. Місцеві фінансові органи скаржилися, що священники навмисно занижують суми своїх доходів та кількість виконаних ними треб з тим розрахунком, щоб сума податку була більш низькою. Ця проблема знаходила відображення і у звітах К.Ф. Чорноморченка. У 1956 р. він писав, що мали місце протистояння між священниками та місцевими фінансовими органами саме у цій площині. Він наводив такий приклад. Настоятель молитовного будинку селища Рутченкове Грозинський скаржився, що йому невірно нарахували податок з рахунку у суму доходу 46 744 крб. і таку ж суму з іншого священника його парафії. В тому числі у записах доходів та виконанні треб було вказано 1325 осіб, а місцеві фінансові органи нарахували податок з розрахунку у 1848 осіб [59, 24-27]. У 1959 р. обласний фінансовий відділ провів обслідування усіх служителів культу з метою уточнення повноти тих доходів, що ними подавалися у фінансові органи для нарахування податків. З

обслідування було зроблено висновок, що священники значно занижують свої доходи. Так, наприклад, з 26 священників м. Сталіно, як зазначали представники фінорганів, тільки двоє вказали вірні суми доходів, а саме священник молитовного будинку станції Сталіно Попович та настоятель церкви у селищі Калинівка міста Сталіно Паскевський [65, 95]. Більше того, представники фінорганів, що були відряджені з цією перевіркою до різних парафій, часом зустрічали ворожість з боку окремих священників. Так, наприклад, сталося у м. Дружківці. Священники місцевої церкви відмовилися показати суму своїх доходів представнику місцевого фінансового відділу, і говорили, що ці дані є у настоятеля, якого у той час у церкві не було. Зустріч із настоятелем у нього вдома результату не дала, бо він зустрів їх вороже та відмовився давати ці дані. Посилання на постанову Ради Міністрів СРСР від 3 грудня 1946 р. та лист мінфіну результату не дали. Тільки коли настоятеля було викликано до міськфінвідділу, він показав доходи за 1957 р. які зросли порівняно з тими, що ним вже давалися тоді з 38200 крб до 46 300 крб. Роз'яснення показали, що зростання відбулося за рахунок додання доходів за здійснення треб [65, 103-104].

Ті ж священники, що отримали в результаті перевірок сповіщення про доплату за минулий, 1958 р., та авансу на 1959 р. скаржилися до фінорганів,

уповноваженого, єпархіальне управління та перед своїми парафіянами на фінансові утиски.

За даними обласного фінансового відділу у 1952, 1953, 1954 рр. було притягнуто до оподаткування відповідно 291, 301, 395 служителів культу. Загальна сума доходів у ці роки становила: 1952 р. – 2852000 крб., 1953 р. – 3218400 крб., 1954 р. – 4198000 крб. Середня сума доходів на одного становила 9800 (1952 р.), 10690 (1953 р.), 10630 (1954 р.). Середня сума податку з доходів становила 2447, 2815 та 3164 відповідно до року. Якщо ж подивитися кількість скарг від служителів культу з приводу високого податку, то у 1952 р. таких скарг було 8, у 1953 – 6, у 1954 – 11. В результаті розглянутих скарг, облфінвідділ знайшов за можливе зменшити суму податку за 1952-1954 рр. сімом служителям культу (з них 6 – у 1954 р.) [55, 85-88]. Тобто, бачимо, що тут влада могла йти на компроміс.

Однією з головних статей витрат православних парафій у воєнні та перші повоєнні роки було відрахування грошей на оборону країни, патріотичні потреби а також потреби, пов'язані із військовим станом та відшкодуванням збитків. Так, станом на 1 червня 1944 р. парафії Донеччини відраховували на ці потреби 5 млн. 227 тис. 262 крб. З них по статтях розходів (далі у числівнику: сума грошей готівкою, у знаменнику – грошовий аналог пожертв продуктами та різними речами): на будів-

ництво літаків, танків та в цілому у фонд оборони: 2 611816 крб., дорогоцінними предметами: 4 червонці (10 крб.); на подарунки для Радянської армії: 280695 крб. / 75 200 крб.; допомога пораненим та хворим у шпиталях: 725 485 крб. / 754 933 крб.; допомога інвалідам війни: 21603 крб./ 31975 крб.; допомога дітям та дитячим установам: 16800 крб./ 16296 крб.; допомога сім'ям воїнів Радянської армії: 229990 крб. / 52469 крб.; зібрано на інші патріотичні цілі: 420004 крб. / 26260 крб.

Всього ж у за 1944 р. на церковно-патріотичні потреби було відраховано церквами області 11 млн. 665 тис. 584 крб, а у 1945 р. – 4 млн. 803 тис. 288 крб [34, 2]. Збір грошей на патріотичні потреби було припинено з 1 січня 1947 р. Після цього починаються виплачування грошей у Фонд Миру.

Стягування цих поборів доволі значно впливало на кишеню церкви, оскільки за різними підрахунками близько 30-40% доходів церкви відходило на подібні відрахування (Фонд миру, Фонд охорони пам'яток і тому подібне). Держава добре заробляла на церві за рахунок цих стягувань.

Головною статтею витрат парафій було виплачування заробітної платні працівникам, хорам, робітникам, що працювали на ремонтних роботах.

Парафія повинна була відповідно до складеної угоди про користування церквою або молитовним будинком сплачувати за користування світлом, во-

дою, сплачувати за обігрівання. Далі слід згадати різноманітні господарські витрати на утримання приміщень церков. Сюди ж додамо витрати на страхування (сплачували до Держстраху).

Окремою статтею витрат була придбання свічок, релігійної літератури, вина для причастя, ладану тощо. Свічки парафії придбавали у єпархіальному управлінні Одесько-Херсонської єпархії у м. Одесі де був свічковий завод. Вартість 1 кілограму свічок становила 150 крб., а реалізовували парафії свічки за ціною 500-600 крб. за кг (причому в середньому міські парафії реалізовували до 300 кг свічок на рік, селищні до 100 кг, а сільські до 30 кг). Тож цифри великі, церква у селищі Кірово (Красно-Лиманський район) з 48 тис. доходу у 1955 р. 27 тис. отримала від продажу свічок.

Треба згадати і витрати на різні парафіяльні та єпархіальні потреби, а саме: відрядження (наприклад, до єпископа для вирішення якихось питань) та подарунки єпископу або навіть самому патріарху. Також треба було у разі необхідності придбавати для потреб храму якесь майно, що також робилося з церковної каси. Окремі парафії виділяли у своєму бюджеті таку статтю витрат як допомога нужденним парафіянам. Важливе місце у 1940-50-ті рр. становили витрати на проведення добродійних обідів для нужденних, хоча формально це було заборонено і з

кінця 50-х рр. влада через єпархіальне керівництво забороняє подібні заходи.

Про головні статті витрат Донецької єпархії говорять дані за 1959 р. Наведемо їх повністю: заробітна платня штатним робітникам церков – 2 422 149 крб; сплата за роботу церковного хору – 2 834 716; заробітна платня робітникам за ремонтні роботи – 582 599; сплата робіт з піддержання церковного приміщення, придбання свічок – 2 443 602; придбання воску – 8 479; придбання церковного вина – 82 666; придбання пшеничного борошна або просфор – 177802; придбання венчиків, натільних хрестиків, молитовників тощо – 434 407; придбання ладанок, лампадної олії – 200 108; придбання матеріалів для ремонту – 346 438; господарські витрати (електроенергія, вода) – 314 890; приготування просфор – 113337; оренда квартир для причту – 351 362; керосин, мило тощо – 43 244; витрати на храмове убранство – 103 491; інші господарські витрати – 481 902; придбання дрів, вугілля тощо – 267 902; придбання господарського інвентарю – 57 815; придбання начиння та ризничих обладнань – 382 831; придбання інвентарю для церков – 373 538; придбання канцелярських, товарів – 24 789; витрати на придбання газет, журналів, книг – 51 682; внесено податків до фінорганів – від заробітної платні службовців тощо – 167 835; податок на церковний будинок – 424 852; внесено до єпархіального управління – 4 194 527; інші

Луковенко І.Г.

витрати – 1 353 476. Загалом у 1959 р. парафіями було витрачено 18 млн. 394 тис. 85 крб. [65, 8].

Але чи не найголовнішою статтею витрат стали витрати на ремонти та переобладнання молитовних приміщень.

У 1950-і рр. це набуло значного поширення в єпархії та звісно викликало незадоволення з боку влади. Більшість громад області були спроможні робити не тільки поточний ремонт, але й подекуди і значно реконструювати приміщення церков та молитовних будинків. Так, у середині 1950-х рр. близько 120 церковних та молитовних приміщень в області ремонтувалися з різним ступенем складності. При цьому на ці потреби витрачалося від 6 до 40 тис. крб. в залежності від необхідності та можливостей [59, 53-54]. Це були або грошові заощадження, або грошова допомога, яку надавала єпархія. Ці процеси супроводжувалося певними труднощами, оскільки будівельні матеріали не були у вільному продажі, а обласна влада не дуже охоче видавала ці корисні матеріали церквам, враховуючи те, що господарство області все ще перебувало у стані післявоєнної перебудови. Тож церкви придбавали ці матеріали через інших, приватних осіб, шукаючи різні шляхи, інколи навіть з порушенням чинного законодавства.

Ще архієпископ Нікон (у березні 1954 р.) звернув увагу на проблеми, що мали місце у цій площині. Він зауважував, що витрати на ремонтні

роботи часом перевищують фінансові можливості парафій. З метою встановлення контролю у цій сфері діяльності та неприпустимості хаосу та безвідповідальності, було встановлено норму згідно якої витрати на ремонтні роботи не повинні були перевищувати 5% від загального доходу парафії. Якщо обсяг роботи перевищував встановлений ліміт, то на це потрібно було отримати благословення архієпископа за наявності клопотання віруючих на необхідність проведення такої роботи. Це повинен був затвердити благочинний, та треба було отримати підтвердження спеціальним висновком завідуючого технічним відділом канцелярії єпархії [55, 69]. Ця посада була заснована незадовго перед тим саме для наведення порядку у сфері ремонтно-будівельних робіт парафій. Відділ було створено на початку 1954 р. На керівника відділу покладалися такі завдання: технічна паспортизація церковних будинків та приміщень та споглядання за ремонтно-будівельними роботами. Тоді ж, як зазначалося, архієпископ Нікон заборонив самовільне ведення таких робіт без санкції завідуючого технічним відділом та свого благословення. На кожну церковну будівлю мало бути заведено технічний паспорт [55, 60-61].

Необхідність погодження переобладнання та ремонтів із вищим керівництвом єпархії підтвердив згодом і архієпископ Одеський і Херсонський Борис (Вік) (1957 р.). Він проводив політику, спрямовану на

створення певного порядку в церковних фінансах. Він зазначав, що у багатьох парафіях Донецької єпархії бухгалтерія велася із значними порушеннями інструкцій керівництва церкви. Було видано розпорядження Донецького єпархіального управління від 29 січня 1957 р. за № 56 [61, 70]. Розпорядженням пропонувалося: з 1 січня 1957 р. вести облік та звітність в суворому додержанні інструкцій патріархії; усім благочинним при відвіданні парафій в першу чергу увагу звертати на стан обліку та звітності, а також всіляко сприяти та допомагати настоятелям у цьому; благочинним було рекомендовано у разі необхідності звертатися за консультаційною допомогою та інструкціями з цього питання до єпархіальної ради; єпархіальним ревізорам було запропоновано вести систематичний контроль обліку та звітності парафій, а також надавати настоятелям допомогу для виконання цього розпорядження; благочинним пропонувалося провести наради для настоятелів благочиній.

У 1958 р. з'являється ще одне розпорядження єпархіального керівництва, яке також було спрямовано на вирішення проблеми господарської діяльності громад. У ньому наголошувалося на необхідності суворого дотримання правил господарчої діяльності. Говорилося про те, що перевірки показали наявність розбазарювання церковних коштів під приводом ремонтів та реставрацій церковних

будинків або придбання нових приміщень. Єпархіальна рада прямо говорила, що до тих парафій, діяльність яких суперечить встановленим нормам, будуть прийматися суворі заходи. У листі говорилося: «Щоб запобігти подібного роду випадкам у подальшому, а також з метою правильного використання церковних коштів, враховуючи більш необхідні потреби, якщо це ремонти, то вони мають бути технічно обґрунтовані єпархіальним інженером, а де це необхідно – технічною комісією. Правильна експлуатація приміщення, що займає церква, або молитовний будинок, недопущення аварійних випадків – це обов'язок кожної церковної громади, але не припустимо допускати надмірностей, що потребували б більших витрат дефіцитних будматеріалів...» [64, 20].

Така позиція єпархіального керівництва є зрозумілою. Заможна єпархія дійсно витрачала багато грошей на ремонтні роботи тощо. І це викликало незадоволення збоку влади. Особливо це стосується кінця 1950-х років, коли одним з проявів наступу на церкву став як раз удар по її фінансам, а також і інші заходи по зменшенню активності церкви та її впливу на населення. Зокрема у Сталінській області це виявилось у цілій низці заходів, які проводив, уповноважений ради у справах РПЦ, причому руками самої ж церкви у якості пропозицій єпархіальному керівництву. І таким чином можна

вважати, що ці акції єпархіального керівництва з ужорсточення контролю за ремонтними роботами, а часом і припинення цих заходів робилося саме під впливом влади. І мета цього була одна – звести до мінімуму позитивний вплив церкви на віруючих.

Таким чином, Донецька єпархія була найбільш заможною серед всіх єпархій України у досліджуваній період, що призвело до неабиякого поживлення її фінансово-господарської діяльності. Це виявилось у таких заходах, як ремонтні та реставраційні роботи у церквах та молитовних будинках єпархії, наданні фінансової допомоги нужденним парафіянами та окремим громадам.

Найбільш заможними були громади, що розташовувалися у міських районах (це стосується і громад селищної місцевості, але які розташовувалися в кордонах, чи поблизу великих міст). Сільські громади були значно бідніші і саме завдяки закриттю саме цих громад кількісна мережа в області невпинно зменшувалася.

Наприкінці 1950-х – першій половині 60-х рр. в наслідок ужорсточення політики влади щодо церкви окремі напрямки господарської діяльності громад та єпархії припиняються та піддаються контролю як збоку єпархіального керівництва, так і збоку влади.

Розділ 3

Політика радянської влади щодо РПЦ на Донеччині в 1943-1964 рр.

3.1. Радянська влада і Російська православна церква: парадигма розвитку відносин у 1943-1964 рр.

Перемога в боротьбі за владу в жовтні 1917 р. дала більшовикам можливість здійснити на практиці своє бачення політичного, економічного, культурного розвитку держави. Не в останню чергу це стосувалося ставлення до релігії.

Однією з найважливіших складових системи державно-церковних відносин є формалізація її принципів у вигляді норм законодавства. Законодавча база, що була закладена у 1920-30-і рр. проіснувала аж до кінця 1970-х рр.

Фундамент законодавчого оформлення ставлення новоутвореної радянської держави до релігії було закладено прийняттям спеціального Декрету РНК РСФРР «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» 23 січня 1918 року. Цей декрет увійшов в історію як Декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [251, 25-26; 250, 67-

68]. Цим декретом проголошувалася неможливість обмеження свободи совісті або встановлення будь-яких привілеїв чи переваг на підставі віросповідної приналежності громадян. Проголошувалося, що кожний громадянин країни має право сповідувати будь-яку релігію, або не сповідувати жодної. Школа відокремлювалася від церкви. Релігійні організації позбавлялися права юридичної особи, тобто не мали права володіти будь-якою власністю. Все майно, що належало релігійним організаціям, оголошувалося народною власністю.

Роком пізніше після прийняття цього декрету урядом Росії такий саме декрет приймає Робітничо-Селянський уряд України [251, 71-72]. В українському варіанті декрету була одна, але досить важлива відмінність: в ньому було відсутнє положення про позбавлення релігійних організацій статусу юридичної особи. Проте вже наступного року (3 січня 1920 року) Постановою РНК УСРР «Про погодження законодавчої практики УСРР та РСФРР в питанні про відокремлення церкви від держави» релігійні організації все ж були позбавлені статусу юридичної особи [251, 83-84]. Саме цей декрет (в УСРР та РСФРР) став фундаментом законодавчої бази стосовно релігії та церкви на подальші роки існування радянської держави. Всі інші законодавчі ініціативи були конкретизацією положень цього декрету.

Фактично цим декретом радянська влада відсторонювала релігійні організації від будь-якої діяльності, окрім власно релігійних функцій (відправлення релігійного культу). Цей декрет зберігав чинність і протягом часу, що обрано для дослідження – 1943–1964 рр. Надалі було прийнято ще ряд законодавчих документів, які конкретизували положення декрету.

Подальше формування засад правового стану релігійних організацій пов'язується з прийняттям наступних законодавчих актів: Адміністративного кодексу УРСР (затверджений постановою ВУЦВК 12 жовтня 1927 року), а саме його десятий розділ («Правила про культу»), та Інструкція Секретаріату президії ВУЦВК від 23 червня 1932 року «Про порядок організації, діяльності, звітності та ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу» [173, 186].

Особливе значення в аспекті нормативно-законодавчого закріплення статусу релігії в СРСР отримала постанова президії Всеросійського ЦВК та РНК «Про релігійні об'єднання» (від 8 квітня 1929 р.). Цією постановою визначався порядок утворення, реєстрації та діяльності релігійних громад, використання ними культових споруд та майна. Громади могли діяти виключно після реєстрації у відповідних обласних, крайових, міських органів радянської влади за поданням районних органів. Ця постанова

мала вплив на вироблення власно українських нормативних актів щодо діяльності релігійних культів, зокрема на вищезгадану Інструкцію Секретаріату Президії Всеукраїнського ЦВК.

Саме ці документи були правовою базою існування православних громад та громад тих релігійних течій, діяльність яких в Радянському Союзі була дозволена протягом наступних 40 років (ці законодавчі акти були визнані такими, що втратили чинність тільки після прийняття президією Верховної Ради УРСР у 1976 році «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР»).

Сталінська ідеологема про загострення класової боротьби у процесі будівництва соціалізму призвела до фактичного знищення організації православної церкви як такої, знищення священства та активних віруючих як носіїв ворожої ідеології протягом 1920-х – кінця 30-х рр.

Напад фашистської Германії на Радянський Союз та початок Великої Вітчизняної війни 22 червня 1941 р. відкрили, беззаперечно, одну з вирішальних сторінок в історії нашої країни.

Війна внесла значні корективи у всі сфери буття Радянської держави. Скоректувала вона й систему державно-церковних відносин. Певною мірою зміни були відчутними ще з кінця 30-х рр. ХХ ст., але остаточно вони відбулися саме під час війни і були обумовлені низкою факторів як внутрішньополі-

тичного, так і зовнішньополітичного характеру. Вже в перші місяці війни ці зміни були досить відчутними. Так, припинила свою діяльність Спілка воєвничих безбожників, а її голова О. Ярославський був вимушений написати низку статей, де позитивно оцінив патріотичну позицію, яку зайняла церква під час війни та, на відміну від попередніх років, позитивно оцінював взагалі роль церкви у історії країни [258, 96-97].

В жовтні 1941 р. влада евакуює священноначалля церкви в особі митрополитів Сергія (Страгородського) та Миколая (Ярушевича) до Ульяновська (вище церковне керівництво евакуюють до батьківщини В. Леніна!). Також були евакуйовані голови інших релігійних конфесій країни (зокрема, лідер обновленців митрополит О. Введенський) – подалі від фронту, бо ж була загроза полону, а як поведуть себе релігійні керівники, невідомо і влада не могла йти на такі ризики, краще перестрахуватися.

Наступного 1942 р. влада дозволяє церкві відновити друкарську діяльність, причому (також можна бачити цікавий поворот історії) друкуються патріотичні матеріали церкви на колишньому типографському обладнанні Спілки воєвничих безбожників. З друку виходять такі праці, як «Правда о религии в России», а трохи пізніше – у 1943 р. – «Русская православная церковь и Великая Отечественная война».

Церква отримала можливість проводити хресні ходи в Москві, Ленінграді та деяких інших містах (на Великдень у 1942 р.). У цю ніч було відмінено комендантський час. Влада йде церкві назустріч і друкує патріотичні послання церковних ієрархів на державних друкарнях. Розуміючи роль церкви в такий складний для країни час, і становище, яке склалося на окупованих територіях, влада починає збирати інформацію про життя церкви на окупованій території та віросповідну політику окупантів. Головним постачальником інформації стає Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС).

Значною подією для церкви став дозвіл на відкриття банківських рахунків для збору пожертв віруючих на оборону країни, який церква отримала в лютому 1943 р., а також телеграму за підписом особисто Й. Сталіна з подякою за ці труди церкви. Як зазначає М. Шкаровський, початок 1943 р. став етапом, коли влада остаточно вирішила скорегувати свою політику відносно церкви [314, 199].

Виникає питання: чим була обумовлена така зміна пріоритетів у площині державно-церковних відносин?

На наш погляд, тут треба виділити цілу низку факторів: з одного боку – безпосередніх (внутрішньо- і зовнішньополітичних), і факторів на довгострокову перспективу.

Серед безпосередніх факторів, перш за все, треба виділити ту патріотичну позицію, яку зайняла церква буквально з першого дня війни (звернення митрополита Сергія (Страгородського) до віруючих 22 червня 1941 р.), яка згодом вилилася в чисельні послання та звернення патріотичного характеру, збори коштів на оборону країни тощо. Це спонукало владу побачити в церкві ту дійсно вагомую ідеологічну силу, яка спроможна об'єднати народ на корінних засадах патріотизму, що сягали ще часів Київської Русі. Одним з проявів цього усвідомлення, зокрема, стало заснування бойових орденів з іменами видатних полководців минулого: О. Невського, М.Кутузова, О. Суворова, П. Нахімова, Ф. Ушакова. Після заснування ордену «Вітчизняної війни» (1812 року) у обіг остаточно вводиться ідеологема «Велика вітчизняна війна» (до того це славослів'я було одним з багатьох, що використовувалися для позначення подій, що відбувалися), апелюючи у тому числі до ідеологеми «Вітчизняна війна» 1812 року пов'язуючи ці дві події російської історії. До речі, нагадаємо, що ці тенденції стали досить очевидними вже в передвоєнний час (наприклад, створення художнього фільму про того ж О. Невського (до війни) або Івана Грозного (під час війни) – створення національного радянського міфу з включенням старої символіки) і були спричинені загальною тенденцією зміни пріоритетів від інтернаціоналістських гасел світової рево-

люції до національно та патріотично зорієнтованої парадигми. Звідси й звернення до національних традицій, зокрема православ'я.

Другою безпосередньою причиною стала церковна політика, яку проводили на окупованих територіях німці. Політика окупантів призвела до значного сплеску церковної активності на територіях по той бік фронту. Як причину зміни політики щодо церкви її сформулював ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. колишній клірик РПЦ відомий громадський діяч та церковний дисидент Г. Якунін. До цього він ще додав особисті якості Й. Сталіна, якому, як зазначав Якунін, не вистачало для власного іміджу «некоронованого імператора» ще й «кадильного фіміаму православної церкви».

До факторів, які ми назвали безпосередніми, можна додати ще й зовнішньополітичний, а саме намагання Сталіна примиренням з церквою представити себе з кращого боку перед лідерами антигітлерівської коаліції, зустріч з якими передбачалася на конференції союзників у Тегерані наприкінці 1943 р.

Всі ці фактори безпосередньо вплинули на Сталіна й були тим привидом, який призвів до зміни пріоритетів саме восени 1943 р.

Зауважимо, що це був рік, коли результати перемог Радянської армії в Сталінградській та Курській битвах змінили хід війни на користь СРСР,

коли вже почалося визволення України (вересень 1943 р. – звільнення Донбасу).

Проте ці причини не пояснюють, чому саме ця політика не була припинена після війни, коли відпала необхідність в тій ролі, яку відігравала церква під час війни.

На це питання можна відповісти, беручи до уваги ту довгострокову перспективу, з якої, власне, й не припинився такий своєрідний «діалог» церкви й держави і після травня 1945 року.

Мова йде про те, що влада намагалася використати церкву в своїх зовнішньополітичних іграх на двох фронтах: Східноєвропейському (у сферу впливу та інтересів цій регіон потрапив під час визволення його радянськими військами та встановлення там прорадянських владних режимів, і це було очевидним для вищого керівництва держави вже в 1943 р.) та Близькосхідному (в якому Радянський Союз також мав свої інтереси, які увійшли в протиріччя з інтересами Великої Британії). На першому до сфери впливу СРСР потрапляли православні держави Балкан. На другому вагомими сферами впливу через РПЦ влада бачила старі православні церкви Константинопольську, Ієрусалимську, Антіохійську, Олександрійську. Загальна тенденція на підтримку зовнішньополітичні ініціативи влади й ролі в ній РПЦ є певним поверненням концепції «Москва – Третій Рим» (про що, зокрема, говорили деякі

церковні ієрархи, особливо ця думка була поширеною в Антіохійському патріархаті).

Безумовним є те, що ініціатива по проведення нового курсу по відношенню до церкви належала особисто Й. Сталіну.

Вся сукупність наведених причин привела до відомої зустрічі Й. Сталіна з ієрархами церкви, які на той час перебували на свободі: митрополитами Сергієм (Страгородським), Олексієм (Симанським), та Миколаєм (Ярушевичем) в ніч з 4 на 5 вересня 1943 р. у Кремлі. Цій зустрічі передувала нарада 4 вересня на дачі у Сталіна за участю вищих керівників держави Г. Малєнкова (на той час – секретаря ЦК ВКП (б), члена Політбюро ЦК), Л. Берії (на той час – члена Державного комітету оборони, члена ЦК ВКП(б)) та Г. Карпова (на той час – полковника НКДБ), якому надалі буде належати одна з ключових ролей у державно-церковних відносинах в країні. Саме на цій нараді були вирішені питання існування православної церкви в СРСР (відкриття парафій, духовних навчальних закладів тощо). Тоді ж було вирішено створити окремий державний орган по здійсненню державної політики щодо церкви – Раду у справах Російської православної церкви [314, 203-204; 308 42-44]. На зустрічі з ієрархами ці вже вирішені питання були оприлюднені.

Новий владний орган, Раду у справах Російської православної церкви, яку очолив Г.Г. Карпов,

було засновано Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 7 жовтня 1943 р. за № 1095, яка затвердила «Положення про Раду у справах Російської православної церкви при РНК СРСР». У положенні були сформульовані основні функціональні обов'язки нової владної структури. На Раду покладалося завдання бути посередницькою ланкою між Урядом країни та Московською патріархією в особі Патріарха Московського та всієї Русі (якого через кілька днів буде обрано).

На Раду покладалися такі завдання:

- попередній розгляд питань, що підіймалися патріархом та вирішення яких було в компетенції Уряду;
- розробка проектів законодавчих актів та постанов з проблем РПЦ, а також інструкцій та інших вказівок з їхнього застосування та внесення їх на розгляд Уряду;
- нагляд за правильним та своєчасним застосуванням законодавства з питань церкви;
- надання Урядові висновків з питань РПЦ, своєчасне інформування Уряду про стан церкви, її становища та діяльності;
- загальний облік церков та складання статистичних звітів за даними, що надаватимуть місцеві органи.

Відповідно до Положення, Рада мала право вимагати від центральних та міських органів влади

надавати необхідні відомості та матеріали з питань, що стосуватимуться церкви; засновувати комісії для вирішення окремих питань. Усі центральні установи та відомства повинні були погоджувати всі свої заходи, пов'язані з діяльністю церкви з Радою [314, 25-26].

За своїм статусом Рада у справах РПЦ прирівнювалася до Комітетів та Комісій, що діяли в складі Уряду країни. З його боку діяльністю Ради займався В.М. Молотов (на той час - перший заступник голови РНК СРСР та нарком іноземних справ, член Політбюро ЦК ВКП(б)), а згодом К.Є. Ворошилов (на той час - заступник голови РНК СРСР, член ЦК ВКП(б), член Політбюро ЦК ВКП(б)).

З самого початку свого існування Рада почала займатися справами церкви, не обминаючи своєю увагою практично всі ключові події її внутрішнього життя. Це виявилось перш за все в тому, що за активної підтримки (зокрема матеріальної) було проведено Собор єпископів церкви 8 вересня 1943 р. Також слід відмітити, що саме Радою (паралельно з самою церквою) здійснювалася робота з розробки нового Положення про управління РПЦ, яке було прийняте на Помісному Соборі церкви 31 січня 1945 р., але ще до того - 28 січня 1945 р. - це положення було затверджене спеціальною Постановою РНК СРСР за № 162. Уявити собі тепер, щоб, наприклад, статут будь-якої релігійної організації, що діє в Україні,

ухвалював би український уряд неможливо, а тоді це було нормально.

Затверджена Урядом і РПЦ постанова, безумовно, була вигідною перш за все державі, бо встановлювала такі принципи управління, за допомогою яких було зручно впливати на церкву від верхівки (патріарх) до низу (життя парафій).

Прагматична політика Й. Сталіна 1940-х рр. була спрямована на використання релігійних інституцій (в першу чергу РПЦ) і в принципі не ставила за мету продовження антирелігійної кампанії. Підтримка релігії на даному відрізку часу виявилася більш важливою. Комуністична партія фактично була відсторонена від впливу на державно-церковні відносини. Протягом 1940-х рр. не з'явилося жодної партійної постанови щодо антирелігійної пропаганди. Доводилося зосереджуватися на таких моментах, як організація науково-просвітницької пропаганди (про це – відповідна Постанова ЦК ВКП (б) в 1944, де про релігійний світогляд, а тим більше антирелігійну пропаганду, не згадується зовсім) тощо. Більше того, можна тільки здогадуватися, про що думав той же Омелян Ярославський, який все своє життя викривав реакційну сутність релігії, а потім був вимушений писати про велику позитивну роль, яку відігравала православна церква в історії Росії.

Доти, доки потенціал православної церкви як на внутрішньо-, так і на зовнішньополітичному про-

сторі залишався потрібним владі, авторитет Й. Сталіна тримав ідеологію на відстані й не дозволяв переступати ті кордони, що були ним установлені. Спроби вищого партійного керівництва наприкінці 1940-х рр. знову підняти питання про необхідність ведення антирелігійної кампанії успіху не мали.

Вже 24 серпня 1944 року своїм розпорядженням Рада Народних Комісарів СРСР дозволяє Держбанку СРСР відкрити Московській патріархії, єпархіальним управлінням та церковним парафіям поточні рахунки для зберігання церковних коштів. Загалом, за даними М. Шкаровського, «наприкінці 1943 - в 1944 рр. РНК прийняв більше 10 постанов, які стосувалися умов та порядку функціонування релігійних організацій, пільг духовництву» [315].

Постанова РНК СРСР від 22 серпня 1945 року надавала Московській патріархії, єпархіальним управлінням, парафіям обмежені права юридичної особи. Їм дозволялося відкривати фінансові рахунки, укладати угоди, купувати будинки, відкривати підприємства, здійснювати найом робітників.

Одними з найважливіших постанов РНК, які закріплювали нове правове становище церкви, були Постанова від 28 листопада 1943 року «Про порядок відкриття церков» та Постанова від 19 листопада 1944 року «Про порядок відкриття молитовних будинків різних культів». Цими постановами закріплювався порядок відкриття нових церков та молитовних бу-

динків православної церкви та інших релігійних культів [314, 39]. Правове становище релігійних громад визначалося інструкціями, що видавали Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культів. У другій половині 1940-х та в 1950-х рр. таких інструкцій було декілька.

Коли з кінця 1940-х рр. стало цілком очевидно, що всі наміри Москви стати другим Ватиканом розвіялися, наступ на церкву відновлюється.

1948 рік став переломним у політиці влади щодо церкви.

Як зазначає В. Баран, в 1948 році в СРСР було закрито 118 церков та молитовних будинків РПЦ, а відкриття нових припинилося. У 1949 р. закрито вже 443, в першу половину 1950 р. — 188 церков і молитовних будинків. Протягом 1948 — 1950 рр. у східних областях України закрито понад 500 церков, що пояснювалося «порушенням релігійного законодавства» або «проханням самих віруючих». Зменшилась кількість клопотань про відкриття церков. Від березня 1948 р. до кінця 1950 року жодне таке клопотання в СРСР не було задоволено, хоча під деякими з них стояло від 1 тис. до 2,5 тис. підписів.

Починаючи з другої половини 1948 року, Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР провела жорсткіші заходи обмеження діяльності церкви та духівництва. Серед них були такі: припинення служби поза межами храмів; скасування хресних ходів,

крім Великодніх; заборона одному священикові обслуговувати кілька парафій; зняття з реєстрації церков, у яких через відсутність священика не проводились служби протягом 6–12 місяців; вилучення з релігійних громад колишніх громадських будівель та ін.

На 1 січня 1948 року в СРСР діяло 14329 церков і молитовних будинків РПЦ, частка яких, порівняно з дожовтневим періодом, складала в цілому в СРСР 18,4%, в тому числі в РРФСР - 5,4%, а в УРСР - 78,3%.

Протягом фактично всього періоду перебування при владі Й. Сталіна негласний паритет між церквою та державою зберігався, і партійні органи не мали можливості втручатися у цю справу – надто великим був авторитет Вождя.

Інша ситуація склалася після смерті Й. Сталіна. Керівництво Радянського Союзу пішло шляхом перегляду сталінської системи державно-церковних відносин другої половини 1940-х – початку 50-х рр. Боротьба за владу, що точилася у перші місяці після смерті Сталіна, відсторонила релігійне питання на другий план. Але після остаточної перемоги М. Хрущова ідеологічний наступ на релігію все ж таки розпочався. Причому боротьба з релігійним світоглядом та церквою як соціальним інститутом базувалася на принципах повернення до нібито «ленінських принципів законності». Тобто, та політика, що проводилася у повоєнний період, оскільки ото-

тожнювалася із ім'ям Сталіна, підпадала під політику розвінчання культу особи.

Центральними віхами на цьому шляху стали Постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді й про заходи з її покращення» та «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р. [251, 48]. У першій йшла річ про неприпустимість того, що науково-атеїстична пропаганда знаходиться в занедбаному становищі та їй приділяється недостатньо уваги. Наслідком цього стало підвищення активності православної церкви та інших релігійних спільнот. «Церковники та сектанти шукають різні засоби для отруєння свідомості людей релігійним дурманом», – говориться в Постанові від 7 липня.

Характерним для того часу є посилення уваги партії до проблем релігії та церкви, а також синхронність процесів загальних перетворень в країні й змін щодо останньої. Позиція нового керівництва проявилася вже в 1954 р. – 24 липня в головній партійній газеті «Правда» з'являється передова стаття «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду», в якій відзначалося, що «..деякі партійні, профспілкові, комсомольські та інші організації, покликані вести виховну роботу в масах, під свободою совісті чомусь розуміють тільки свободу поширення релігійних поглядів. У багатьох випадках ця пропа-

ганда не має войовничого, наступального характеру, відірвана від життя». Зрозуміло, що на це звернення адекватно відреагували всі агітаційно-пропагандистські структури. Бажаних результатів це не принесло, але з'явилася войовничість. Не обійшлося й без образ почуттів віруючих.

Такі матеріали вже давно не з'являлися в офіційних документах. Прихильники жорсткої лінії могли потирати руки від задоволення – нарешті! У цій Постанові ЦК КПРС зазначив необхідність «розгорнути науково-атеїстичну пропаганду... рішуче покінути з пасивністю у відношенні до релігії, викривати реакційну сутність релігії та ту шкоду, яку вона завдає...». Результатом цієї Постанови став активний адміністративний тиск на релігійні організації, що викликало обурення збоку віруючих, певних кіл громадськості, а також з-за кордону. Результатом стала поява Постанови від 10 листопада, де зазначалося, що «за останній час в науково-атеїстичній пропаганді серед населення в ряді місць припускаються грубі порушення ... образливі випадки проти духівництва...» тощо.

З кінця 50-х рр. ХХ ст. в партії та державі почав утверджуватись політичний та ідеологічний волюнтаризм – країна готувалася зробити рішучий стрибок до комунізму. Зрозуміло, що релігійному фактору місця в суспільстві не залишилося, і в хід пішов адміністративний тиск. Наприкінці 1950-х – на по-

чатку 60-х років під будь-яким приводом чи навіть без нього закривалися церкви, молитовні будинки. В рамках загального обмеження діяльності церковних організацій було розпочато кампанію масового вилучення культових споруд. Більшість з них була розташована на території УРСР.

Активний наступ на релігію, що розпочався з кінця 1950-х рр., був пов'язаний з головною ідеологічною парадигмою цього часу – завершенням комуністичного будівництва протягом найближчих двадцяти років. Установку на це дав XXII з'їзд КПРС 1961р. У програмних документах з'їзду говорилося про безумовну несумісність релігійного світосприйняття з комуністичним суспільством та необхідність остаточного звільнення свідомості від релігійних забобонів. Зазначалася необхідність посилення системи науково-атеїстичного виховання, яка б запобігала розповсюдженню релігійних поглядів серед суспільства. Протягом першої половини 1960-х рр. ця установка була головною не тільки в площині ідеологічного забезпечення державно-церковних відносин, її теоретичного обґрунтування, але й загалом в суспільно-політичному, громадському житті епохи. Загалом же при всіх змінах у практиці здійснення державної політики щодо релігійних організацій орієнтування на чужерідність релігії, її несумісність з матеріалістичним, атеїстичним світобаченням комуністичного суспільства не викликає заперечень. Ідея

Хрущова показати «останнього попа» начебто могла і справдитися.

Наступ на церкву, що розпочався наприкінці 50-х рр. ХХ ст., відзначений ще однією подією, що мала велике значення для подальшого розвитку церкви. Мається на увазі Архієрейський собор РПЦ, що відбувся в Троїце-Сергіївській Лаврі 18 липня 1961 р. Щоб посилити контроль над церквою, головним чином контроль економічний, необхідно було внести певні зміни до внутрішньоцерковного устрою, що могло відбутися лише за згоди чи навіть сприяння церковної ієрархії. Відкриваючи Собор, патріарх Алексій I (Сіманський) досить недвозначно окреслив коло завдань, які стояли перед зібранням найвищого духовенства Радянського Союзу: «Рада у справах РПЦ проінформувала нас, що Рада Міністрів СРСР знову розглядала питання про численні випадки порушення духовенством радянського законодавства про культу і наголосила на необхідності внести порядок до життя парафій». Рішеннями цього Собору священник був усунений від участі в адміністративному та фінансовому управлінні церквою, його обов'язки були обмежені лише здійсненням релігійних церемоній та обрядів; він повинен був підписувати договір з релігійною громадою, яким регулювалася його заробітна платня. Крім того, якщо священник отримував винагороду за здійснення релігійних треб, він не мав права на ці кошти, які

фіксувалися у так званих квитанційних книгах. У результаті цих нововведень священик втратив будь-яке право протистояти закриттю церкви. Водночас у «двадцятки», виконавчі органи церковних рад, які ставали відповідальними за прийняття всіх важливих рішень, здебільшого призначалися ті люди, які «розуміли», яке рішення було необхідно прийняти.

Посилення тиску держави на церкву оформилося в цілій низці постанов щодо діяльності релігійних організацій в СРСР та УРСР. Відповідні постанови приймає Рада Міністрів СРСР. До них належать: Постанова «Про монастирі в СРСР» від 16 жовтня 1958 року (відповідну постанову «Про монастирі в Українській РСР» Рада Міністрів УРСР приймає 1 листопада того ж року), Постанова «Про оподаткування податками доходів підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів» (також 1 листопада 1958 року), постанова РМ СРСР «Про заходи по ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу» (прийнята 13 січня 1960 року), постанова РМ СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» (прийнята 16 березня 1961 року). У цій постанові говорилося: «Рада Міністрів СРСР відмічає, що за останній час місцеві радянські органи послабили контроль за виконанням духівництвом та релігійними об'єднаннями законодавства про культу. Послаблення контролю певною мірою полегшує

можливість порушувати радянське законодавство про культури». Цією постановою місцеві органи влади зобов'язано «своєчасно приймати необхідні заходи щодо ліквідації порушень законодавства духовенством і релігійними об'єднаннями». При виконкомках Рад депутатів трудящих створювались комісії сприяння контролю за виконанням законодавства про культури. За рішенням союзного Уряду в 1961 році силами партійно-радянського активу було проведено облік релігійних об'єднань, молитовних будівель та майна церкви.

Після невеликої перерви (після 1954 р.) на антирелігійному фронті активізуються партійні структури держави. У жовтні 1958 р. ЦК КПРС ухвалив Постанову «Про записку Відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»». У січні 1959 р. відбулися закриті партзбори комуністів Ради у справах РПЦ та Всесоюзна нарада уповноважених Ради, присвячені обговоренню цієї постанови. На зборах і нараді визначалося, що «церкві вдалося значно покращити своє становище, розширити підготовку священнослужителів, посилити релігійну пропаганду серед населення, зміцнити свій вплив у народі». Вказувалось на численні огріхи в практичній діяльності Ради та її уповноважених на місцях.

Активно йде процес вилучення храмів, зняття з реєстрації громад. Розпочате в 1958 р. масове вилучення

чення культових споруд та їх закриття в 1959 р. набуває дедалі більшого розмаху: їх кількість становила 262, тобто в 4 рази більше, ніж за попередній рік. Найбільшою мірою це торкнулося релігійних організацій Київської, Запорізької, Вінницької та Дніпропетровської областей. На заході республіки, де концентрувалося значне число церков, а рівень релігійності населення був вищий, в 1959 р. вдалося вилучити небагато церков. В 1960 р. процес вилучення культових споруд набрав лавиноподібної форми. У Полтавській, Дніпропетровській, Чернігівській та Черкаській областях їх було вилучено більше 50 (в кожній). У Київській, Львівській, Хмельницькій, Вінницькій, Одеській — майже стільки ж. Загальна кількість по УРСР становила 747, що було в 3 рази більше, ніж за попередній рік.

Це не могло бути наслідком масової добровільної відмови відвідувати церкву. Часто місцеві органи влади видавали бажане за реальне, а республіканський та обласні уповноважені в справах РПЦ не бачили в цьому криміналу, хоч інколи висловлювалися проти «захоплення адмініструванням». У 1961–1962 рр. кількість знятих з реєстрації церков і молитовних будинків перевищує всю практику післявоєнного часу: якщо в 1961 р. їх було 997 (в 1960 р. — 747), то в 1962 р. — 1144. Більш за все постраждали віруючі Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Хмельницької й Вінницької областей. Значна

Луковенко І.Г.

кількість споруд була вилучена у Волинській, Дніпропетровській, Київській, Одеській, Полтавській та Чернігівській областях.

У 1963–1964 рр., останніх роках перебування М. С. Хрущова біля керма влади, цей процес пішов на спад, а в 1965–1966 рр. – практично припинився. У 1963 р. в Україні у Церкви відібрали 526, а в 1964 р. – 257 таких об'єктів. За даними на кінець 1964 р. існувало 4536, на кінець 1965 р. – 4540 діючих церков і молитовних будинків. За 20 післявоєнних років в Україні з реєстрації було знято 4847 церков і молитовних будинків РПЦ. Більша їх частина – в 1959–1964 рр. – 3933. Отже, за період хрущовської антирелігійної кампанії віруючі України втратили до чотирьох тисяч храмів, найбільше – у Львівській, Вінницькій, Івано-Франківській, Хмельницькій та Тернопільській областях. Закриті часто з метою використання для потреб «соціалістичного будівництва» церкви дуже рідко використовувалися для цього. Після закриття вони подекуди перетворювалися на музеї атеїзму, частіше – на спортзали, свиноферми чи зерносховища та склади для будматеріалів, а іноді просто стояли порожніми. Місцеві керівники не мали особливого бажання витратити час і кошти на переробку церковного приміщення для того, щоб зробити його придатним хоча б для якогось використання.

Іншим дієвим, хоча й непрямим, методом економічного тиску було накладання відрахувань у Фонд охорони пам'яток і особливо в Фонд миру, заснований 1960 р. Уникнути таких «добровільних» відрахувань було практично неможливо, хоч б тому, що місцеві керівники встановлювали пряму залежність між сумою відрахувань та рівнем «лояльності» кожної парафії.

Важливим напрямком антирелігійної політики держави стало закриття монастирів. У 1959 р. Патріарх Алексій I змушений був дати дозвіл на розформування значної кількості монастирів, двадцять з яких передбачалося закрити в Україні (хоча найближчими роками тут планувалося розформувати лише вісім монастирів та скитів, однак ліквідація, як завжди в подібних випадках, пішла випереджаючими темпами). Уже в 1960 р. у республіці було ліквідовано десять монастирів, після чого в Україні залишилося 18 монастирів, три з яких – у Київській області. На 20 травня 1962 р. в Україні залишалось тринадцять монастирів, на 24 липня 1962 р. – одинадцять, у яких проживало 1 244 монахи й монахині. Як і у випадку з церквами, «самоліквідувалась» лише невелика частина монастирів, більшість з них була закрита після безпосереднього адміністративного втручання.

Заклади духовної освіти також ставали «небажаними» інституціями в суспільстві, що будувало

Луковенко І.Г.

комунізм. В результаті угоди між Радянським урядом і РПЦ у 1943 р. в Україні було відкрито три семінарії: Луцька (Волинська), Київська та Одеська. Після завершення антирелігійної кампанії 60-х років лише одна з них – Одеська, продовжила своє функціонування. Для закриття семінарій їх перш за все оголосили місцями «зосередження різного роду екстремістських та антигромадських елементів». Після ідеологічної підготовки у дію йшли адміністративно-командні методи: вступ до семінарій нових абітурієнтів був майже повністю унеможливлений, а самі семінаристи часто не мали змоги закінчити навчання.

Таким чином, розвиток державно-церковної політики в загальнодержавному та республіканському масштабі стосовно РПЦ протягом 1940–60-х рр. характеризувався такими тенденціями.

У 1943 – 1948 рр. державно-церковні стосунки загалом розвивалися в конструктивному напрямі. Значною мірою це визначалося наполегливою та плідною роботою Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, що прагнула в найкоротший термін створити умови для нормальної життєдіяльності релігійних об'єднань.

Ситуація змінюється в 1948 – 1954 рр.: курс на нормалізацію державно-церковних відносин поступово корегується і стає більш жорстким. Колишня

лінія законності та терпимості оцінюється як шкідлива для суспільства та партії.

Починаючи з 1954 р. питання державно-церковних відносин поступово переміщуються в сферу партійної діяльності й все тісніше пов'язуються з метою та завданнями антирелігійної роботи. Саме в цей період відбулося підпорядкування державної церковної політики партійній, спрямованій на формування атеїстичної свідомості, негативного ставлення до церкви та релігії.

Могутній удар державою був нанесений по матеріально-фінансовій базі церкви. В результаті цілеспрямованої державної політики релігійним об'єднанням були нанесені значні збитки. Одночасно збільшилися розміри оподаткування духовенства. Також одним із заходів, спрямованих на підірив матеріальної основи церкви, було обмеження можливостей релігійних організацій щодо будівництва або придбання приміщень і транспортних засобів, грубе втручання Ради у справах РПЦ, партійних і радянських органів в адміністративно-управлінську діяльність церкви, зокрема в практику керівництва церквою (рішення Собору 1961 р. призвело до того, що духівництво виявилось фактично відчуженим не тільки від керівництва парафіями, але юридично і від самих парафій). Таке положення управління парафіями проіснувало більше чверті століття й

Луковенко І.Г.

було відмінене тільки в червні 1988 р. з прийняттям нового статуту про управління РПЦ.

Перша половина 1960-х рр. для розвитку Церкви стала певним аналогом 1930-х років, хоча й не отримала того розмаху репресій.

Але, незважаючи на політику держави на знищення церкви як соціального інституту, яка так жорстоко й цілеспрямовано проводилася, церква змогла вистояти та зберегти свою організацію. В цілому ж політика держави по відношенню до РПЦ протягом післявоєнного періоду характеризувалася двома основними тенденціями: перша – поступовий наступ на церкву з метою її витіснення з суспільного життя; друга – активне її використання на міжнародній арені.

3.2. Місцеві владні структури і партійні органи та їх роль в здійсненні державно-церковної політики на Донеччині в 1943 – 1964 рр.

3.2.1. Діяльність уповноваженого Ради у справах РПЦ при Сталінському облвиконкомі по здійсненню державної політики відносно Російської православної церкви

Велика Вітчизняна війна стала поворотним пунктом у практиці державно-релігійних відносин в СРСР. Поворот від політики винищення релігійної ідеології та церкви як суспільної інституції намітився

вже напередодні війни, але остаточне закріплення отримав у 1943 році, коли під час зустрічі Й.В. Сталіна з ієрархами РПЦ митрополитами Сергієм (Страгородським), Алексієм (Симанським) та Миколаєм (Ярушевичем) в ніч з 4 на 5 вересня 1943 р. були сформульовані нові принципи державно-церковної політики.

Того ж року для втілення в життя нової політики Постановою РНК СРСР від 7 жовтня 1943 р. за № 1095 був створений окремий державний орган – Рада у справах Російської православної церкви (РСРПЦ). У Положенні про Раду говорилося, що цей орган створено для попереднього розгляду питань, що ставилися Московською патріархією та потребували вирішення Урядом держави.

Відповідно до пункту 4 Положення про Раду: «Рада у справах РПЦ має при РНК союзних та автономних республік, обласних, крайових виконкомах та міськвиконкомах своїх уповноважених, які діють відповідно до пункту 3 «Положення» та інструкцій Ради». В першу чергу уповноважені призначалися в ті області, які звільнялися від німців. Уповноважений Ради у справах РПЦ (УРСРПЦ) при Сталінському облвиконкомі К.Ф. Чорноморченко був призначений на цю посаду 23 жовтня 1943 р.

Кіндрат Федорович Чорноморченко народився у 1894 році, українець за національністю, мав незакінчену вищу освіту [215, 176]. Він був одним з

Луковенко І.Г.

небагатьох уповноважених, хто займав цю посаду протягом вісімнадцяти років, коли в 1961 році його змінив на цій посаді Григорій Омелянович Гомля. Він займав посаду уповноваженого Ради у справах РПЦ до 1965 р., а після злиття Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів очолив новий орган – Раду у справах релігії, яким керував до 1980 року.

Інститут уповноважених Ради на місцях створювався перш за все задля того, щоб реалізовувати в регіонах ті завдання, які поставали перед Радою, а саме: доводити до місцевих органів влади постанови та розпорядження уряду стосовно РПЦ; втілювати на місцях новий курс державно-церковної політики. Його функціональні обов'язки були сформульовані в Положенні про РСРПЦ.

Тобто, перед нами орган, який у сутнісних функціях був органом координаційним між РСРПЦ, місцевими органами радянської влади та церквою.

Основним документом, що регулював діяльність уповноважених, була Інструкція для уповноважених від 5 лютого 1944 року. Інструкція регламентувала напрямки діяльності, методи та принципи роботи, звітні документи тощо.

З перших же місяців роботи Ради та її апарату на місцях були сформовані і у подальшому розвивалися методи і форми роботи центру із регіонами. Перш за все вона базувалася на звітах, що складали

уповноважені і які відображали їх роботу. Звіти склалися щоквартально (тобто чотири рази на рік) та містили головну інформацію, що була потрібна центру: про кількість взятих на облік церков та молитовних будинків та хід їх реєстрації; про вилучення з користування приміщень та про клопотання віруючих про відкриття нових громад. Перші звіти К.Ф. Чорноморченка – це короткі відомості по зазначених питаннях (перший звіт за перший квартал 1944 р. вмістився на одній сторінці) [31]. Це зрозуміло, об в умовах, коли тільки фронт відійшов на захід, коли область лежала в руїнах, налагодити навіть хоча б яку інформацію було важко. Але, з часом звіти стали більш ґрунтовними і сягали 25-30 сторінок.

Звіти, що складав К.Ф. Чорноморченко, в цілому схвально зустрічалися в Москві і отримували в цілому позитивну оцінку, але мали місце і критичні зауваження: стосовно більш чіткого викладення матеріалу, більш ретельного ставлення до поданої інформації (в першу чергу статистичного змісту) [53, 8; 50, 148], стосовно стилістики викладання (часто можна зустріти граматичні помилки в документах, які складав уповноважений).

Наступною формою роботи з уповноваженими були інструкції, інструктивні листи, що містили вказівки, роз'яснення, рекомендації тощо. Регулярно до уповноваженого надходили документи засідань

Луковенко І.Г.

Ради з розбором роботи уповноважених інших областей, де фіксувалися позитивні риси, робилися критичні зауваження.

Регулярно уповноважених, і К.Ф. Чорноморченка також, викликали до Москви для розбору їх роботи. І навпаки, в регіони виїжджали комісії, що перевіряли роботу уповноважених на місцях. Одну з таких комісій зустрів Кіндрат Федорович у березні 1952 р. В її склад увійшли старший інспектор Ради Петруніс та заступник уповноваженого по УРСР Катунін. Вони ретельно перевірили роботу уповноваженого, спілкувалися з місцевим керівництвом (головою облвиконкому Кременицьким та секретарем обкому Кигинько), відвідали та ознайомилися з ситуацією деяких громад Сталіно та прилеглих міст та районів (Макіївка, Ханженково), розмовляли з настоятелями.

За результатами перевірки з'явилася ґрунтовна доповідна записка «Об обследовании работы уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви тов. Черноморченко и ознакомлении с положением и деятельностью церкви в области за время с 1 января 1951 по 20 марта 1952 р.» [53, 10-32]. Ознайомившись із роботою уповноваженого, перевіряючі зробили в цілому позитивний висновок про його роботу на цій посаді.

З травня 1952 р. в Раді у справах РПЦ відбулося засідання з приводу проведеного обслідування.

Серед присутніх на засіданні був заступник Ради Белишев. За результатами обслідування комісії та обговорення на засіданні Радою було відмічено, що уповноважений Чорноморченко в цілому вірно проводить роботу, керуючись інструкцією та вказівками Ради, своєчасно інформує Раду, республіканського уповноваженого та обласне керівництво про положення та діяльність церкви в області. Але разом з тим, Рада відмічала і недоліки. Вони важливі, бо дають можливість зрозуміти, що саме турбувало раду і на що особливо уповноважений повинен був звертати увагу в своїй діяльності.

Рада відмічала, що К.Ф. Чорноморченко недостатньо висвітлює в своїх докладах положення та діяльність церкви та духівництва в області. У ряді випадків ним повідомлялися неперевірені дані, що були отримані від духівництва та інших осіб. Недостатньо повно проводилося обслідування діяльності церкви та духівництва на місцях. Не приділялося достатньої уваги вивченню складу та діяльності духівництва, що отримало духовне посвячення в період окупації, не достатньо вивчений стан у тих парафіях, де оселилися вихідці з західних областей України [52].

Друга і остання така перевірка діяльності К.Ф. Чорноморченка на посаді уповноваженого відбулася вже в квітні 1957 р. Її провів старший інспектор Ради О.М. Пашкін. У звіті він писав, що уповноважений

«систематично веде нагляд за діяльністю церкви, за період своєї роботи він відвідав всі громади, а в деяких був по кілька разів» [62, 220].

Для центрального апарату Ради в Москві одним з найголовніших питань стосовно діяльності апаратів уповноважених на місцях ставало питання їх відповідності новій діяльності, втілення принципів роботи. Голова Ради Г.Г. Карпов прекрасно розумів усю складність та проблемність нової ділянки діяльності, тому рекомендації щодо принципів роботи були важливою складовою роботи центру зі своїми представниками на місцях. Вимоги були суворими. Москва розуміла, з якою делікатною сферою суспільного життя доводилося мати справу уповноваженому. Відношення до релігії в радянському суспільстві було неоднозначним. Зміна напрямку державної політики з активного наступу на релігію (у 1920-30-ті роки) на пошуки більш-менш цивілізованого, толерантного ставлення до неї спонукала владу шукати відповідні механізми проведення нової політики. З одного боку, робити все (принаймні все можливе), щоб дати можливість релігійним організаціям вільно (в рамках діючого законодавства) виконувати свої функції, а з іншого боку не випустити релігію (як в суспільно-політичному, так і в ідеологічному сенсі) з-під свого контролю.

З листування Ради та уповноваженого Ради по УРСР із обласними уповноваженими дізнаємося про ті принципи роботи, яких вони мали дотримуватись.

По-перше, це проявляти необхідну в такій делікатній сфері, як релігія, тактовність, але й не полишати пильності. Останнє було дуже важливим бо, як зазначалося у інструктивному листі до уповноваженого РСРПЦ К.Ф. Чорноморченка за підписом Голови Ради у справах РПЦ Г.Г. Карпова: «Рада у справах Російської православної церкви при РНК СРСР, враховуючи особливості своїх уповноважених і те середовище, в якому доводиться працювати уповноваженому, радить до всіх сигналів, що доходять, ставитися надзвичайно обережно, старанно перевіряючи всі факти, **о б е р і г а т и с в і й а п а р а т в і д м о ж л и в и х п р о в о к а ц і й** [розрядка автора – І.Л.]» [215, 176].

Ці зауваження базувалися на відомостях про «...випадки пияцтва, використання свого службового положення в особистих інтересах, зрощування (в оригіналі «сращивания») з духівництвом та церковниками, навіть хабарів». Тому Рада визнала слушним заявити про неприпустимість «зрощування» у своїх ділових контактах із духівництвом та віруючими, щоб стосунки з віруючими та духівництвом були суворо офіційними та не давали привид до того, щоб себе якимось чином скомпрометувати» [215, 176]. Ці

вимоги стосувалися власне особистих вимог до уповноважених, їхньої поведінки тощо.

Особливо Рада турбувалася про необхідність дотримання принципів роботи з представниками церкви на місцях, тобто принципів та критеріїв, що стосувалися безпосередньо роботи уповноваженого. Враховуючи сферу їх діяльності, Рада особливо нагадувала своїм уповноваженим про необхідність уникнення адміністративних заходів в своїй роботі та не допущення цього з боку місцевих органів державної влади. В одному з протоколів читаємо, що Рада пропонувала (1951 р.) «підсилити контроль за додержанням місцевими органами та духівництвом законів стосовно церкви, не допускати адміністрування та вилучення у релігійних громад... будинків без згоди Ради, суворо дотримуватися порядку, передбаченого Постановою РНК СРСР від 1 грудня 1944 р.» [49, 13-14]

Особливістю нової політики держави щодо релігії було те, що її правові засади, що виражалися у нормативних документах, пропонувалося зберігати невідомими для віруючих. Тому Рада наполягала на необхідності зберігати таємницю листування з питань релігії. Усі документи, що стосувалися діяльності органів влади відносно релігії, йшли з грифом «таємно» та «цілком таємно». Ось, наприклад, витяг з інструктивного листа голови Ради у справах РПЦ від 31 січня 1944 року: «...5. Постанова РНК СРСР від

28.XI.1943 №1325 «Про порядок відкриття церков», як така, що не опублікована в пресі для загального відома, є керівництвом до дії для місцевих радянських органів при розгляданні клопотань віруючих про відкриття церков та не може надаватися духівництву або віруючим для ознайомлення... Духівництво та віруючі не можуть також бути ознайомлені з інструкціями Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР» [215, 176].

Однією з найбільш гострих проблем, з якою стикалася Рада у справах РПЦ та її уповноважені, це питання побутового забезпечення діяльності уповноваженого, яке у ті часи стояло досить гостро. Лист Ради від 17 червня 1947 р за № 151/с пропонує повідомити про створені умови праці та існуючі побутові проблеми. Відповідаючи на цей лист, К.Ф. Чорноморченко звітував до центру, що його було забезпечено кімнатою у приміщенні облвиконкому (Будинку Рад) (пізніше в цьому будинку в центрі Донецька до 1970-х рр. розміщувався обласний комітет Комуністичної партії України, а тепер Ворошилівська районна у місті Донецьку рада). У приміщенні були два столи, шафа, чотири стільці, ящик для таємних паперів та телефонний апарат. Уповноваженому було надано квартиру (з двох кімнат) у будинку, що належав облвиконкому (бул. Пушкіна, 3). У тому ж документі уповноважений скаржився, що не виконаним залишався наказ міністра торгівлі,

Луковенко І.Г.

який зобов'язував завідуючих обласними торговельними відділами забезпечувати уповноважених Ради нарівні з завідуючими відділів облвиконкому. Стосовно продовольчого забезпечення він отримав забірні документи I категорії, був прикріплений до магазину, але до такого, який не завжди мав можливість забезпечувати належними продуктами. Щодо забезпеченості промисловими товарами, то, як він писав у 1946 р., отримав лімітну картку на 750 крб., а в поточному році [1947] до списку на отримання його не було включено [38, 18].

Також протягом довгого часу виникали й проблеми, пов'язані з тим, що, місцеві керівники в першу чергу були зайняті вирішенням проблем, у площині подолання післявоєнної розрухи, відновлення народного господарства. Тому вони досить часто залучали уповноваженого до тієї роботи, яка не входила до його повноважень. Така ситуація склалася тому, що уповноважені були підпорядковані голові облвиконкому та його заступнику (проте підпорядковані були вони ще й уповноваженому Ради по УРСР, а також центральній Раді в Москві, тобто існувала потрійна підпорядкованість). Така практика зберігалася досить довго. Так, у своєму звітному докладі за 1947 рік К.Ф. Чорноморченко писав у центр, що певний об'єм роботи ним не було виконано через те, що він за дорученням обкому та облвиконкому виїжджав у відрядження з приводу «допо-

моги регіонам у підготовці весняної сівби» [36, 10]. За один тільки період січня-червня 1947 року уповноважений вимушений був їздити в такі відрядження три рази, загальний час перебування там становив 31 добу [38, 18]. А в 1946 році протягом всього квітня він був відряджений на посівну кампанію [34,8]. І це не зважаючи на спеціальну телеграму за підписом першого заступника голови РНК СРСР В.М. Молотова від 29 березня 1945 р. про неприпустимість залучення уповноважених до роботи, що не входить у їх функції. Два роки потому в жовтні 1947 р. з'являється лист Ради Міністрів УРСР за № 1585/с, в якому голові облвиконкому було запропоновано припинити довгострокові відрядження, не пов'язані з прямими обов'язками уповноваженого [38, 11].

Взагалі, складається враження, що місцева влада досить несерйозно ставилася до роботи уповноважених: релігія була для них чимось, що не потребує особливої уваги, і взагалі їм було незрозуміло, для чого потрібна робота уповноважених, якщо релігія повинна бути викорінена як ідеологія, несумісна з матеріалістичним світоглядом, соціалістичною системою цінностей. Звідси байдужість до роботи уповноважених. Втім, місцеве керівництво можна добре зрозуміти, бо питання відновлення господарства було на той час найважливішим і найголовнішим.

Тепер розглянемо напрямки роботи уповноваженого.

Потягом перших років діяльність уповноваженого спрямовувалася таким чином.

По-перше, треба було виявити та взяти на облік ті православні громади, які відновили свою діяльність під час німецько-нацистської окупації області з жовтня 1941 по вересень 1943 рр. Як вже вище зазначалося, на облік було взято 232 діючі громади. Особливості роботи у воєнний час, коли область було вже звільнено, спричинили труднощі з правильністю інформації та своєчасністю її надходження. Як зазначалося, під час обліку діючих церков та молитовних будинків траплялися неточності та помилки, які згодом було виправлено шляхом уточнення та корегування інформації. Робота з обліку діючих церков та молитовних будинків проводилася в 1943-1945 роках. В інформаційному звіті в 1944 році К.Ф. Чорноморченко звітував, що робота з обліку церков та молитовних будинків підходить до завершення [31].

По-друге, відповідно до норм положення про відкриття церков всі відкриті під час окупації парафії треба було зареєструвати, тобто провести роботу щодо їх юридичного оформлення. Ця робота зайняла деякий час і в цілому була завершена до кінця 1946 р. Як один з позитивних моментів у діяльності уповноваженого перевіряючі в 1952 р. у вже згаданій

нами доповідній записці фіксували те, що «всі реєстраційні справи містять всі необхідні матеріали...» [53, 11].

Вже в перші роки діяльності уповноваженого процес реєстрації громад набував характеру певної селекції. Так, виявлялися громади, що не відрізнялися активністю. Це знаходило відображення в тому, що вони не надавали інформації про себе для реєстрації та фактично припинили існування з причини малочисельності та фінансового зубожіння, внаслідок чого не мали можливості утримання священика. Такі громади при їх виявленні Рада пропонувала уповноваженому вважати такими, що самоліквідувалися, і через вплив на правлячого єпископа пропонувати йому об'єднувати ці громади територіально (тобто, сам уповноважений такі рішення не приймав! Він не мав на це повноважень). При реєстрації громади Інструкція Ради для уповноважених (параграф 2) пропонувала надавати поіменний список засновників з анкетними відомостями по-перше, членів «двадцятки», а по-друге, інших віруючих православного віросповідання, що виявили бажання бути занесеними до цього списку. Причому далі в інструктивному листі Рада наголошувала на тому, що ці дані потрібні не для створення поіменного списку всіх православних віруючих, а для з'ясування дійсної чисельності віруючих, «которые после принятия решения об

открытии церкви пожелали участвовать в распоряжении церковным имуществом и нести ответственность за состояние последнего» [32, 53].

Реєстрації підлягало також духівництво. На кожного священика та диякона уповноваженим заповнювалася спеціальна картка, куди вносилися біографічні відомості, а самому священику видавалася довідка про реєстрацію. Реєстрація була обов'язковою вимогою для здійснення легального служіння. Без неї священик не мав права проводити богослужіння, здійснювати треби тощо. Призначений єпископом священик на парафію повинен був відвідати уповноваженого для отримання реєстрації і тільки тоді отримував можливість подальшого служіння. Така практика фактично створювала умови для контролю влади над ними, надавала можливість маніпулювання. Незареєстровані священики виявлялися і до них приймалися відповідні міри. У цьому показовим є лист уповноваженого Ради по УРСР з розбором звіту К.Ф. Чорноморченка за III квартал 1946 р. У ньому говориться, що тих священиків, що не пройшли реєстрацію, треба схилити до цього через єпископа [32, 42].

Разом з цим тривав процес вилучення з користування віруючими приміщень, зайнятих ними під час окупації. Нагадаємо, що віруючі під час війни займали для своїх релігійних потреб такі приміщення: по-перше, церковні приміщення, які до війни

були у віруючих відібрані та пристосовані для культурно-громадських потреб (школи, бібліотеки, клуби: піонерські, робочі, сільські тощо), по-друге, приміщення, які до війни церква не використовувала. Одним з головних напрямків роботи уповноваженого в перші роки діяльності стало виявлення таких приміщень і робота по вилученню їх з користування віруючих. Враховуючи, що до війни у церкві були відібрані всі храми й на початку війни на території області не було жодної офіційно діючої православної громади, робота була важка і кропітка.

З планів робіт уповноваженого ми бачимо, що поступово на перше місце виходить робота з вивчення реальної релігійної ситуації у православному середовищі Донецької (тоді Сталінської) області. В інструкції, що була адресована уповноваженому Ради у справах Російської православної церкви по Сталінській області К.Ф. Чорноморченку уповноваженим РСРПЦ по УРСР П. Ходченком, зазначалося: «...ми пропонуємо зібрати і подати нам хоча б орієнтовні дані з таких питань: чи йде церковний рух угору чи спадає і які тому причини... як впливає церква на молодь, як сама молодь реагує на дії церкви, ...чим пояснити вінчання молоді, ...чи немає намагання церкви, служителів культу вплинути на школу, ... в яких формах найуспішніше можна боротися на місцях з церковною ідеологією, як проводити цю роботу» [215, 177].

К.Ф. Чорноморченко будував план роботи на черговий термін з урахуванням всіх пропозицій Ради. Так, у плані роботи на I квартал 1946 р. він писав, що треба: «... 4. Ознайомитися зі станом парафій, з діяльністю церковних рад та ревізійних комісій.

5. Всіляко вивчати наявність ...чорного духівництва в парафіях, що розташовані поблизу колишнього Святогірського монастиря.

6. Вивчати духівництво, яке спрямоване на здобуття прибутків та духівництво, яке не виступає з патріотичними проповідями.

7. Вивчати силу впливу на населення духівництва взагалі та окремо білого та чорного.

8. Вивчати приписку груп віруючих окремих населених пунктів, де немає церков до діючих церков.

9. Вивчати в парафіях ріст або зниження церковного руху» [34, 17].

А в плані роботи на 1950 рік читаємо вже більш докладне та ґрунтовне планування роботи: «З метою всебічного вивчення питань... про положення, стан церкви та релігійності серед населення систематично вивчати... такі питання: склад духівництва, виконавчих органів церковних «двадцятки» та їхню активність у парафіях; взаємовідносини між віруючими та духівництвом; ... факти спроб духовенства розширити та укріпити положення церкви та її

вплив;... вплив церкви на виробниче та суспільне життя в районі, місті та населених пунктах парафії; релігійність різних верств населення: молоді, осіб старшого та середнього віку, інтелігенції, робітників та колгоспників;... про релігійні «шествия и зборища» (так в оригіналі) поза церквами та молитовними будинками; факти збудження марновірств серед населення (відновлення ікон, інсценівка чудес тощо); порушення духівництвом та церковниками декрету про відділення церкви від держави та школи від церкви та інших законів та постанов уряду, що стосуються церкви;... факти незаконних та грубих дій щодо церкви та духівництва, що ображають почуття віруючих; факти порушень представниками радянських та громадських організацій постанов уряду, що торкаються церкви...» [215, 177].

Розглядаючи роботу уповноважених, Рада постійно наголошувала на необхідності «приділити більше уваги спостереженню за діяльністю церкви та духівництва, частіше бувати на місцях для ознайомлення з діяльністю парафій» [55, 1-2].

Потягом 1950-х рр. акцентування уваги уповноважених на спостереженні за релігійною ситуацією в області підсилюється (особливо в середині 1950-х рр.), що було пов'язано, по-перше, з активізацією партійних структур на антирелігійному фронті (поява постанов від 7 липня та 10 листопада 1954 р.), по-друге, з активізацією у священницькому

Луковенко І.Г.

середовищі у зв'язку з підсиленням питомої ваги активних молодих священнослужителів, що подекуди спричинило сплеск церковної активності. У листі до К.Ф. Чорноморченка від 20 січня 1955 р. Рада з цього приводу наголошувала, що треба «изучать положение и деятельность церкви, выявлять формы и методы деятельности духовенства, направленной на укрепление церкви, имея в виду, что усиление научно-атеистической пропаганды на местах, бесспорно, вызвало соответствующую реакцию с её стороны». І далі зазначалося, що «...Вы правильно обратили внимание на молодых священников, деятельность которых отличается активностью, наиболее гибким подходом к верующим, в результате чего они оказывают на прихожан более сильное влияние». Характерною є рекомендація Ради щодо отримання більш повної та об'єктивної інформації: «привлекать к себе наиболее лояльную к советской власти часть духовенства для выявления действительного положения православной церкви» [55, 1-2].

Аналізуючи звітно-інформаційні доклади уповноваженого, фіксуємо, що існувало кілька джерел отримання уповноваженим необхідної інформації.

По-перше, інформацію про діяльність єпархії в цілому та окремих парафій уповноважений отримував під час відвідування його єпископом, благочинними, настоятелями парафій, священниками,

простими віруючими, які йшли до нього зі своїми проблемами, скаргами, сподіваючись на вирішення проблем.

По-друге, К.Ф. Чорноморченко регулярно від'їжджав у відрядження, щоб на місці ознайомитися з діяльністю тієї чи іншої парафії. В першу чергу він відвідував ті парафії, які мали тривалі внутрішні конфлікти, або ті, про закриття яких надавали клопотання місцеві органи влади тощо. Певну інформацію він отримував під час своїх «незапланованих» відряджень за вказівкою облвиконкому або обкому, під час яких паралельно намагався попрацювати й за своїми прямими обов'язками. Зазначимо, що відповідно до вказівок Ради уповноваженому заборонялося вимагати чи просити дані про кількість звершених треб, стану церковної каси тощо від духівництва та віруючих. Результати таких розмов з віруючими знаходили своє відображення у звітах та позачергових доповідних записках, які у разі необхідності складалися ним для обласного керівництва.

Говорячи про джерела отримання інформації уповноваженим, не можна лишити поза увагою той факт, що відповідно до вказівок зверху, К.Ф. Чорноморченко виявив у середовищі духівництва та встановив тісний зв'язок з найбільш лояльним та впливовим духівництвом. Серед таких були: секретар архієпископа Бориса (Віка) протоієрей Панченко,

благочинний, член єпархіальної ради Дуравкін, благочинні Гавриленко, Пірський, Юрачковський, настоятелі молитовних будинків сел. Сталіно Петрій та молитовного будинку сел. Смолянка Мухін [62, 222]. Головними напрямками роботи з цією групою священнослужителів були: виявлення політичних настроїв духовництва області, з'ясування характеру церковної пропаганди, напрямків діяльності церкви, засобів та методів її роботи з віруючими тощо.

Друга половина 50-х рр. ХХ ст. принесла в систему державно-церковних відносин нове явище, пов'язане з активністю зарубіжних гостей СРСР. Відповідно до цього процесу була залучена й церква, бо, як відомо, іноземні туристи активно цікавилися життям церкви в Радянському Союзі. Щодо Донеччини можна сказати, що подібні випадки були наявні ще в 1940-і рр., коли в 1948 р. сюди навідалася делегація англійської церкви й уповноважений пильним оком слідкував за переміщеннями гостей та їх контактами з духовництвом. Рада пропонувала своїм уповноваженим підібрати та скласти списки духовництва, яке можна було б використовувати при можливих контактах з іноземцями. Такий список в області було складено [58, 6-7].

Характерна та цікава інформація міститься в листі до К.Ф. Чорноморченка від 9 серпня 1947 р. за № 178/с, де аналізується його інформаційно-звітний доклад за II квартал 1947 р. Вона, з одного боку,

виявляє, як влада бачила місце церкви в тодішньому суспільстві, також можна зробити певні висновки про діяльність уповноваженого і додати певні риси до його особистого портрету. У листі говориться: «При відвідуванні низки релігійних громад та огляді молитовних будинків Ви були занадто вимогливим, пропонуючи релігійним громадам утримувати свої молитовні будинки в особливій чистоті та порядку. Така вимога може бути пред'явлена тільки за умови, коли б санітарний стан цих молитовних будинків дійсно викликав епідемічні захворювання серед парафіян. Наші вимоги до релігійних громад утримувати свої молитовні будинки в належному технічному стані є доречними лише тоді, коли дійсно існує загроза обвалу або якщо приміщення піддається передчасному розвалу внаслідок відсутності ремонту. Вимагати від релігійних громад приведення молитовних будинків у такий стан, коли б підвищувався релігійний настрій віруючих, аж ніяк не входить у наші функції... Прошу ці зауваження врахувати та в майбутньому не проявляти такої турботи про упорядкування молитовних будинків для того, щоб цим не підкреслювати їх значення» (розрядка автора – І.Л.) [41, 32].

Дійсно, господарська діяльність парафій Донеччини відрізнялася неабиякою активністю. Реалії православного життя Донеччини спонукали владу активізувати свою діяльність на цьому фронті й

приділяти йому все більше уваги. Як вже зазначалося, Донецька єпархія в повоєнні часи була найбагатшою єпархією в Україні. Вона значно випереджала в цьому плані всі інші області. Відповідно дуже активною була господарська діяльність єпархії та її парафій (особливо в міських та селищних регіонах). Приблизно з середини 50-х рр. ХХ ст., коли ці тенденції набувають більш широкого розвитку, Рада у справах РПЦ починає спрямовувати роботу уповноваженого саме на цю ділянку. У листі Ради на ім'я К. Ф. Чорноморченка за № 605/с від 13 вересня 1955 р. зазначалося, що церква активізує свою діяльність, бо спостерігається турбота церкви про ремонт храмів та створення в них «благолепія». Широко розповсюджена матеріальна допомога (зокрема, грошова) з боку єпархії та громад на користь бідних парафій. Особливу турботу церква приділяє облаштуванню храмів предметами культу задля продажу їх віруючим. У листі особливо наголошується, що набула поширення така практика, коли громади та єпархіальний центр не обмежуються тими фондovими матеріалами, що ним відпускаються через РСРПЦ, а намагаються їх придбати іншими шляхами. До таких шляхів належать: придбання у торгівельній мережі, шляхом підкупу посадових осіб тощо. Крім того, спостерігалися випадки здачі громадами приміщень в оренду (що заборонялося законом) та ін. Рада наголошувала, що до цього часу

«недостатньо здійснювали нагляд за господарською діяльністю церкви відносно дотримання закону в цій діяльності, що є недоліком у роботі» (іншими словами – занадто активною є єпархія у цій сфері, недобре!). Відповідно до цього Рада поставила перед уповноваженим такі завдання: більше приділяти уваги спостереженню за господарською діяльністю церкви та приймати необхідні заходи, щоб прискіпати випадки зловживання законом; більш повно вивчати матеріальний стан церкви та духівництва, а також інформувати про це РСРПЦ та місцеві органи; при спостереженні за господарською діяльністю церкви дозволялося використовувати всі джерела за винятком одного – вимагати від самої церкви звітів про грошові надходження та витрати [58, 24-25].

Рада особливо наполягала на тому, що треба пам'ятати: церква відокремлена від держави й не користується її фінансовими субсидіями. З іншого боку, якщо самі церковники пропонують ознайомитися із своїми фінансовими звітами, то від такої пропозиції не слід відмовлятися. Також джерелом інформації могли бути дані фінорганів [58, 26].

Така тенденція простежується вже з середини 50-х рр. ХХ ст. і в наступні роки набуває більшого поширення. Рада відкритим текстом пропонує уповноваженому цікавитися матеріальним положенням церковних громад, джерелами постачання матеріалів для ремонтів тощо, культовими предметами, а

також господарською діяльністю єпархіального управління.

З цього приводу уповноважений на початку 1959 р. під час бесіди з єпископом запропонував скласти списки будівель, що потребують ремонту, доробки чи розширення. В результаті уповноважений дав згоду на ремонт тільки в 39 громадах. Це дало свої результати. Якщо в 1958 р. на ремонти та переобладнання громадами було витрачено 1 300 000 крб., то в 1959 р. – тільки 500 000 крб. – майже в три рази менше [65, 9].

Слід зупинитися ще на одному напрямку роботи уповноваженого РСРПЦ наприкінці 1940-х – на початку 50-х років. У цей час в область почали прибувати переселенці з Західної України. За своєю віросповідною приналежністю вони були греко-католиками. А ми знаємо, що в 1946 році греко-католицька церква була ліквідована шляхом з'єднання з православною церквою. Тому ці переселенці ставали об'єктом уваги саме уповноваженого Ради у справах РПЦ. РСРПЦ просила своїх уповноважених у тих областях, де осіли переселенці, проявляти до цієї категорії віруючих особливий такт та увагу, відноситися уважно та чуйно до запитів щодо забезпечення їхніх релігійних потреб. Рада розуміла важливість питання і наполягала на цьому неодноразово. В одному з листів говориться, що «Рада у справах РПЦ просить (уповноваженого) зробити

необхідні вказівки місцевим радянським органам, на території яких осідають переселенці, про уважне й чуйне ставлення до запитів віруючих щодо задоволення їхніх потреб та устрою церкви – надати їм церковну будівлю або приміщення для молитовного будинку та оформити реєстрацію релігійної громади та духівництва». Ця норма пропонувалася у випадку, якщо переселенці прибували цілою громадою зі своїм священиком, церковним обладнанням тощо. Тут рекомендувалося зареєструвати громаду як фактично діючу [215, 177-178]. В тому випадку, якщо поселенці оселялися в районах, де вже існує зареєстрована громада, то Рада пропонувала об'єднати прибульців із вже існуючою громадою.

З кінця 1950-х рр. уповноважений приділяв особливу увагу співробітництву з місцевими органами влади. К. Чорноморченко, незадовго перед зняттям з посади, наголошував, що враховуючи ситуацію, яка склалася в області, треба місцевому радянському керівництву вжити певні заходи в рамках їх обов'язків. Вони, в першу чергу, повинні суворо стежити, щоб у церквах служили тільки зареєстровані священики; тримали в полі зору тих громадян, що наблизилися до церкви (так званий церковний актив), цікавилися їх діяльністю, попереджали про їх активізацію стосовно збору грошових коштів, агітації з різних приводів тощо. Також місцевим керівникам уповноважений радив пильно

Луковенко І.Г.

стежити за конфліктами в парафіяльному середовищі. Він наголошував на тому, що ці конфлікти існують практично в усіх громадах області. Особливо наголошував на тому, що такі конфлікти подекуди виходили за рамки власно внутрішньопарафіяльних та стали загрожувати громадському порядку, а це є порушенням декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, а саме тієї його частині, де сказано, що «вільне відправлення релігійних обрядів забезпечується остільки, оскільки вони не порушують громадського порядку та не супроводжуються зазіханнями на права громадян радянської республіки. Місцева влада, з точки зору уповноваженого, має право вживати всі необхідні заходи для забезпечення в цих випадках громадського порядку та безпеки». Також уповноважений звертав увагу місцевої влади на необхідність боротися з випадками марновірств щодо «оновлення» ікон, паломництв до «святих джерел»; присікати діяльність всіляких «пророків», «святих» тощо; вживати заходів щодо тих громадян, які розповсюджують предмети культу, займаються жебрацтвом, організацією паломництв до святих місць, монастирів, а також збором коштів для монастирів; збирати інформацію та вживати відповідних заходів щодо тих, хто намагається вступити до духовної семінарії [65, 13-15].

Друга половина 1950-х рр. у загальнодержавному масштабі позначається початком активної антирелігійної кампанії, що набула інтенсивності та тривала з кінця 1950-х до першої половини 60-х років.

На регіональному зрізі це позначилося зміною уповноваженого. К.Ф. Чорноморченко пішов з цієї посади в 1961 р., а замінив його партійний функціонер Г.О. Гомля, якого в 1965 р. було призначено уповноваженим Ради у справах релігій (на початку 1965 р. Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культів були об'єднані в єдину Раду у справах релігій), і цю посаду він займав до 1980 р.

Оскільки звітні доклади уповноваженого за 1961-1965 рр. в Державному архіві Донецької області відсутні, аналіз напрямків роботи саме в цей період ми здійснюємо на основі вивчення планів роботи уповноваженого, які ним склалися і які збереглися в архіві. Це дає змогу виявити тенденції в площині державно-церковних відносин, які мали місце наприкінці 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.

Про те, що ситуація змінилася, свідчить зміна стилістики документів уповноваженого: з'являються доволі різкі слова, яких у попередні роки не спостерігалося. Це слова типу «вимагав...», «не дозволяв...», «забороняв...», «дав вказівку...» (не своїм підлеглим, а духовництву, єпископу), «приймалися заходи... не дозволяти...» тощо.

Одним з головних напрямків роботи уповноваженого в цей період (а фактично він і в попередні роки не випадав з поля зору) була робота з місцевим радянським керівництвом. Протягом цих років уповноважений мав можливість виступати перед керівництвом міських, районних рад з приводу питань існування православної церкви, державно-церковної політики, правових питань тощо. З кінця 1950-х рр. ця робота посилюється. Уповноважений все частіше має бесіди з місцевим керівництвом з приводу посилення контролю за діяльністю духівництва (на семінарах, нарадах голів та заступників голів районних, міських виконкомів, семінарах пропагандистів), а також шляхом приватних бесід із радянським та партійним керівництвом, працівниками фінансових органів, профспілковими активістами, комсомольськими робітниками тощо [67, 2].

Стали з'являтися такі пропозиції, а також активні практичні ініціативи з цього приводу, щодо напрямків роботи, заходів з обмеження діяльності церкви, а саме: скорочення ремонтів, заборона розширення церковних приміщень, не направлення священиків у ті парафії, де релігійна діяльність спадала, ані на постійній, ані на тимчасовій основі. У такі парафії уповноважений забороняв видавати предмети культу для реалізації серед віруючих [197, 106].

Однією з дієвих протидій діяльності духівництва стала заборона священикам відвідувати віруючих з передсвятковою молитвою без їхнього запрошення, виконувати треби в будинках віруючих, якщо члени їхніх сімей виступали проти цього. Така «пропозиція» була реалізована уповноваженим руками самої церкви шляхом певного тиску на єпископа, щоб саме від дав таку вказівку на парафії через благочинних [67, 5].

Уповноважений активно обмежував віруючих в їхніх спробах шукати нові приміщення під молитовні будинки замість вилучених, забороняв придбання автомобільного транспорту, будинків для священнослужителів.

Одним з проявів боротьби з релігійною ідеологією був контроль за змістом проповідей, які читали своїм парафіянам священики, вивчення методів та форм групової та індивідуальної роботи духівництва з паствою, методів розповсюдження релігійної ідеології. Звичайно, практика обмеження проповідей зустрічала незадоволення з боку парафіян. Ось, наприклад, одна з таких реакцій віруючих, що звернулися до свого священика (мовою оригіналу): «... Но что за причина, что за изменения, что вы народу... перестали пояснять священные истины... В людях прихода уже есть разговорчики, что наши священнослужители способствуют безбожникам» [197, 107].

Ця робота давала свої результати. Ще перебуваючи на посаді уповноваженого К.Ф. Чорноморченко фіксував, що в церквах є тенденція до зниження кількості проповідей. Ось що він писав у своїй звітній доповіді (мовою оригіналу): «Деякий вплив на це мало те, що мною викликалися окремі служителі культу, яким я робив зауваження та попередження [розрядка автора – І.Л.] за те, що вони підіймали у проповідях питання, що не входять у компетенцію церкви» [67, 17]. Тобто і тут бачимо прямий тиск на священнослужителів.

Особливо уповноважений турбувався з приводу участі в богослужіннях дітей та підлітків і намагався зробити все можливе «щодо припинення розповсюдження релігійних уявлень серед дітей та підлітків» [197, 108]. Разом з тим, виконання таїнства святого хрещення хоча й не було заборонено (до того не дійшли), але знову ж таки через тиск на єпископа, було досягнуто умови здійснювати його виключно в приміщенні храму, і ні в якому разі не в будинках віруючих.

Одним з найбільш чіпких ударів по церкві стала втілена в життя (руками самого ж єпархіального керівництва) рекомендація щодо припинення всіляких форм та засобів благодійницької діяльності, як-то матеріальна допомога бідним віруючим та священникам (що могли собі дозволити і дозволяли заможні парафії у минулі роки), запобігання

жебрацтва біля церковних стін тощо [55, 41]. А також заборона організувати паломництва до святих місць, монастирів тощо.

Ще одна цікава рекомендація спрямована безпосередньо до єпархіального керівництва: стримувати клопотання про посвячення в сан нових осіб та заборона надсилати нових священнослужителів з інших областей.

Особливою формою діяльності стала більш пильна увага та виявлення випадків порушення законодавства про культу збоку священнослужителів. Каральні міри щодо тих священнослужителів, які порушили ті чи інші норми радянського законодавства, вживалися негайно. Добре, що справа обмежувалася попередженням. Але непоодинокими були випадки зняття священнослужителів з реєстрації. Одні священники були покарані через те, що відвідували будинки громадян з молитвою без запрошення, інші через те, що в проповідях закликали не відвідувати кінотеатрів, виховувати своїх дітей у православному дусі, залучали до служіння неповнолітніх тощо. Загалом, наприклад, у 1960 році було зроблено 22 попередження та 6 священнослужителів знято з реєстрації [67, 3-5].

Напередодні масштабного реформування устрою парафіяльного життя, зробленого руками самої ж церкви на Архієрейському Соборі 1961 р., уповноважений намагався власноруч та через

епархіальне керівництво нарешті звести нанівець причини внутрішньопарафіяльних конфліктів в громадах області, наполегливо пропонуючи («забороняючи») священикам одноособово вести парафіяльне господарство, одноособово приймати та звільняти робітників при церквах. Пропонував також припинити практику зберігання церковних коштів у ощадних касах на ім'я окремих осіб, а тільки на ім'я самої громади (як того, власне, і вимагало чинне на той час законодавство).

Важливе місце в діяльності уповноваженого займали контакти з місцевою пресою, товариством «Знання» та ін. з метою активізації н е г а т и в і з м у до в с ь о г о ц е р к о в н о г о [розрядка автора – І.Л.], для чого офіційні сигнали, які надходили від церковників про непристойні дії з боку релігійних активістів, передавали в друковані органи для можливого опублікування» [197, 108].

Також треба відмітити активне втручання уповноважених у діяльність церковних «двадцятки» та контроль за ними «з метою виводу з них релігійних фанатиків, шахраїв та іншого нечестивого елемента».

Таким чином, бачимо, що в системі місцевої радянської влади уповноважений Ради у справах РПЦ займав важливе місце. Аналізуючи особливості діяльності уповноважених в 1940–60-і рр., доходимо висновку, що вона була залежною, по-перше, від

особистих якостей уповноважених, по-друге, від реалій релігійного життя області, по-третє, від особливостей відносин уповноважених з місцевою владою та партійними органами. В цілому ж уповноважені корегували свою діяльність згідно з вказівками керівництва.

В 1943 р. на посаду уповноваженого було призначено К.Ф. Чорноморченка. Він був єдиним з українських уповноважених, який займав цю посаду аж до 1960-х рр. Це говорить про його особисті та професійні якості, які були визнані керівництвом. Втім, його діяльність викликала нарікання з боку партійних органів, зокрема, його контакти з духовництвом тощо. Г.О. Гомля посів його місце в часи, коли почались «хрущовські гоніння» на церкву, і його діяльність була скорегована саме цим.

Говорячи про діяльність уповноважених в Сталінській області, треба сказати, що весь цей період можна поділити на окремі періоди, кожний з яких характерний особливим виокремленням певних пріоритетних напрямків роботи. Протягом 1940-х рр. на першому місці була робота по виявленню, реєстрації наявних православних громад, здійснювалися перші спроби наведення контактів та вивчення конкретної ситуації. Протягом 1950-х рр. на перше місце виходить діяльність по дослідженню конкретної релігійної ситуації в області, обумовлена тенденціями державно-церковних взаємин (особливо

Луковенко І.Г.

в середині і наприкінці 1950-х рр.). З кінця 1950-х і протягом 60-х рр. спостерігаються тенденції прямого втручання в справи громад, контроль за їх діяльністю, прямий вплив на єпархіальне керівництво для припинення або контролю за певними напрямками діяльності церкви (зокрема фінансово-господарською тощо).

3.2.2. Місцеві органи радянської влади на Донеччині та їх місце в державно-церковних відносинах

В системі державно-церковних відносин, які склалися в радянській державі на момент початку Великої Вітчизняної війни, та в зміні парадигми цих відносин під час неї органи місцевої влади займали важливу позицію і їх роль в цій системі була досить важливою. Новий етап державно-церковних відносин, який розпочався в 1943 р., вніс корективи у функціональні обов'язки органів місцевої влади. Радянська армія поступово визволяла територію СРСР від німецько-нацистських загарбників та їх союзників. Відповідно норми радянського законодавства розповсюджувалися на ці регіони, і місцева влада, що поступово відновлювала свою інфраструктуру та діяльність на звільнених землях, приступала до своїх функціональних обов'язків також і в площині державно-церковних стосунків.

Зауважимо, що головним напрямком діяльності місцевих органів влади в перші післяоку-

паційні та повоєнні роки стало налагодження нормального функціонування державної влади на місцях, відновлення зруйнованого війною народного господарства. Ця діяльність потребувала чимало зусиль і відсторонювала на другий чи третій план багато інших ділянок роботи. І виходить, що й сфера діяльності церкви також не розглядалася ними як вкрай актуальна. Це певною мірою позначилося на діяльності органів місцевої влади у площині державно-церковних відносин в ці роки.

Однак, органам місцевої влади на звільнених від окупації територіях довелося мати справу з чисельними православними громадами, які відновили свою діяльність під час окупації, а також з тими групами віруючих, які порушували клопотання про відкриття нових церков та молитовних будинків. Потік клопотань у загальнорадянському масштабі був дійсно значним, але центральна влада відразу поставила своєрідний фільтр задля стримання цього потоку. Віруючі Донеччини, хоча на території області уповноваженим Ради у справах РПЦ було зареєстровано 232 громади, не задовольнялися цією кількістю, й потік клопотань про відкриття нових громад був досить великим.

Клопотання з відкриття церков та молитовних будинків від віруючих області надходили до райвиконкомів, міськвиконкомів та облвиконкому в великій кількості. Таблиця дає змогу простежити,

Луковенко І.Г.

скільки надійшло клопотань за перше після-окупаційне десятиліття [54, 5].

Таблиця 7

Статистика надходження клопотань про відкриття нових храмів у Донецькій області в 1943 - 1953 рр.

	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Місто	1	1	4	3	3	1	4	2	-	1	2
СМТ	-	6	3	4	6	2	6	6	2	3	13
Село	-	5	14	16	1	3	3	10	1	9	3

Перше після окупації клопотання в 1943 р. надійшло від віруючих Калінінського району м. Сталіно. Вони зібрали 142 підписи під ним. Проте це клопотання не було підтримано єпархіальною владою. Як бачимо, клопотання надходили переважно з селищних та сільських регіонів, більша їх частина – в останній воєнний (21 клопотання про відкриття 12 церков та молитовних будинків, 8 з них – там, де церкви до того не було ніколи) та перший після-воєнний роки (23 клопотання про відкриття 13 церков та молитовних будинків, з них 9 – з населених пунктів, де також церкви не було ніколи), що, безумовно, пов'язано з посиленням релігійності в цей період [47, 86].

Всього до 1950 р. було надіслано 86 клопотань від 19 груп населення з сільської місцевості, 13 – з селищних районів, 5 – з міст. Найбільшу активність

тут виявляли Волонвахський, Великоновоселківський, Старомлинівський, Ольгінський та Першотравневий райони [45, 6].

В наступні роки потік клопотань не зменшувався: з 1954 по 1958 роки надійшло ще 72 клопотання.

За свідченнями уповноваженого РСРПЦ, приблизно до 1948 р. ініціаторами відкриття нових церков та молитовних будинків виступали переважно групи громадян, а з кінця 1940-х рр. простежується інша тенденція, коли ініціатором стає окрема особа, пов'язана з церквою, а іноді й сам священник.

Відзначимо відразу, що в досліджуваній нами час влада не задовольнила жодне з клопотань, і жодна нова громада до вже існуючих як зареєстрована не приєдналася. У першому кварталі 1946 р., наприклад, віруючими було порушено три клопотання (з Червоноармійського, Макіївського та Ольгінського районів), але жодне з них не було задоволено, у першому кварталі 1950 р. надійшло п'ять клопотань, також жодне не було задоволено. Віруючі селища Софріно-Бродська у Сніжнянському районі двічі порушували клопотання - в 1951 та 1955 рр. Клопотання були відхилені [23, 2; 50, 1]. Коли віруючі селища Степанівка того ж Сніжнянського району порушили клопотання про відновлення церковного будинку, навіть вже заклали фундамент, місцева влада негайно заборонила будь-які відновлювальні

роботи. Щоправда, тут віруючі не отримали дозвіл на будівництво. Як вдалося з'ясувати при розборі справи, це була ініціатива техніка райвідділу колгоспного будівництва Коржина, який, безумовно, не мав на це повноважень [83, 7].

Деякі зміни в кількості громад у бік збільшення пояснюються змінами в адміністративному устрої Сталінської та Ворошиловградської областей, коли до Сталінської області були приєднані території Ворошиловградської області із вже існуючою там громадою.

Щоб зрозуміти, які складнощі чекали віруючих, що порушили клопотання про відкриття нової громади, треба знати процедуру порядку відкриття церков та молитовних будинків, що мала місце у повоєнний час та які функціональні обов'язки у цій площині мали органи місцевої радянської влади.

У цій процедурі чи не найголовніше місце належало місцевим органам радянської влади (міськ-, райвиконкомам, облвиконкомам).

Відповідно до прийнятої РНК СРСР 28 листопада 1943 р. Постанови № 1325 «Про порядок відкриття церков» процедура відкриття нових церков та молитовних будинків була такою: клопотання віруючих про відкриття нової церкви або молитовного будинку, підписане не менш ніж двадцятьма фундаторами (повнолітніми громадянами, що мешкають у цій місцевості та не позбавлені виборчих

прав), має потрапити в Раднарком радянської республіки (якщо остання не має обласного поділу), в автономній республіці – у Раднарком цієї автономної республіки, а в областях (або краях) – в обласний (або крайовий) виконком (останнє стосувалося Сталінської області). Тут вони потрапляли до рук уповноваженого Ради у справах РПЦ. На уповноважених покладалася обов'язки щодо прийняття, обліку та попереднього розгляду заяв віруючих, проведення необхідних перевірок та укладання рішень.

Якщо клопотання віруючих про відкриття нових церков або молитовних будинків надходило в районний або міський виконком, то ці виконкоми, не виносячи свого рішення, повинні були спрямувати ці клопотання разом з необхідним матеріалом до уповноваженого. У тих випадках, коли Раднаркоми радянських або автономних республік, обласні (або крайові) виконкоми вважали за доцільне задовольнити клопотання віруючих, всі матеріали з висновками направлялися до Ради у справах РПЦ.

У своїх висновках Раднаркоми республік та обласні (крайові) виконкоми повинні були показати:

а) чи дійсно заявники були уповноважені групою віруючих, або ж вони діють за особистою ініціативою;

б) в якому становищі знаходиться церковний будинок, про відкриття якого порушують клопо-

тання віруючі, та як цей будинок використовується на цей момент;

в) коли та за рішенням яких радянських органів ця церква була закрита;

г) кількість церков, які функціонують у даному районі або місті, та відстань до найближчої церкви від даного населеного пункту.

Всі ці матеріали районні або міськвиконкоми повинні були зібрати в десятиденний термін після надходження заяви від віруючих про відкриття церкви чи молитовного будинку або доручення обласного уповноваженого про здійснення такої експертизи. Після цього зібрані матеріали направлялися до облвиконкому (в нашому випадку – Сталінського). В жодному разі районні або міські виконкоми не мали права самостійно виносити рішення стосовно відкриття або не відкриття нової громади.

Якщо клопотання віруючих про відкриття храму потрапляли до правлячого єпископа (це також траплялося), він також не мав права самостійно вирішувати це питання і передавав заяву, яка до нього потрапляла, до уповноваженого (власне, ті з них, які сам пропонували задовольнити, якщо ж єпископ не знаходив підстав позитивно вирішити питання про відкриття церкви, то ходу заяві не давав взагалі). Районні або міські виконкоми не мали права повідомляти (усно чи письмово) віруючим про

ситуацію з їхньою заявою (чи буде вона задоволена, чи ні). Вони не мали права домовлятися з віруючими про ремонт культової споруди (звісно, а якщо заяву буде відхилено?). З іншого боку, на наш погляд, присікалося можливе намагання місцевої влади за кошти віруючих відремонтувати приміщення, а в майбутньому, в разі відхилення заяви, – використати вже відремонтовану будівлю для своїх потреб, при цьому не вклавши жодної державної копійки. Місцева влада не мала права вимагати від віруючих сплати податків та страхових виплат за приміщення, яке, власне, їм поки що не належало, а можливо, й не належатиме. Крім того, вона не могла дати дозвіл на проведення разових богослужінь в цих приміщеннях (навіть якщо її дуже про це попросять), на скликання зборів віруючих, проведення виборів виконавчих органів громад тощо.

Якщо Рада у справах Російської православної церкви (яка розглядала на своєму засіданні заяви, що до неї надходили) погоджувалася з думкою Раднаркому радянської чи автономної республіки, обласного (чи крайового) виконкому про відкриття нової церкви або молитовного будинку, то свої попередні рішення вони повинні були подавати у Раднарком СРСР для схвалення. Після схвалення Урядом Рада у справах РПЦ повинна була це рішення довести до Раднаркому радянської або автономної республіки, обласного (крайового) викон-

кому для подальшої реєстрації нової релігійної громади та оформлення передачі віруючим церви або молитовного будинку. Для цього районному чи міськвиконкому треба було відрядити спеціальну особу, яка від імені цього виконкому укладала договір з віруючими про передачу їм культового будинку та культового майна в безстрокове та безоплатне користування та володіння, але не розпорядження.

У випадку, коли приміщення знаходилося в державній або приватній власності, користування та володіння дозволялося за умови укладання договору оренди з власником приміщення (приватною особою чи відповідним органом місцевої влади). Зазначимо, що відповідно до статті 154 Громадянського кодексу Української РСР, строк майнового найму повинен був не перевищувати 12 років (безстрокової оренди не повинно було бути). У випадку, якщо в договорі оренди не прописаний строк оренди, то відповідно до статті 155 цього ж кодексу договір міг бути розірваний будь-якою стороною, але за умови попередження іншої сторони в місячний термін. Якщо інша сторона не погоджувалася розірвати договір, то суперечка мала вирішуватися в народному суді.

На місцеві органи влади покладался контроль за тим, щоб громада (а також виконавчі органи та служителі культу) не починала свою діяльність доти, доки не отримає довідку про свою реєстрацію.

Також на місцеві органи влади покладался обов'язок щодо виявлення порушення законодавства збоку громад та священнослужителів та негайне повідомлення про це обласного уповноваженого, але самостійно застосовувати санкції вони не мали права і повинні були чекати вказівок уповноваженого. Тут активність була доволі значною, але не обходилося без перекручень. Так, наприклад, на ім'я уповноваженого надійшов лист від секретаря виконкому Сніжнянської районної ради про те, що священник Юрачковський порушив чинне законодавство, коли під час поховання дозволив проведення процесії із корогвами, іконами тощо. Уповноваженому К.Ф. Чорноморченку довелося роз'яснювати, що виніс та супроводжування тіла за релігійним обрядом не є порушенням законодавства.

Процедура реєстрації громад була, як бачимо, досить громіздкою. Велика кількість суб'єктів, які приймали участь у цьому процесі (по суті, незацікавлені у зростанні мережі релігійних громад), робила процес реєстрації нової релігійної громади досить складним. Сам хід процедури відкриття церкви чи молитовного будинку фактично контролювався протягом всього часу тими чи іншими владними установами (місцевими чи центральними), що робило цей процес цілком підконтрольним. Установка центральних органів влади щодо стримування росту громад цілком влаштувала владу саме своєю склад-

Луковенко І.Г.

ністю та бюрократичністю. Як зазначає О.Є Лисенко: «Штучно ускладнений шлях від подання заяви до реєстрації храму і релігійної громади мав ще раз нагадати, хто є господарем становища, узалежнити людей від державного апарату» [210].

Така процедура зберігалася протягом першого повоєнного десятиліття, і тільки в 1955 р. відбулося реформування цієї процедури в бік певного спрощення. Тільки 17 лютого 1955 року Рада Міністрів СРСР приймає постанову № 259 «Про зміни в порядку відкриття молитовних будинків». Ця постанова стосувалася як Російської православної церкви, так і інших релігійних культів. Згідно цієї постанови кінцеве рішення про відкриття нових церков та молитовних будинків повинно було прийматися не Радою Міністрів СРСР, а Радою Міністрів відповідної радянської республіки, звичайно, за погодженням з Радою у справах РПЦ або Радою у справах релігійних культів.

Головною ознакою часу і відповідно головним напрямком впливу місцевої влади на релігійне життя області став процес вилучення молитовних приміщень з користування віруючих. Велике значення в реаліях повоєнного часу мала постанова союзного уряду від 1 грудня 1944 р., в якій фіксувалася процедура звільнення приміщень державних і громадських установ (шкіл, клубів, дитячих або лікувальних закладів тощо), які були зайняті вірую-

чими під релігійні потреби під час окупації. Віруючі повинні були у визначений термін відшукати собі нове приміщення замість того, що в них вилучалося (знову ж таки, або орендувати, або отримати від держави у безоплатне та безстрокове користування та володіння. Останнє було проблематичним – приміщень просто не вистачало).

Дійсно, значна частина православних громад на території області (на момент звільнення області від окупантів) використовувала для задоволення своїх релігійних потреб приміщення, які до війни займали різноманітні радянські установи, культурні та освітні організації тощо. На початку війни їх було евакуйовано. Під час війни та піднесення релігійності віруючі займали ці приміщення та пристосовували їх для молитовних потреб. На момент звільнення області від окупантів віруючими було зайнято 218 таких приміщень. З них приміщень громадських установ, колишніх церковних, які до війни були переобладнані та пристосовані для громадських потреб, нараховувалося 98, а приміщень громадських установ, що і до війни церковними не були, – 120.

Вже після звільнення Донеччини та в наступні роки проходив процес вилучення з користування віруючими цих приміщень. Так, з 1 листопада 1943 до 1949 р. місцевою владою було вилучено у вірую-

чих 102 приміщення (16 колишніх церковних та 86 колишніх громадських) [45, 41-42].

Загалом після війни влада вилучила 476 таких приміщень в Сталінській, Ворошиловградській, Вінницькій, Житомирській, Київській, Одеській, Харківській та Херсонській областях. Станом на 1 листопада 1949 р. із зареєстрованих 201 церкви та молитовних будинки громади займали такі приміщення: 93 – типові церковні (з них 7 було переобладнано ще до війни, та вони використовувалися для громадсько-культурних потреб), 3 – приміщення громадських установ, що ніколи для молитовних потреб не використовувалися, 45 – це приміщення, орендовані віруючими в громадських організацій, 17 – ті, що були орендовані у приватних осіб, 43 – приміщення, що були куплені віруючими на власні кошти. Тож, станом на 1 листопада 1949 р. для молитовних потреб віруючі використовували 10 приміщень громадських або державних установ. Це після того, як пройшла масштабна акція по вилученню таких приміщень у віруючих.

Бачимо, що коли на початку 1952 р. загальна кількість церков та молитовних будинків сягала 194, відповідне скорочення з 1943 р. становило 38 одиниць. У цифру 194 входять: 30 типових культових приміщень, які не втратили свого первісного вигляду, 62 типові культові приміщення, що зазнали перебудови та свого часу втратили первісний вигляд,

61 – були придбані віруючими у власність, 27 – орендовані в державних організацій, 14 – орендовані у приватних осіб. Ці цифри, до речі, говорять про те, що на початку 1950-х рр. процес вилучення з користування віруючими приміщень колишніх громадських чи державних установ у цілому закінчився, бо в цій статистиці такі приміщення вже не фігурують.

Процес вилучення з користування віруючих приміщень колишніх громадських установ можна ще якось пояснити. Тут головною причиною стала недостатня кількість приміщень для роботи радянських державних, громадських установ, шкіл тощо. А от процес вилучення приміщень вже зареєстрованих громад, яким ці приміщення надавалися на правах типової угоди, – більш складна проблема.

Логіка місцевої влади тут була, як то кажуть, «залізна»: церква чи молитовний будинок знаходяться в належному стані (відремонтовані віруючими), а місцевий клуб занедбаний та не відремонтований. Порушується клопотання про вилучення молитовного приміщення для культурно-освітніх потреб. Питання, на якому боці «правда» за таких умов – питання риторичне. Про це красномовно говорять цифри. У період, який передував наступу на церкву за часів М.С. Хрущова, найбільша кількість знятих з реєстрації церков та молитовних будинків припадає на 1945 рік – 20 церков та молитовних

Луковенко І.Г.

будинків. Далі статистика така: 1946 рік – 1, 1947 рік – жодної, 1948 рік – 3, 1949 рік – 9, 1950 рік – 4, 1951 рік – жодної, 1952 рік – 2, 1953 рік – 2, 1954 рік – 2, 1955 рік – жодної, 1956 рік – 1, 1957 рік – жодної, 1958 рік – 1, 1959 рік – 23, 1960 рік – 25 [67, 2-8].

Всього з 1943 до 15 грудня 1960 року було знято з реєстрації 92 церкви та молитовних будинки православної церкви, з них 72 – як самоліквідовані, 18 – для громадсько-культурних потреб, 1 будівля прийшла у непридатний для використання стан та 1 будівля згоріла. Культові приміщення знятих з реєстрації релігійних громад почали використовувати під магазини, склади, шкільні бібліотеки, клуби, зерносховища та ін. Звичайно, така політика викликала обурення з боку віруючих.

Пік зняття з реєстрації громад і вилучення їх приміщень припадає на кінець 1950-х – першу половину 60-х рр. Так, у 1960 р. було знято з реєстрації 25 громад. Найбільша кількість з них – 14 – самоліквідувалися (за термінологією влади), 2 громади було знято з реєстрації у зв'язку з конфліктами в них, 6 громад припинили існування у зв'язку з вилученням приміщення, 2 громади були об'єднані, 1 громада ліквідовані внаслідок того, що приміщення, яке вона займала, згоріло [67, 2-8].

З 1961 по 1966 рік кількість діючих громад РПЦ в області зменшилася на 43 одиниці. Ці громади займали 93 церкви та молитовних будинки. Дані про

кількість православних громад за 1961-1965 роки були знайдені в поточному архіві Управління у справах релігій при Донецькій облдержадміністрації. За цими даними, в 1962 році православних громад нараховувалося вже 125 одиниць, у 1963 р. – 117, у 1964 р. – 105, у 1965р. – 94 одиниці.

Ситуація складалася таким чином, що в першому випадку, тобто коли влада вилучала у віруючих приміщення колишньої громадської чи державної установи, їм надавалося нове приміщення (або вони самі шукали, чи-то в приватних осіб, чи-то укладали договір оренди з місцевим муніципалітетом, підприємством тощо). У другому ж випадку громада припиняла існування «назавжди». Відповідно скорочення мережі громад на території області значною мірою спричинено саме другою тенденцією (випадки, коли віруючі не могли підшукати нове приміщення, не так розповсюджені).

Внаслідок такої політики відбулася зміна кількості громад у регіонах області. Як ми вже зазначали, їх кількість значно змінилася в Краснолиманському (з 12 у 1944 р. до 6 у 1959 р.), Володарському (було 3, залишилася 1 громада), Тельманівському (було 4 залишилася 1 громада). Окремі райони зазнали незначних зміни щодо кількості громад. Наприклад, Маріїнський район мав 12 громад у 1944 р., і втратив тільки 2. У Авдіївському районі кількість скоротилася тільки на одну громаду

тощо. Нарешті значною була кількість районів, де кількість громад зовсім не скоротилася. Такими є Артемівський, Новоазовський, Слов'янський, Харцизький та Шахтарський райони. Справа тут не в тому, що в цих районах зовсім не було вилучень. Просто громади тут знаходили собі нові приміщення і продовжували існувати легально. У 1959 р. з'явився район, де не залишилося жодної православної громади, – в 1944 р. Першотравневий район лишився всіх трьох громад.

В обласному центрі м. Сталіно кількість громад скоротилася на чотири одиниці і становила в 1959 р. 9 громад. У 60-і рр. було закрито ще 4 громади. Не змінилася кількість громад у таких містах: Артемівськ, Горлівка, Дебальцеве, Єнакієве, Костянтинівна, Макіївка, Чистяково.

Так, наприклад, Свято-Нікольський храм у м.Сталіно було закрито в 1963 р. Це був один з найстаріших храмів міста, побудований ще в 1908 р. на кошти робітників Макаріївського рудника в пам'ять трагедії, що сталася 18 червня 1908 р, коли на цьому руднику внаслідок вибуху газу загинули дві зміни робітників. Храм було закрито на Страсному тижні 1963 р. Але священикам вдалося попри тиск влади знайти нове приміщення й перенести туди церковне обладнання [262].

Широко відомою стала ситуація навколо зняття з реєстрації та передачі місцевій владі приміщення Свято-Троїцького собору в м. Слов'янську.

Рішення про передачу приміщення собору «для культурних цілей» було прийнято Радою у справах РПЦ ще 18 червня 1947 р. Втім ситуація затягнулася до вересня. На ім'я заступника голови виконкому Сталінської обласної Ради депутатів трудящих Латишева 6 вересня 1947 р. надійшов лист від голови виконкому Слов'янської міської ради, в якому він зазначав, що 18.06.1947 р. відбулося засідання Ради у справах РПЦ «Про повернення Слов'янському міськвиконкому будинку діючого Троїцького собору для культурних цілей». Пункт 2 цієї постанови пропонував уповноваженому Ради К.Ф. Чорноморченку домовитися з єпископом про порядок звільнення будинку та про переведення віруючих в інші, діючі у м. Слов'янську, церкви. Голова міськради зауважував, що пройшло два місяці, а рішення Ради не виконується. Резолюція Латишева на цьому листі така: «тов. Чорноморченку. Виїхати до Слов'янську вивчити це питання та після цього дати свій висновок. Підпис. 13.IX.47» [38, 14].

Замість приміщення собору міськвиконком надав громаді інше приміщення. Але у зв'язку з тим, що віруючі не квапилися з пристосуванням нового приміщення, архієпископ Нікон відряджає до Слов'янську свого представника благочинного Шев-

цова, якому було доручено разом з настоятелем собору Яговдиком приступити до звільнення храму. Втім, при здійсненні доручення Шевцов зустрів протидію збоку того ж Яговдика, другого священника Шепинського та церковної ради [42, 59-67].

Реакція віруючих на вилучення приміщення собору була зрозумілою, наводимо приклади:

1. «Зачем закрывают Собор, лишают нас – стариков – места, где мы молились, мы же все равно в клуб не пойдём, пускай была бы церковь, пока мы, старики, помрем. Молодежь ходит не будет, церковь и религия сами отомрут».

2. «Какая же это народная власть, когда нас не спрашивали, а церковь закрывают».

3. «Все это делается неспроста, это, наверное, «патлатый» (так вони «охрестили» священника) продался большевикам».

4. «Говорили, что придет антихрист закрывать церкви, вот он и пришел».

5. «О чем может быть разговор, отобрали здание, значит, власти так надо». [42, 63-64].

Справа дійшла до того, що голова Слов'янського міськвиконкому Корякін одержав анонімного листа з загрозою вбивства. Подальша доля собору трагічна. Побудований ще в 30-х рр. ХІХ ст. (1836-1840), він у 1930 р. був закритий. Сама будівля собору зазнала переобладнання: були зняті куполи, розібрано дзвіницю. Приміщення використовува-

лося під кінотеатр. У 1941 р. богослужіння відновилися і йшли фактично до 1948 р. Після цього приміщення використовувалося під бібліотеку та спортивну школу. А в 1972 р. під час реконструкції міста собор було знищено взагалі.

Роль та місце органів місцевої влади в здійсненні державної політики радянської держави стосовно православної церкви будуть висвітлені не повністю, якщо ми не звернемося до проблеми відношення представників місцевої влади до почуттів віруючих. А вони склалися не просто. Приклад роботи уповноваженого РСРПЦ К.Ф Чорноморченка, який сам мав можливість відчути, як несерйозно ставилися до його роботи обласні можновладці, посилаючи його у відрядження (нагадаємо: «у мене весняний сів на носі, а твої попи нікуди не дінуться»), дуже часто стикався з віруючими, а також священнослужителями, що скаржилися на представників місцевої влади та їх відношення до релігійних почуттів.

Досить непросто склалися відношення віруючих з місцевими органами влади в аспекті їхньої реакції на релігію як таку та церкву як носій релігійного світогляду, а також – віруючих як носіїв цього світогляду. Виховані в атеїстичному дусі за часів воєнничого атеїзму, місцеві керівники ставилися до віруючих (у переважній більшості) зневажливо та не могли засвоїти тих нових віянь, що мали місце у

повоєнні часи. Вони й досі вважали релігію феноменом априорі негативним, з яким не треба церемонитися, а навпаки, треба нещадно викорінювати. У практиці уповноважених було достатньо випадків, коли місцеві керівники (наприклад, голови колгоспів, голови районних, сільських рад) зневажливо ставилися до релігійних почуттів віруючих.

Наведемо такий приклад. На адресу уповноваженого РСРПЦ К. Чорноморченка надійшла скарга від священика Колесниченка (сіло Андріївка Ольгінського району) на голову сільради Горбія та бригадира місцевого колгоспу Дядика. Вони під час богослужіння увійшли в церкву, не знімаючи головного вбрання. Потім, визвавши священика в сільраду, її голова грубо в присутності інших громадян заявив, що той оподатковується в розмірі 150 карбованців як нетрудовий елемент, а разом з ним і ті, хто ходить у церкву.

Інша скарга надійшла від священика Ткаченка (Держинський район). Суть скарги в тому, що на цього священика було заведено карну справу, де його звинувачували в загибелі худоби. Народний суд постановив стягнути зі священика 7200 рублів на користь колгоспу та 432 рублі на користь держави. Дякувати Богові, що ця справа закінчилася тим, що обласний суд скасував це рішення народного суду.

Також мали місце випадки, коли місцеве керівництво втручалось в фінансові справи парафіян.

Наприклад, у 1946 р. заступник голови Маріупольської ради та секретар міськвиконкому намагалися регулювати витрачання грошей, що були зібрані громадами. Посилаючись на скрутне повоєнне становище, вони викликали до себе благочинного та просили, щоб він перерахував гроші на рахунок держзабезпечення та дитячим будинкам. В липні того ж року вони отримали від архієпископа 10 тис. крб. [34, 52].

Більш складними були випадки, коли місцеве керівництво втручалося у внутрішньопарафіяльне життя, тим самим порушуючи норми діючого законодавства. Так, наприклад, завідуючий районним відділом соціального захисту Катиковського району Горлач, якому виконкомом районної ради депутатів трудящих було доручено займатися питаннями, які відносилися до церкви. Замість того, щоб пильно стежити за виконанням законодавства про культу, він сам активно втручався в церковне життя. Замість того, щоб роз'яснити парафіянам церкви в селищі Олексієво-Дружківка, що питання призначення нового священика на парафію не є компетенцією радянських органів, допомагав віруючим відсторонити від служіння священика цієї парафії Баєвського. Він був присутнім на загальних зборах парафіян та підписав протокол зборів на адресу уповноваженого, та супроводив його листом від імені Райвиконкому з проханням вжити заходів стосовно

Луковенко І.Г.

священника Баєвського. К.Ф. Чорноморченку не залишилося нічого робити, як повідомити про цей випадок голові Катиковського Райвиконкому, який відсторонив Горлача від виконання «церковних» обов'язків. Цей випадок стався в 1948 р. [42, 95-114].

У 1950 р. голова Новобахмутівської сільради (Дзержинський район) напередодні Великодніх свят запросив до себе настоятеля місцевого храму Козлинського та запропонував йому провести освячення кулічів рано вранці, на що він погодився, і це викликало незадоволення віруючих.

Голова Білоярівської сільради (Амвросіївський район) Г.Г. Краснюк з тим, щоб ліквідувати загострення відносин між віруючими та настоятелем місцевого храму Сидоренком, звернулася до благочинного з листом, у якому скаржилася, що настоятель часто буває відсутнім, грубо поводить себе з віруючими та церковним активом. Благочинний написав рапорт до архієпископа Нікона та додав до нього цей лист, і Нікон перевів Сидоренка на іншу парафію. Яких заходів було вжито до Краснюк (і чи були вони вжиті взагалі), не повідомляється.

Голова Краснополянської сільради (Старомлинівський район) викликав до себе настоятеля молитовного будинку Капустіна та запропонував йому звернутися до віруючих із закликом вийти на роботу в колгосп та просив, щоб той закінчував службу до початку роботи на полях [47, 31-49].

Втручання місцевої влади у внутрішньо-церковні справи було головною формою порушення нею радянського законодавства і простежується протягом усього часу. Уповноважений Ради по УРСР П. Ходченко писав про це в ЦК КП(б)У: «деякі окремі працівники як районних, так і сільських організацій неправильно уявляють собі питання взаємин між церквою та державою, в основу яких покладені принципи декрету радянської влади». І це при тому, що згідно Конституції СРСР, яка була прийнята в 1936р., та Конституції УРСР, прийнятої у 1937 р., саме на місцеві органи влади покладался обов'язок забезпечення виконання прав громадян, у тому числі і права сповідувати релігію (ст. 124)!

Взагалі для того часу було дуже характерним списувати всі негаразди на окремі недоліки окремих працівників, не помічаючи, що проблема є значно глибшою.

Наведемо ще один приклад, який, зважаючи на особливу його загостреність, знайшов відображення навіть у доповіді голови інспекторського відділу Ради у справах РПЦ І.І. Іванова у 1957 р. Справа стосується єдиного на все місто молитовного будинку в м. Єнакієве [221, 80-81]. Взагалі, ситуація з цим храмом склалась досить драматично навіть для тих умов: нагадаємо, що за декілька років до описуваних тут подій кілька віруючих храму взагалі

були відлучені від церкви (про це йшлося у другому розділі).

Ще на початку 1955 р. віруючі отримали від міськвиконкому попередження, що у зв'язку з реконструкцією міста вони повинні звільнити приміщення церкви, яку планувалося знести. Громаді дозволили переобладнати під молитовні потреби житловий будинок, навіть дозволили розширити його площу шляхом реконструкції. На це віруючі витратили 450 тис. карбованців власних грошей. Натомість, ситуація далі розвивалася непередбачено. «Раптом» представники місцевої влади побачили порушення під час цих реконструкційних робіт. В результаті на настоятеля молитовного будинку за самовільне будівництво було накладено штраф у розмірі 5 тис. крб. Вже реконструйоване, відремонтоване приміщення влада збиралася передати місцевому металургійному заводу. Справа дійшла до Москви та Києва. Знадобилося втручання голови Ради Г.Г. Карпова та ЦК КП (б) У, щоб нарешті з'ясувати, що реконструкція міста саме на цій території не потрібна, в результаті чого віруючим було дозволено залишити собі будинок церкви, яким вона користувалася раніше, а також реконструйований (його було віддано під будинок для причту).

До охарактеризування ролі місцевої влади у церковних питаннях можна додати ще й поширену практику акцій з нейтралізації впливу релігії на

маси, які проводили представники місцевої влади на місцях переважно в періоди великих православних свят. Наприклад, у 1950 р. напередодні та під час Великодніх свят у Червоноармійському районі за ініціативою місцевої районної ради була проведена така робота: у сільських, робітничих, колгоспних клубах силами місцевої самодіяльності було проведено низку концертів, організовані вечори танців, читалися лекції тощо. У кінотеатрах демонструвалися кінофільми «Падение Берлина», «Сказание о земле Сибирской» тощо. Причому концерти та демонстрація фільмів затягувалася до 3-4 годин ранку, тобто робилося все, щоб відвернути громадян, переважно молодого віку, від церковних служб у Великодню ніч [48, 5].

Таким чином, аналізуючи роль та місце місцевої радянської влади в системі державно-церковних відносин, можна зробити такі висновки. В системі державно-церковної політики в регіоні місцева радянська влада займала важливе місце, і її значення було певною мірою вирішальним. В першу чергу це видно з її ролі у зменшенні кількості громад. В ході дослідження доведено, що в цьому напрямку місцеві органи влади діяли кількома способами: перший – вилучення з користування віруючими приміщень, які в довоєнні роки займали державні, громадські, культурні установи і які під час війни знову були зайняті віруючими; другий –

Луковенко І.Г.

вилучення у віруючих приміщень під громадсько-культурні потреби протягом всього часу, і особливо з кінця 50-х рр. – першій половині 60-х рр. Також відмічаємо хронічне небажання місцевої влади відкривати нові громади. На території області в досліджуваний час влада не дозволила відкрити жодного нового храму.

Непросто складалися відносини місцевих органів влади з віруючими. На нашу думку, це було пов'язано, по-перше, з їх атеїстичною настроєністю і сприйняттям релігії виключно в негативному плані і, відповідно, по-друге, небажанням відчувати існуючих змін у цій площині в повоєнні часи. Доведено, що це виявлялося у фактах ображення релігійних почуттів віруючих, фактах втручання у внутрішні справи громад, численних формах нейтралізації впливу релігії на маси.

3.2.3. Діяльність партійних органів та особливості антирелігійної пропаганди на Донеччині

Як вже зазначалося, Комуністична партія Радянського Союзу (та її осередки на місцях) являла собою єдину політичну партію, яка була носієм єдиного визнаного світогляду – марксистського і, відповідно, являла собою ту ідеологічну силу (і не тільки ідеологічну), яка фактично визначала напрямок розвитку держави, була тим ідеологічним стрижнем, на якому базувалася вся будівля Радянської держави. Більше того – вона була стрижнем

політичної системи, що виразилося у фактичному поєднанні, зрощенні партійного та державного апаратів.

Безумовно, як носій певної ідеології, комуністична партія вступала в певну боротьбу з носіями інших світоглядів. Одним з них була релігія. В Радянському Союзі склалася в цьому сенсі дуже цікава ситуація. З одного боку, держава в своїх законодавчих нормах гарантувала відокремлення церкви від держави та школи від церкви, поставивши церкву в рамки приватної справи громадян. Тобто на офіційному рівні говорилося, що державі нема діла до власних релігійних уподобань її громадян. Але з іншого боку, з боку партії, говорилося, що партія аж ніяк не може залишитися осторонь, і для неї релігія не є приватною справою, що кожен член партії, поперше, за визначенням є носієм атеїстичного світогляду і повинен активно цей світогляд пропагувати (дійсно – право вести атеїстичну пропаганду в Конституції закріплювалося) [198, 46].

Тож в системі державно-церковних відносин Комуністична партія відігравала не останню роль. Втім її вплив був не однаковим на різних етапах цього процесу. І це видно з реалій Донеччини.

Нагадаємо головні етапи активності Комуністичної партії у державно-церковній політиці. В основу системи державно-церковних відносин, що склалася в СРСР, була покладена комуністична ідеологія,

в основі своїй ворожа до релігійного світобачення. Релігія сприймалася як світогляд по суті своїй ворожий матеріалістичному, атеїстичному світогляду марксизму, природньо не сумісний з ним. Один з лідерів атеїстичної пропаганди Радянського Союзу, Голова спілки войовничих безбожників О. Ярославський у всіх своїх роботах періоду 20–30-х рр. завжди підкреслював негативну роль, яку нібито грає релігія (релігійний світогляд, церкви як носії цього світогляду) у суспільстві (капіталістичному, соціалістичному). Можна наводити ще багато прикладів.

Ставлення до релігії в Радянському Союзі було оформлено в багатьох офіційних постановках Комуністичної партії, яка була фактично єдиною діючою політичною силою, бо сповідувала «правильний» світогляд. І не просто сповідувала, а й активно продукувала та поширювала його.

Була поширена думка про те, що релігійний світогляд є фактично єдиним нематеріалістичним, який дозволений владою в Радянському Союзі. Власне, можна з цим погодитися. Дійсно, влада дозволила офіційно діяти певній кількості релігійних організацій, зокрема православним, але будь-яка можливість пропагувати своє світобачення була заборонена (норма Конституції УРСР). Втім, говорилося, що церква, маючи можливість вести проповідницьку діяльність, друкувати церковні матеріали, як то Біблію, молитовники, збірки богослов-

ських праць, журнал «Московської Патріархії» тощо, все ж таки має можливість розповсюджувати свій світогляд. Але чомусь мовчали про те, що можливості для ведення атеїстичної та релігійної пропаганди (в зазначених рамках) були практично незрівняними. Комуністичний світогляд мав величезні можливості порівнянно з світоглядом релігійним. При цьому релігійні організації сприймалися як безумовно контрреволюційні, боротьба з якими є нагальною потребою суспільства на всіх ділянках, в першу чергу – в школі, культурних установах тощо.

Нагадаємо, що серед найбільш важливих партійних документів, які направляли антирелігійну активність влади, можна назвати Постанову секретаріату ЦК КП (б)У від 30 травня 1928 р. «Про стан релігійної та антирелігійної літератури», а 6 червня 1930 р. Організаційне бюро ЦК КП (б)У затверджує резолюцію доповіді «По релігійний рух та антирелігійну пропаганду», яка оцінила діяльність релігійних організацій як «гальмо в соціалістичному будівництві».

Фактично вже з кінця 1930-х рр. радянська влада бере курс на згортання агресивного наступу на релігію. Велика Вітчизняна війна внесла певні корективи в систему державно-церковних відносин і в ідеологічне її забезпечення. Зі сторінок центральної та регіональної преси зникають антирелігійні публі-

кації, фактично припиняє свою діяльність Спілка войовничих безбожників. Прагматична політика Й.Сталіна 1940-х рр. знайшла місце для використання релігійних інституцій (в першу чергу Російської православної церкви) і не знайшла місця для продовження антирелігійної кампанії.

І на місцевому рівні це також досить добре видно. В ці роки антирелігійна пропаганда в області практично не велася. Майже єдиний випадок – це певна стурбованість окремих священнослужителів, викликана появою в газеті «Правда України» антирелігійної статті. З цього приводу, зокрема, настоятель молитовного будинку селища при залізничній станції Сталіно Шевцов (він же був благочинним Сталінського благочинія) у бесіді з настоятелем церкви селища Старомихайлівка Маріїнського району Брюховецьким (також благочинним) сказав, що «сім років прослужили нормально без антирелігійної пропаганди і тепер не знаємо, що нас чекає» [42, 57-67]. Втім, активної антирелігійної кампанії довелося чекати ще декілька років.

Більше того, навіть обласні бібліотеки, наприклад, бібліотека парткабінету заводу імені Куйбишева (м. Краматорськ), взагалі не мали жодного екземпляру антирелігійної літератури [95, 96]. Щоправда, така ситуація була не у всіх бібліотеках. Наприклад, у бібліотеці Сталінського металургійного заводу

імені Сталіна (згодом і дотепер – імені Леніна) мала аж 46 екземплярів такої літератури [95, 97].

В цілому, жодного заходу, спрямованого на поширення антирелігійного, атеїстичного світогляду, в документах обласного комітету Комуністичної партії України не зазначено.

Інша ситуація склалася після смерті Й. Сталіна. Керівництво Радянського Союзу пішло шляхом перегляду сталінської системи державно-церковних відносин другої половини 1940-х – початку 50-х рр. Боротьба за владу, яка точилася перші місяці після смерті Сталіна, відсторонила релігійне питання на другий план. Але після остаточної перемоги М. Хрущова ідеологічний наступ на релігію все ж таки розпочався. Причому боротьба з релігійним світоглядом та церквою як соціальним інститутом базувалася на принципах повернення до «ленінських принципів законності». Центральними віхами на цьому шляху стали Постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення» та «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р.

Саме з 1954 р. оформлюються методи та форми майбутньої антирелігійної ідеологічної кампанії, яка набуває активності вже з кінця 50-х рр. і свого найвищого розвитку сягає в першій половині 60-х рр.

На обласному рівні в першій половині 1954 р. вже наявні умови для проведення майбутньої атеїстичної кампанії: лекційна група обкому на перше півріччя запланувала провести обласний семінар лекторів з питань природничо-наукової та атеїстичної пропаганди [96, 24-27].

А з липня 1954 р. у зв'язку з прийняттям Постанови від 7 липня починається активна робота з впровадження атеїстичного світогляду в маси трудящих.

Так, наприклад, Селідівський районний комітет КПУ на виконання вищезазначених постанов провів таку роботу: постанови були ретельно вивчені та відбулося їхнє обговорення на бюро райкому, були відмічені суттєві недоліки в площині проведення атеїстичної пропаганди в минулому. Розроблені конкретні заходи щодо покращення цієї роботи. Які ж заходи передбачалося провести?

По-перше, це партійні збори на підприємствах, в установах, машинно-тракторних станціях, радгоспах, колгоспах району з обговоренням стану науково-атеїстичної пропаганди.

По-друге, це організація лекцій з науково-атеїстичної тематики.

По-третє, вирішено було розіслати тематику цих лекцій первинним партійним осередкам (тематика така: науково-атеїстична пропаганда і комуністичне виховання трудящих).

Крім того, організувати на підприємствах, в установах, районній та сільських бібліотеках виставки плакатів про реакційну сутність релігії [96, 179-180]. Як звітувало районне партійне керівництво, станом на 20 вересня 1954 р. збори партійного активу, присвячені обговоренню Постанови, з 66 первинних організацій пройшли лише у 25 [96, 180].

Що цікаво, питання щодо стану науково-атеїстичної пропаганди в цьому районі було поєднане з обговоренням іншої постанови ЦК КПРС, а саме Постанови «Про заходи посилення пропаганди здорового способу життя серед населення» (від 22 липня 1954 р.). Мабуть, щоб не витратити зайвого часу. Як то кажуть і про душу і про тіло разом. Тож, як звітувало керівництво (відповідно до віянь часу), «на партійних зборах комуністи вносять пропозиції про докорінне покращення лекційної роботи з атеїзму та пропаганди здорового способу життя» [96, 180]!

Особливу турботу викликало те, що дружини деяких комсомольців та навіть комуністи відвідують церкву, беруть участь у релігійних требах і що боротьба з цими пережитками ще далека від ідеалу та є дуже слабкою.

Подібні заходи проводилися і в інших районах області. Так, у Ямському районі в складі лекційної групи райкому було створено спеціальну антирелігійну секцію. В районному відділенні товариства з

розповсюдження політичних та наукових знань було переглянуто склад лекційної групи та створено групу «лекторів-атеїстів». В районі було проведено семінар лекторів, які читають лекції на науково-атеїстичні теми, а також нараду керівників сільських лекторіїв. В усіх партійних осередках району проводилися партійні збори з приводу обговорення Постанови від 7 липня.

Були проведені семінари агітаторів «Про заходи щодо виконання Постанови ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-просвітницькій пропаганді та заходи щодо її покращення». Розроблені сім нових тем науково-атеїстичних лекцій.

До колгоспів та радгоспів району було відкомандировано 10 лекторів для читання лекцій, а всього в районі активно працюють 18 лекторів з лекціями на антирелігійну тематику. За три місяці в районі було прочитано 54 лекції перед загальною аудиторією в 2550 осіб.

Наведемо приклади тем лекцій, що читалися:

1. Походження та реакційна сутність релігії.
2. Боротьба науки з марновірством.
3. Походження та класова сутність християнства.
4. Нові та наднові зірки (!).
5. Класики марксизму-ленінізму про релігію.
6. Ватикан на службі в англо-американських імперіалістів.

7. Як людина пізнає світ.

І таке інше в тому ж дусі. Окрім лекцій, районні агітатори проводили бесіди – більше 700, якими було охоплено більше 7800 осіб.

Відповідно до поставлених завдань лекторська група обласного комітету компартії на перший квартал 1954 р. запланувала організацію допомоги обласному відділенню з розповсюдження політичних та наукових знань у проведенні обласного семінару лекторів з питань природничо-наукової атеїстичної пропаганди.

Втім, у середині 1950-х рр. антирелігійна пропаганда ще не набула того масштабу, як через кілька років, наприкінці 1950-х. Але ці заходи викликали у священницькому середовищі стурбованість і напругу. В документах ми знаходимо приклади, як священнослужителі реагували на постанови ЦК КПРС та на ініціативи місцевих партійних органів, друкованих засобів масової інформації тощо. Так, настоятель молитовного будинку в м. Горлівці Кругляк підняв дуже важливі питання і, на нашу думку, дуже точно виразив загальну парадигму розвитку відношення партії й держави до релігії. Він запитував, чому раптом з'явилася така велика кількість публікацій в газетах на антирелігійні теми (за часів Сталіна такого не було, а після його смерті практично кожного дня читаєш такі статті). Головне, що він зазначив, це те, що з боку віруючих ці статті не викликають нічого,

окрім усмішки. Він дуже точно помітив, що ті, хто пише такі статті «хоча б писали правду, а то не знають істинного стану речей». Ще одна цікава й важлива думка: «нехай нам також дадуть можливість писати в газетах, тоді подивимось, чия пропаганда буде сильнішою». Звичайно, такого годі було чекати, але сама поява такої думки симптоматична [55, 7]. В цілому, на думку священнослужителів, кампанія, викликана постановою від 7 липня 1954 р., результату не дала (думка Попова, настоятеля молитовного будинку на Ларінці, м. Сталіно) [55, 23]. Більше того, на його ж думку, ця постанова тільки загострила відносини між державою та церквою.

Активний наступ на релігію починається з кінця 1950-х р. і пов'язаний з головною ідеологічною парадигмою цього часу – завершенням комуністичного будівництва протягом найближчих двадцяти років. Форми антирелігійної роботи, які активно впроваджувалися наприкінці 1950-х рр., є характерними і для подальших років.

Вже в грудні 1958 р. бюро Сталінського обласного комітету КПУ приймає Постанову «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації обкому партії «Про недоліки в науково-атеїстичній пропаганді» [97, 35].

У листопаді 1959 р. Центральний Комітет КП України приймає Постанову «Про недоліки в нау-

ково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення».

Обласні партійні установи ведуть активну роботу щодо «покращення науково-атеїстичної пропаганди, виховання в населення матеріалістичного, марксистсько-ленінського розуміння явищ природи, розвитку суспільного життя та локалізації діяльності церковників та сектантів, звільнення з-під їхнього впливу все ще віруючої невеликої частини населення».

Констатувалося, що після ретельного вивчення ситуації у площині антирелігійної пропаганди в районах області значно покращилася атеїстична пропаганда та суттєво знизився вплив церкви на населення.

Районні, міські комітети комуністичної партії стали більше уваги приділяти цій проблемі, що, зокрема відобразилося в підготовці лекторів-атеїстів, залученні кращих пропагандистів, лекторів та агітаторів.

За ініціативи відділу пропаганди й агітації обкому в червні 1958 р. було проведено двотижневі курси лекторів-атеїстів, в серпні – тижневі курси [97, 36].

Від старших братів не відставали молодші. В червні 1959 р. обласний комітет комсомолу провів тижневі курси для молодих лекторів-атеїстів. А наприкінці того ж року були проведені нарада керів-

Луковенко І.Г.

ників груп доповідачів та голів молодіжних комісій з усної та друкованої пропаганди серед молоді та шестиденний семінар лекторів [97, 37].

В тому ж місяці відділ пропаганди й агітації спільно з обласним відділенням товариства з розповсюдження політичних та наукових знань провели такі ж десятиденні курси. На цих курсах були присутні 124 лектори з усіх районів області.

Наприкінці 1959 р. відділ пропаганди й агітації провів велику нараду з керівництвом обласних організацій та установ, секретарями та завідуючими відділами пропаганди й агітації міських та районних комітетів КПУ, на якій розглядалися питання покращення атеїстичної пропаганди. Такий саме семінар провело товариство з розповсюдження політичних та наукових знань.

Урочисто 17 вересня 1959 р. на базі Палацу культури ім. Франка було відкрито обласний Дім атеїста. На відкриття було запрошено Є.К. Дулумана, вихованця Одеської духовної семінарії, який став надалі відомим антирелігійником. Будинок атеїста своєю діяльністю мав пропагувати марксистсько-ленінське вчення про релігію, вести роботу щодо широкого розповсюдження природничо-наукових та атеїстичних знань [98, 5].

Установки обласного партійного керівництва знаходили підтримку серед народних мас. В різних установах, на підприємствах проводилися відповідні

заходи. Відбувалися лекції, тематичні вечори. На таких вечорах виступали ті, хто «порвал с релігіей».

Тільки за п'ять місяців 1958 р. на підприємствах та в установах області було прочитано 4372 лекції, а за ті ж п'ять місяців 1959 р. – 5496 лекцій. На одній з найстаріших шахт Донбасу «Кочегарці» кожного місяця читалися (принаймні так звітувалися) 1-2 лекції науково-атеїстичної тематики: «Що таке релігія?», «Відношення комуністичної партії до релігії та церкви», «Походження та класова сутність релігії» та ін. [97, 39].

В клубі шахти імені Орджонікідзе були проведені тематичні вечори «Від релігії до науки, знання та правди», підготовлено стенд «Нема дива – є наука», проведено книжкову виставку «Наука розвінчує релігійні дива».

У багатьох містах області – Сталіно, Горлівці, Жданові (тепер Маріуполь), Макіївці були засновані так звані «куточки атеїста».

В обласних засобах масової інформації (обласних, районних газетах тощо), на радіо з'являються виступи на антирелігійну тематику. Так, наприклад, обласний комітет з радіомовлення та телебачення разом з обласним відділенням товариства з розповсюдження політичних та наукових знань протягом декількох років вів науково-атеїстичний лекторій. Обласні газети «Соціалістичний Донбас», «Радянська

Луковенко І.Г.

Донеччина», «Комсомолец Донбасу» друкують антирелігійні статті.

В області було засновано 38 гуртків та 27 семінарів з вивчення основ наукового атеїзму та, що важливо, методики індивідуальної роботи з віруючими. Ці кружки та лекторії охопили більше тисячі осіб. До 1961 р. їхня кількість зросла до 47 та 74 відповідно. Зросла й кількість учасників – до 3000 осіб.

Молодіжний університет культури при Палаці культури металургів заводу «Азовсталь» (м. Жданов) в рамках роботи гуртку атеїстів проводив лекції на теми:

1. Відношення комуністичної партії до релігії.
2. Походження та реакційна сутність релігійних обрядів.
3. Релігійне сектантство та його ідеологія тощо.

Тільки в першому півріччі 1959 р. в області було прочитано 5600 лекцій на атеїстичні теми. Працював обласний науково-атеїстичний лекторій. По телебаченню передавалися лекції про відношення релігії до жінки, про науково-атеїстичне виховання дітей в сім'ї тощо.

Як звітували партійні органи області про виконання Постанови ЦК КПРС «Про стан та заходи покращення масово-політичної роботи серед трудящих Сталінської області»: «фінансові заходи державних органів та підсилення науково-атеїстичної про-

паганди серед населення призвели до того, що за 8 місяців 1959 р. в області припинили діяльність та зняли з реєстрації 11 православних церков». Наведена цитата є яскравим, неприкритим свідченням тих заходів та методів роботи влади та партійних органів з нейтралізації впливу релігії на населення.

Незважаючи на ряд антирелігійних заходів, в серпні 1959 р. обком КПУ висловлює незадоволення тією роботою, що велася, і наполягає на тому, що «антирелігійна робота вимагає подальшого посилення. Ряд партійних, профспілкових та комсомольських організацій не повністю використовують ті можливості, які вони мають задля корінного покращення антирелігійної пропаганди. У деяких місцях цьому заважає недостатній рівень знань та вмінь, формальний та односторонній підхід до цієї важливої справи. Багато партійних організацій ще слабо ведуть індивідуальну роботу з віруючими» [97, 106]. Зазначимо, що з початку 1960-х рр. саме індивідуальна робота серед віруючих різних сповідань стає найбільш активною.

Про спрямованість атеїстичної пропаганди серед населення в аспекті проведення публічних лекцій свідчить приблизний тематичний план школи атеїстів-агітаторів м. Чистяково (тепер – Торез) на 1959-1960 рр.: Марксизм-ленінізм про релігію та шляхи її подолання; походження та класова сутність релігії; християнство, його походження та

класова сутність; православ'я – один з різновидів християнства; походження та сутність релігійних свят та обрядів; що таке релігійне сектантство?; правда про Біблію; відношення комуністичної партії до релігії; чи існує безсмертна душа? відношення релігії до жінки; надзвичайні та небесні явища; сон та сновидіння; гіпноз та його використання в медицині; як хімія розвінчує релігійні дива; походження життя на землі; роль медицини в боротьбі з марновірствами та знахарством; наука та релігія про походження людини; новітні дані про структуру землі [97, 145].

Серед головних завдань партійних організацій області, крім ідеологічних акцій, були і конкретні заходи з нейтралізації впливу церкви на населення. Особливо це виявилось після прийняття Постанови ЦК КПУ «Про заходи з ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культури». Вони ставили перед собою такі завдання:

1. Припинення діяльності настоятелів церков, церковних рад тощо, яка виходить за межі, встановлені законодавством.
2. Нейтралізація впливу церковників на населення, особливо молодь.
3. Використання всіх форм культурно-просвітницької, виховної роботи з метою відвернення віруючих з-під впливу церкви.

4. Ліквідація сект та груп антидержавного характеру, а також розпуск та зняття з реєстрації громад, які приходять у занепад [99, 141-148].

16 березня 1960 р. бюро обкому приймає постанову про незаконні дії духівництва, де його звинувачують не більше не менше, як у «насилуванні сумління громадян», а також залученні неповнолітніх до церковного служіння, добродійній діяльності, узурпації духівництвом прав громад віруючих (це практично напередодні відомого Собору 1961 р.), привласненні церковних коштів, роботі серед жінок та молоді, антидержавних висловах.

XXII з'їзд КПРС 1961 р. затвердив кінцеву мету – побудову комунізму за 20 років. У програмних документах з'їзду говориться про безумовну несумісність релігійного світосприйняття з комуністичним суспільством та необхідність остаточного звільнення свідомості від релігійних забобонів, зазначається необхідність системи науково-атеїстичного виховання, яка б запобігала розповсюдженню релігійних поглядів серед суспільства. Протягом першої половини 1960-х р. ця установка була панівною не тільки в площині ідеологічного забезпечення державно-церковних відносин, її теоретичного обґрунтування, але й загалом суспільно-політичного, громадського життя епохи.

У зв'язку з посиленням антирелігійної активності та контролю за виконанням законодавства

Луковенко І.Г.

партійні органи на початку 1960-х рр. проводять активну роботу. Разом з радянськими органами влади (в особі секретарів районних, міських Рад депутатів трудящих), секретарями районних, міських комітетів комсомолу проводяться семінари, на яких роз'яснюються форми та методи боротьби з подолання релігійної ідеології а також положення інструкції щодо застосування законодавства про культу. Спеціальну нараду за участю секретарів міськкомів та райкомів партії, редакторів обласних, міських та районних газет, представників райкомів, профспілок, секретарів комсомольських осередків проводив обласний комітет комуністичної партії.

В травні 1961 р. було проведено черговий триденний семінар лекторів з науково-атеїстичної пропаганди [99, 9-14].

Тоді ж як раз з ініціативи обкому з роботи було звільнено уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви К.Ф. Чорноморченка та на цю посаду призначено Г.О. Гомлю.

Взагалі треба сказати, що відносини з партійною організацією у К.Ф. Чорноморченка не завжди були безхмарними. Свого часу (в 1954 р.) за підписом заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації обкому В. Білецького на ім'я секретаря обкому І.П. Казанця надійшла доповідна записка «про неправильні дії уповноваженого у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Сталінській області тов.

Чорноморченка» (від 9 листопада 1954 р.). Нагадаємо, що вже наступного дня (10 листопада) з'являється Постанова ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення».

Наведемо текст цього документу: «4 вересня поточного року в м. Макіївці згоріло приміщення молитовного будинку, що розміщувалося в орендованому будинку коксохімічного заводу. Замість того, щоб підійти по-партійному до рішення цього питання та роз'яснити представникам культу, що в м. Макіївці немає відповідного приміщення для оренди під молитовний будинок, тов. Чорноморченко, ігноруючи радянські та партійні органи м. Макіївки, без відома голови облвиконкому, сам особисто зайнявся питанням відкриття молитовного будинку замість того, що згорів. Як про це повідомив секретар макіївського виконкому тов. Таран, тов. Чорноморченко наполегливо вимагав дозволити громаді придбати приватний будинок та переобладнати його. Хоча, як відомо обкому Комуністичної партії України, трудящі міста Макіївки на зібраннях неодноразово заявляли про небажаність існування в цьому селищі церкви. Під час бесіди у відділі пропаганди й агітації з тов. Чорноморченком було встановлено, що він *або не розуміє політики партії щодо відношення до церкви, або свідомо встає на захист інтересів служителів культу, роблячи тим самим шкоду вихованню трудящих* [виділено автором

Луковенко І.Г.

- І.Л.]. На тов. Чорноморченка неодноразово надходили скарги з приводу його неправильних дій, йому вказували на недоліки, але тов. Чорноморченко слабо реагує на ці зауваження. Справа доходила до того, що служителі культу шлюють багато телеграм (в оригіналі - «пачками шлюют слащавые телеграммы»), називаючи його «отцем Кондратієм» (Чорноморченка звали, нагадаємо, Кіндрат Федорович) та бажають йому бути здоровим [співаючи] «многая лета». Відділ пропаганди й агітації обкому партії вважає дії тов. Чорноморченка неправильними та вважає, що це питання має бути винесене на Секретаріат обкому партії» [96, 184-185]. Тоді все обійшлося. На документі резолюція: «т. Чорноморченко діяв правильно та не допустив перегину (у оригіналі - «перегибов»)».

А в 1961 р. настали інші часи. Партії потрібні були «більш молоді, енергійні та грамотні люди, ніж ті, що були раніше». Таким став Г.О. Гомля. Наступні роки показали, що антирелігійна робота тільки набирала обертів.

В першій половині 1960-х рр. активно впроваджується система політичної просвіти. Так, наприклад, за статистичними даними промислового обкому КПУ, в 1963-1964 навчальних роках в системі політичної просвіти займалися: самостійно за напрямком марксистсько-ленінської філософії (зокрема, з питання наукового атеїзму) - 5248 осіб; відвіду-

вали вечірні курси університету марксизму-ленінізму (факультет наукового атеїзму) 295 осіб [100, 4].

В області в першій половині 1960-х рр. активно розгорнулася антирелігійна, зокрема антиправославна кампанія в пресі. Місцеві газети друкували фейлетони, статті, в яких викривалися певні негаразди в церковному середовищі, серед окремих священнослужителів. У 1970-і роки у видавництві «Донбас» набула поширення практика друку збірок місцевих активних атеїстів з приводу практики антирелігійної пропаганди, роботи з віруючими, статті колишніх віруючих під назвами типу «Який чудовий цей світ, подивись» тощо [144, 172], книги місцевих авторів про православні свята, таїнства, звичайно, викривального характеру.

Якщо в 1950-і рр. акцент робився на масовій роботі (лекції, спектаклі, виставки тощо), то в першій половині 1960-х рр. набула поширення практика індивідуальної роботи з віруючими. В інформації про науково-атеїстичну пропаганду та індивідуальну роботу з віруючими в Ясинуватській промисловій зоні знаходимо свідоцтво про те, що за кожною віруючою родиною було закріплено агітатора-атеїста для індивідуальної роботи з конкретними людьми [101, 24].

Таким чином, узагальнюючи вищезазначене, можна зробити такі висновки.

Загалом активізація на ідеологічному фронті місцевих партійних структур йшла в руслі загальних тенденцій як у формах і методах, так і в аспекті хронологічному. Очевидно, що до середини 1950-х рр. активізації ідеологічної роботи не спостерігається взагалі. Тільки з 1954 р. в документах з'являються згадки про заходи, спрямовані на антирелігійну пропаганду. Особливо вони посилюються з кінця 1950-х рр.

На цьому фронті працювали декілька структур, а саме: відділ пропаганди й агітації обласного комітету КПУ та його місцеві осередки, обласна та місцеві організації комсомолу, товариство з розповсюдження політичних та природничих знань, товариство «Знання» тощо. Також активно працювали партійні осередки на підприємствах, в установах області тощо.

Заходи з антирелігійної пропаганди в тому вигляді, як вони відображені в документах, не носять виключно антиправославного характеру й спрямовані на розповсюдження природничо-наукових знань, антирелігійну пропаганду (в цілому і, зокрема, стосовно тем, пов'язаних з історією, віровченням, обрядовою практикою православ'я).

Форми антирелігійної пропаганди можна поділити на дві групи: заходи колективного характеру (лекції на відповідні теми, виставки антирелігійного характеру тощо) та індивідуальна робота,

яка підсилюється на початку 1960-х рр. Останнє стосувалося, зокрема, віруючих неправославних сповідань (баптистів, адвентистів тощо), хоча і серед православних такі заходи також проводилися.

З кінця 1950-х рр. активізуються місцеві засоби масової інформації. Все частіше друкуються фейлетони, статті на антирелігійні теми, про недоліки в релігійному житті, викриваються випадки не зовсім коректної поведінки священнослужителів тощо.

ПІСЛЯМОВА

Українська держава на сучасному етапі своєї історії переживає складний процес становлення відкритого, демократичного, толерантного громадянського суспільства. Важливе місце тут відіграє православ'я. Як важлива складова української духовності, українське православ'я переживає непрості часи розділень, що не дає змоги в повній мірі відігравати консолідуючу роль в суспільстві, бути справжнім осередком духовності. Особливого загострення набула проблема участі церкви в суспільно-політичному житті країни та проблема формування нової системи державно-церковних відносин, яка б відповідала сучасним нормам демократії та громадянського суспільства. Саме тому звернення до досвіду минулого є вкрай необхідним та актуальним.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновки відповідно до поставлених завдань.

Історія державно-церковних відношень радянської влади та Російської православної церкви поступово виходить з категорії «білих плям» нашої історії.

Проаналізувавши наявну історіографічну базу, можна зробити такі висновки:

- за радянських часів об'єктивне дослідження історії Російської православної церкви та політики відносно неї з боку владних структур радянської держави було неможливим. Те ж саме можна констатувати відносно дослідження історії православ'я в Україні. Аналізуючи наукові доробки радянських науковців, які займалися історією православ'я, можна зробити висновок, що в переважній більшості це заідеологізовані праці, що написані в руслі загальної концепції погляду на церкву як на реакційну організацію і носій релігійної ідеології, несумісної з комуністичною. Обмежена можливість звернення до архівних документів, обмеженість у методологічних та ідеологічних установах не сприяли об'єктивному дослідженню теми;

- дослідження, що розпочалися з кінця 1980-х рр. XX ст. вітчизняних та закордонних науковців стали значним внеском у розуміння проблеми. Дослідження історії державно-церковних стосунків в Україні за радянських часів активно розпочинається з початку 1990-х рр. XX ст.;

- в наступні роки українські науковці зверталися до історії православ'я в Україні в 1940-60-ті рр. активно й плідно. Можна виокремити такі напрямки дослідної роботи: перший – це праці загального характеру, присвячені історії РПЦ загалом в Україні з цих часів і до сучасності (В. Пащенко, В. Єленський, А. Колодний). Другий напрямок – це дослідження

Луковенко І.Г.

краєзнавців з різних регіонів України, що досліджували історію православ'я та державно-церковних відносин в своїх регіонах (Ж. Канталінська, В. Борщевич та ін.), що, зокрема, свідчить про пріоритетність краєзнавчих досліджень у цій площині, зокрема у такому напрямку сучасної науки, як краєзнавче релігієзнавство;

- велику роботу з вивчення історії РПЦ та державно-церковних відносин як з точки зору публікації нових документальних джерел, так і дослідницьку, проводять російські науковці. Треба згадати імена В. Алексєєва, М. Одинцова, О. Васильєвої, М.Шкаровського, Т. Чумаченко, а також цілої низки вчених з регіональних наукових шкіл Росії;

- історія православної церкви на Донеччині в повоєнні часи та державної політики стосовно неї знайшли своє відображення в окремих статтях донецьких краєзнавців (мова йде про окремі аспекти проблеми через призму викладання історії окремих храмів, життя окремих священнослужителів, найбільш яскравих фактів з історії Церкви на Донеччині тощо). Але комплексне дослідження проблеми не проводилося.

Аналіз джерельної бази дослідження дозволяє зробити такі висновки:

- автор доводить, що наявні документи і матеріали (в переважній більшості вперше введені до наукового обігу) досить повно відображають картину

історії Донецької єпархії та діяльність місцевих державних і партійних органів щодо здійснення державно-церковної політики. Але слід зауважити, що до окремої інформації треба ставитися обережно (особливо це стосується окремих статистичних даних щодо мережі православних громад на території області). У фондах уповноваженого РСРПЦ не збереглися матеріали періоду першої половини 60-х рр. ХХ ст. і дослідження цього періоду становить певні труднощі саме у зв'язку з цим.

Історія православ'я на Донеччині в повоєнні часи значною мірою обумовлювалася низкою факторів, серед яких, на нашу думку, треба виокремити такі. Перше і головне – це вплив на православне життя політики радянської держави та комуністичної партії. По-друге, на розвиток Церкви в регіоні впливали реалії суспільно-культурного, економічного буття Донеччини.

Аналіз внутрішнього устрою та життя Донецької єпархії в 1940–60-і рр. дозволяє зробити такі висновки:

- роки війни стали для Донеччини періодом відродження інституційного церковного життя після його тотального знищення в 1920–30-і рр. Після років атеїстичного наступу віруючі користалися можливістю вільного виявлення своєї віри. За часів окупації кількість православних громад досягла близько 300. Віруючі відновлювали богослужіння в колишніх

церквах, приміщеннях громадських, державних установ тощо;

- після звільнення Донеччини з вересня 1943 р. відбувається організаційне оформлення структур РПЦ в Донбасі. Після зруйнування єпархіального життя в попередні роки перед церковним керівництвом повстало завдання організаційного оформлення тих громад, які стихійно виникали під час окупації. Цю мету в цілому була здійснено до кінця 1940-х рр. завдяки активній адміністративній діяльності правлячого єпископа Донецької єпархії, яка територіально об'єднувала Сталінську та Ворошиловградську області УРСР, єпископа Донецького і Ворошиловградського Нікона (Петіна). Завдяки його адміністративній, організаційній діяльності було фактично «з нуля» відбудовано єпархіальне життя на Донеччині;

- діяльність єпархії в ці часи спрямовувалася відповідно до реалій регіону. В першу чергу це стосується активної місійної діяльності. Єпархіальне керівництво враховувало складну та строкату релігійну мережу Донеччини. Це виливалося в такі форми діяльності: проведення місійних богослужінь, спеціальних нарад, а також пастирсько-богословських курсів (які відбулися в 1947 р.);

- православна мережа Донеччини мала невелику кількість громад порівняно з іншими регіонами України. На території області на час звільнення

легально діяло 232 громади, хоча в роки війни їх кількість була значно більшою (близько 300). Більшість з них знаходилися в сільській та селищній місцевості, хоча активна релігійна діяльність спостерігалася переважно в міських громадах, серед яких виділялися міста Сталіно, Жданов, Макіївка та ін. Церковна інфраструктура області була сформована в результаті суспільно-економічних, демографічних процесів, що відбувалися в краї. В першу чергу мова йде про перенесення концентрації активного церковного життя з сільської у промислову міську місцевість в результаті урбанізаційних процесів на Донеччині, а також активних міграційних зовнішніх (з інших регіонів) та внутрішніх (у межах області) потоків;

- кількісна сконцентрованість громад у сільській місцевості привернула особливу увагу до них збоку владних структур. Саме за рахунок цих громад у 1940–60-і рр. спостерігається різке зменшення їх мережі в області: з 1943 по 1966 рр. їх кількість скоротилася з 232 до 94.

Православне духовництво Донеччини в 40–60-ті рр. ХХ ст. переживало непрості часи:

- з Донецькою єпархією в повоєнні роки було пов'язане життя відомих на той час архієреїв: єпископів Нікона (Петіна), Бориса (Віка). З 1965 р. і до початку 90-х керуючим Донецькою єпархією був митрополит Сергій (Петров). Архієпископ Нікон

(Петін) належав до тих представників архієрейського корпусу Російської православної церкви 40-50-х рр. ХХ ст., які пройшли з церквою всі шляхи випробувань, що випали на її долю. Його життя - приклад видатного служіння Церкві, він був людиною високої духовності. Йому властиві видатні адміністративні здібності й талант проповідника та богослова, церковного діяча загальнорадянського масштабу і разом з тим дуже тепле та чуйне ставлення до простих віруючих. Архієпископ Борис (Вік) керував єпархією нетривалий час на початку 60-х рр. і його діяльність приспала на період хрущовських гонінь;

- для священницького корпусу єпархії у 1940-60-і рр. були характерні такі тенденції: в цілому питання забезпеченості кадрами було майже вирішене. До кінця 1950-х рр. кадрами були забезпечені близько 80-90% парафій. Але існував ряд проблем: винищення значної кількості священнослужителів у 1920-30-і рр., так що після війни залишилися одиниці з довоєнним чи дореволюційним стажем; практична неможливість отримати духовну освіту (хоча б семінарську) в повоєнні роки; необхідність поповнення кадрів для діючих парафій спричинила висвяту часом поверхово підготовлених кандидатів з невисоким моральним та освітнім рівнем; як результат - більша частина священницького корпусу Донецької єпархії, зокрема в Сталінській області, не мала високого рівня моралі,

освіти, духовної підготовки. «Завдяки» діяльності уповноваженого фільтрація священницьких кадрів була значною і на висвяту дійсно попадали люди не високої якості. Втім єпископ у своїй діяльності в першу чергу опирався на перевірених священників ще з довоєнним стажем;

- з 1950-х рр. активністю відрізнялися молоді священники, але їх кількість була незначною. Вони мали духовну освіту, свідомо пов'язали своє життя з православ'ям, не зважаючи на несприятливі умови соціуму;

- складна ситуація зі священницьким корпусом у 1950-і, і особливо в першій половині 1960-х рр. складалася в сільських парафіях. В першу чергу це позначилося на політиці стосовно забезпечення цих парафій священниками. Правлячий єпископ та єпархіальне управління не без тиску збоку влади беруть курс на підтримку міських та селищних парафій, тоді як сільські парафії фактично не мали підтримки керівництва і в більшості випадків священники до цих парафій не направлялися.

Після окупації відбувається організаційне оформлення церковного устрою як на загальноєпархіальному рівні, так і на рівні парафій:

- за перші післяокупаційні роки в громадах області відбулася побудова церковного життя відповідно до норм Положення про РПЦ. В цей час основними діючими особами на внутрішньопара-

фіяльній арені стали настоятелі храмів, члени церковних рад, ревізійних комісій;

- особливості суспільно-економічного розвитку краю сформували такі особливості релігійності віруючих, як поверховість, обрядовість, примат форми над змістом віри, цінність обряду як оберегу від складних умов праці та постійного ризику смерті. Найбільша активність спостерігалася на такі свята, як Великдень, Водохреща, Спаси, коли здійснювалися освячення кулічів, води, фруктів тощо, тобто зовнішні дієства (і, відповідно, грошова чи натуральна «подяка»), причому рівень відвідування звичайних служб був невисоким, невеликою була й кількість тих, хто тримав піст. На такі свята, як Різдво, Покров, храмові свята кількість людей в храмах різко зменшувалася, не кажучи вже про недільні служби;

- значні фінансові потоки в громадах спричинили одну з найболючіших проблем тогочасного життя єпархії – внутрішньопарафіяльні конфлікти на фінансовому ґрунті, сутність яких зводиться до встановлення контролю за фінансовими потоками парафій. Аналіз документів свідчить про значну поширеність цих конфліктів в парафіях області, де головними діючими особами виступали сторони, які складали виконавчі органи громади: настоятель, церковна рада, ревізійна комісія, «двадцятка». Особливого загострення конфлікти набули наприкінці

1950-х рр. коли, по-перше, фінанси громад були найвищими, по-друге, відбулося остаточне переміщення активності до міських та (в меншій мірі) селищних громад, що, зокрема, призвело до конкуренції серед священнослужителів у боротьбі за найбільш заможні парафії, і особливо на тлі наступу на церкву наприкінці 950-х – у першій половині 60-х рр. Сільські парафії опинилися в ці роки фактично в повному занепаді;

- враховуючи особливості залучення сторін у ці конфлікти й ступінь їх міцності, можна говорити, що в переважно ініціаторами конфліктів ставали настоятелі, священники, що опиралися на відданих їм членів виконавчих органів громад, нейтралізуючи непокірні сторони й відсторонюючи їх від справ. Випадки, коли об'єктом критики виступав священник чи настоятель не були так поширені.

Говорячи про особливості політики радянської держави та партійних органів стосовно РПЦ на Донеччині, треба зазначити, що в цілому вона проводилася в руслі загальнодержавних тенденцій, зважаючи на високу уніфікацію системи в 1940–60-і рр.

Аналіз загальнодержавних тенденцій дозволяє зробити висновки, що система державно-церковних відносин змінювалась протягом часу, і кожному періоду притаманні певні риси:

- у 1943 – 1948 рр. державно-церковні стосунки загалом розвивалися в конструктивному напрямі.

Факторами, які спричинили зміни в політиці влади стосовно РПЦ, були патріотична позиція церкви, релігійне відродження на окупованих територіях, намагання підкреслити позитивний імідж країни перед союзниками, а також намагання використати потенціал церкви в післявоєнних планах влади на Близькому сході та в Східній Європі;

- ситуація змінюється в 1948 - 1954 рр.: курс на нормалізацію державно-церковних відносин поступово корегується і стає більш жорстким. Колишня лінія законності та терпимості оцінюється як шкідлива для суспільства та партії, що, в першу чергу, стало наслідком руйнації близькосхідних зовнішньополітичних намагань влади;

- починаючи з 1954 р. питання державно-церковних відносин поступово переміщується в сферу партійної діяльності й надалі тісніше пов'язується з метою та завданнями антирелігійної роботи. Саме в цей період відбулося підпорядкування державної церковної політики партійній, спрямованій на формування атеїстичної свідомості, негативного ставлення до церкви та релігії;

- могутній удар було нанесено державою по матеріально-фінансовій базі церкви. В результаті цілеспрямованої державної політики релігійні об'єднання понесли значні збитки. Одночасно збільшилися розміри оподаткування духовництва. Також одним з заходів, спрямованих на підрив мате-

ріальної основи церкви, було обмеження можливостей релігійних організацій щодо будівництва або придбання приміщень і транспортних засобів, грубе втручання Ради у справах РПЦ, партійних і радянських органів в адміністративно-управлінську діяльність церкви, зокрема в практику керівництва церквою (рішення Собору 1961 р. призвело до того, що духівництво виявилось фактично відчуженим не тільки від керівництва парафіями, але юридично й від самих парафій);

- однак, незважаючи на політику держави щодо знищення церкви як соціального інституту, яка жорстоко й цілеспрямовано втілювалася, церква змогла вистояти та зберегти свою організацію. В цілому ж політика держави по відношенню до РПЦ протягом післявоєнного періоду характеризувалася двома основними тенденціями: перша – поступовий наступ на церкву з метою її витіснення з суспільного життя, друга – активне її використання на міжнародній арені.

Владна інфраструктура повоєнного часу була такою, що до системи державної політики відносно церкви були залучені три основні сили: уповноважений Ради у справах Російської православної церкви, місцева радянська виконавча влада й місцеві органи комуністичної партії України та пов'язані з нею організації ідеологічного напрямку. Кожна з цих сторін здійснювала свої функції. Нажаль, на сьогодні

існує складність із залученням до наукового дослідження матеріалів з архівів спецслужб, а, відповідно і висвітлення їх ролі у цих процесах (дослідження на цю тему, що нині проводяться в Україні не містять посилань на ці архіви та їх документи). Втім, коли науковці отримують можливість залучати до аналізу ці архіви можна прогнозувати новий сплеск до проблеми історії церкви та державно-церковних відносин, доповнення та, можливо, коригування певних висновків та узагальнень.

Автор довів, що після звільнення від окупації місцевій радянській владі довелося мати справу із вже існуючою мережею православних громад, що відновили свою діяльність в роки окупації. Відповідно діяльність щодо здійснення державної політики відносно церкви обумовлювалася саме цим:

- аналізуючи особливості діяльності уповноважених в 1940-і – 60-і рр., доходимо висновку, що вона була залежною від, по-перше, особистих якостей уповноважених, по-друге, – від реалій релігійного життя області, по-третє, – від особливостей відносин уповноважених з місцевою владою та партійними органами. В цілому ж уповноважені корегували свою діяльність згідно з вказівками керівництва;

- в 1943 р. на посаду уповноваженого Ради у справах РПЦ було призначено К.Ф. Чорноморченка. Він був єдиним з українських уповноважених, який займав цю посаду аж до початку 1960-х рр. Решта

звільнялась дуже швидко та плінність кадрів уповноважених в інших областях була дуже високою. Це говорить про його особисті та професійні якості, які були визнані керівництвом. Втім, його діяльність викликала нарікання збоку партійних органів, зокрема, його контакти з духовництвом тощо. Нова політика щодо церкви у часи Хрущова потребувала іншого. Новий уповноважений – Г.О. Гомля заступив його місце, коли настали «хрущовські гоніння» на церкву, і його діяльність була скорегована саме цим;

- говорячи про діяльність уповноважених в Сталінській області, треба сказати, що весь цей період можна поділити на етапи, кожний з яких характеризується особливими пріоритетними напрямками роботи. Протягом 40-х рр. на першому місці була робота щодо виявлення, реєстрації наявних православних громад і перші спроби наведення контактів та вивчення конкретної ситуації. Протягом 1950-х рр. на перше місце виходить діяльність по дослідженню конкретної релігійної ситуації в області, обумовлена тенденціями державно-церковних взаємин (особливо в середині й наприкінці 50-х рр.). З кінця 1950-х і протягом 60-х рр. спостерігаються тенденції прямого втручання у справи громад, контроль за їх діяльністю, прямий вплив на єпархіальне керівництво з метою припинення або контролю за певними напрямками діяльності церкви (зокрема, фінансово-господарською тощо);

- в системі державно-церковної політики в регіоні роль органів місцевої радянської влади також була важливою. В першу чергу це видно з її ролі у зменшенні кількості громад. В ході дослідження доведено, що в даному напрямку місцеві органи радянської влади діяли такими способами: перший - ініціатива з вилучення з користування віруючими приміщень, які в довоєнні роки займали державні, громадські, культурні установи і які під час війни знову були зайняті віруючими; другий - вилучення у віруючих приміщень для громадсько-культурних потреб протягом всього часу і особливо з кінця 1950-х рр. - першій половині 60-х рр. Також відмічаємо небажання місцевої влади утворювати нові громади. На території області у досліджуваний час влада не дозволила відкрити жодного нового храму;

- неоднозначно склалися відносини місцевої влади з віруючими. На нашу думку, це було пов'язано, по-перше, з вихованням їх у атеїстичному дусі і сприйняттям релігії виключно негативно, по-друге, з небажанням відчувати зміни в цій площині в повоєнні часи. Доведено, що це виявлялося, по-перше, у фактах зневажливого ставлення до релігійних почуттів віруючих, по-друге, у фактах втручання у внутрішні справи громад, по-третє, в численних формах нейтралізації впливу релігії на маси;

- загалом активізація місцевих комуністичних партійних структур йшла в руслі загальних тенден-

цій як у формах і методах, так і в хронологічному аспекті. Очевидно, що до середини 1950-х рр. активізації на цьому фронті не спостерігається взагалі. Тільки з 1954 р. у документах з'являються поодинокі згадки про заходи, що були спрямовані на антирелігійну пропаганду. Особливо вони посилюються з кінця 1950-х рр.;

- в напрямку ведення антирелігійної та атеїстичної пропаганди працювали декілька структур, а саме: відділ пропаганди й агітації обласного комітету КПУ та його місцеві осередки, обласна та місцеві організації комсомолу, товариство з розповсюдження політичних та природничих знань, товариство «Знання» та ін. Активно працювали партійні осередки на підприємствах, установах області тощо;

- заходи з антирелігійної пропаганди у тому вигляді, як вони відображені у документах, не носять виключно антиправославного характеру й спрямовані на розповсюдження природничо-наукових знань, антирелігійну пропаганду (в цілому і, зокрема торкаючись тем, пов'язаних з історією, віровченням, обрядовою практикою православ'я);

- форми антирелігійної пропаганди можна поділити на дві групи: заходи колективного характеру (лекції на відповідні теми, виставки антирелігійного характеру тощо) та індивідуальна робота, яка підсилюється на початку 60-х рр. Вона стосувалася, зокрема, віруючих неправославних сповідань

Луковенко І.Г.

(баптистів, адвентистів тощо), хоча стосовно православних такі заходи також впроваджувалися;

- з кінця 1950-х рр. активізуються місцеві засоби масової інформації. Все частіше друкуються фейлетони, статті на антирелігійні теми, про недоліки в релігійному житті, викриваються випадки не зовсім коректної поведінки священнослужителів тощо.

Досвід державно-церковних відносин, що мав місце за радянських часів, активно досліджується сучасними науковцями. Очевидно, ця зацікавленість не носить виключно науково-теоретичного, методологічного характеру, а має неабияке практичне значення. Фактично головна мета досліджень в цій сфері - по-перше, дослідити коріння сучасних проблем у площині державно-церковних відносин і сучасних процесів в релігійному житті України та регіонів; по-друге, - існує практична необхідність побудови сучасної демократичної моделі державно-церковних відносин та забезпечення вільного розвитку релігій, зважаючи на те, що необхідність подолання негативного досвіду тоталітарної доби і досі є одним з пріоритетних завдань сучасної практики побудови державно-церковних відносин, що закріплено у положеннях українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Особливої гостроти ця проблема набуває в площині практичного втілення законодавчих норм у життя. Тут пи-

тання регіональних особливостей виступає на перше місце (згадаємо процеси, які відбувалися протягом виборчих кампаній 2004 – 2010 рр., коли фактор релігійно-політичних відносин, особливо на регіональному рівні, був одним з вирішальних), а також у ситуації, коли із зміною у керівництві держави однієї політичної сили на іншу змінюються вектори пріоритетів у площині схильностей влади до однієї чи іншої церкви та взагалі у пріоритетах у релігійній сфері.

Сфера релігії, релігійних почуттів, а також вихід їх у соціум, культуру тощо – дуже специфічна і ставлення до неї має бути дуже обережним і поважливим.

Історичний досвід буття релігії в різних соціально-політичних, культурних умовах є важливим прикладом для сучасності, але тільки за умови його вірного тлумачення і використання. Досвід минулого, якщо ним правильно користуватися дає змогу уникати багатьох проблем та знаходити відповіді на питання, які ставить сучасність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

1. Фонд Р-4648 (уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раді міністрів СРСР по УРСР). – Оп.1. – Спр. 2. – Список действующих православных церквей на территории УССР по состоянию на 1 ноября 1944 г. Том 1. за 1944 г. на 203 листах.
2. Спр. 8. – Циркулярные инструктивные письма Совета по делам РПЦ при СНК СССР уполномоченным совета на местах за 1945 г. на 18 листах.
3. Спр. 11. – Докладные записки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в СНК УССР о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1945 г. на 6 листах.
4. Спр. 13. – Переписка с областными уполномоченными по вопросам, относящимся к церкви за 1945 г. на 19 листах.
5. Спр. 34. – Документы о снятии с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов (решения исполкомов местных советов, заключения уполномоченных, выписки из протоколов заседаний Совета по Николаевской, Одесской, Полтавской, Ровенской, Сталинской, Харьковской, Херсонской, Хмельницкой,

- Черниговской и Черновицкой областям) за 1948 г. на 365 листах.
6. Спр. 51. – Циркулярные, инструктивные письма Совета по делам РПЦ при СМ СССР уполномоченным на местах за 1950 г. на 4 листах.
 7. Спр. 75. – Переписка с епископами ПЦ по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1951 г. на 6 листах.
 8. Спр. 98. – Переписка с Советом по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1953 г. на 25 листах.
 9. Спр. 144. – Специальные донесения уполномоченных Совета по областям УССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1956 г. на 292 листах.
 10. Спр. 148. – Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов и переписка по их рассмотрению за 1956 г. Том III на 431 листах.
 11. Спр. 200. – Статистические сведения о действующих церквях, молитвенных домах и монастырях по областям УССР по состоянию на 1.01.1960 г. на 175 листах.
 12. Спр. 203. – Финансовые отчеты и сведения о доходах церквей, молитвенных домов и монастырей по областям УССР за 1959 г. на 100 листах.
 13. Спр. 225. – Финансовые отчеты епархиальных управлений за 1960 г. и сведения о доходах церквей и монастырей по областям УССР за 1958 – 1960 г. на 78 листах.
 14. Спр. 238. – Информации, докладные записки и справки, представленные уполномоченным Совета по УССР в высшие правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организаци-

- ях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах по областям УССР за 1961 г. на 118 листах.
15. Спр. 244. – Документы на снятие с регистрации за 1961 г. по Донецкой области на 124 листах.
 16. Спр. 268. – Сводные статистические отчеты по итогам единовременного учета религиозных объединений и недействующих молитвенных зданий по областям УССР по состоянию на 1.01.1962 г. на 350 листах.
 17. Спр. 272. – Документы единовременного учета религиозных объединений и недействующих молитвенных зданий по Донецкой области за 1961 г. на 235 листах.
 18. Спр. 309. – Списки и сведения о церковных общинах и служителях РПЦ по областям УССР по состоянию на 1.12.1961 г. на 72 листах.
 19. Спр. 324. – Информации и докладные записки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях УССР за 1962 г. на 82 листах.
 20. Спр. 407. – Сведения о религиозной обрядности и доходах церквей по областям УССР за 1-е полугодие 1963 г. в сравнении с первым полугодием 1962 г. на 117 листах.
 21. Спр. 421. – Указы, постановления, распоряжения Президиума ВС УССР, СМ УССР и СДРПЦ об утверждении «Правил о культах» за 1964 г. на 197 листах.
 22. Спр. 433. – Списки церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации с 1060 по 1964 гг. и сведения об их использовании по областям УССР за 1964 г. на 85 листах.

23. Спр. 434. – Списки духовенства, которые оставили церковную деятельность за период с 1948 по 1964 гг. на 88 листах.

**Центральний державний архів громадських об'єднань
України**

24. Фонд 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 23. – Ч.1. – Спр. 1642. – Докладная записка о научно-исследовательской работе по изучению теории и практики религиозных организаций, 25.07.1945 на 97 листах.
25. Спр. 2734. – Отчеты о работе отдела пропаганды и агитации Волынского, Полтавского и Сталинского обкомов КП(б)У, 5.02.46 – 31.12.46 на 164 листах.
26. Ч.2. – Спр. 4559 2/9 Отчеты о работе и другие материалы уполномоченных по делам РПЦ и по делам религиозных культов на 394 листах.
27. Спр. 4559 2/9. – Отчеты о работе, справки и другие материалы уполномоченных на 139 листах.
28. Спр. 5069 2/10. – Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома за 1948 г. на 19 листах.
29. Спр. 5667 1/9. – Вопросы вероисповедания. Церкви и молитвенные дома за 1949 г. на 417 листах.
30. Спр. 5668 1/10. – Антирелигиозная пропаганда на 9 листах.

Державний архів Донецької області

31. Фонд Р-4022 (Уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при РМ СРСР при Сталінському облвиконкомі). – Оп. 1. – Спр. 1. – Статистические от-

- чѣты уполномоченного и другая переписка, касающаяся вопросов религии за 1944 год на 38 листах.
32. Спр. 2. – Переписка с Советом, касающаяся религиозных обществ за 1944 – 1946 год на 173 листах.
 33. Спр. 3. – Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1945 год на 96 листах.
 34. Спр. 4. – Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1946 год на 91 листе.
 35. Спр. 5. – Информационные отчеты, донесения и другая переписка уполномоченного касающаяся религиозных обществ за 1946 год на 76 листах.
 36. Спр. 6. – Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1947 год на 140 листах.
 37. Спр. 7. – Планы работы уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви за 1947 – 1952 год на 61 листе.
 38. Спр. 8. – Информационные письма и другая переписка уполномоченного с исполкомами горрайсоветов депутатов трудящихся по вопросам религии за за 1947 год на 89 листах.
 39. Спр. 9. – Отчѣты Донецкой епархии за 1947 год на 77 листах.
 40. Спр. 10. – Руководящие указания Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1947 год на 18 листах.
 41. Спр. 11. – Руководящие указания Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1947 год на 100 листах.
 42. Спр. 12. – Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1948 год на 122 листах.
 43. Спр. 13. – Отчетно-информационные доклады, донесения и другая переписка уполномоченного с испол-

- комами горрайсоветов депутатов трудящихся за 1948 год на 81 листе.
44. Спр. 14. – Отчеты Донецкой епархии за 1948 год на 92 листах.
 45. Спр. 15. – Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1949 год на 118 листах.
 46. Спр. 16. – Статистические отчеты и другая переписка уполномоченного с местными органами власти, касающаяся вопросов религии за 1949 – 1962 год на 70 листах.
 47. Спр. 17. – Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1950 год на 98 листах.
 48. Спр. 18. – Информации о проведении религиозных праздников в религиозных обществах на территории области за 1950 год на 17 листах.
 49. Спр. 19. – Инструктивные письма Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1950-1951 года на 37 листах.
 50. Спр. 20. – Информационные отчеты, донесения и другая переписка уполномоченного по вопросам религии за 1951 год на 182 листах.
 51. Спр. 21. – Информационные отчеты, доклады, неочередные донесения органам власти за 1952 год на 140 листах.
 52. Спр. 22. – Руководящие указания Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1952 год на 71 листе.
 53. Спр. 23. – Информационные отчёты и другая переписка уполномоченного с местными органами власти за 1952 год на 71 листе.
 54. Спр. 24. – Информационные отчёты, доклады, неочередные донесения за 1953 год на 186 листах.

Луковенко И.Г.

55. Спр. 25. – Информационные отчеты, доклады, донесения за 1954 год на 95 листах.
56. Спр. 26. – Руководящие указания Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1954 год на 73 листах.
57. Спр. 27. – Информационные отчеты и другая переписка с местными органами власти за 1955 год на 73 листах.
58. Спр. 28. – переписка с Советом по делам Русской православной церкви, информации и другая переписка по вопросам религии за 1955 год на 57 листах.
59. Спр. 29. – Отчетно-информационные доклады уполномоченного за 1956 год на 75 листах.
60. Спр. 30. – Переписка с Советом по вопросам обмена опытом работы, докладные записки и другая переписка с органами власти за 1956 год на 75 листах.
61. Спр. 31. – Информационные отчеты, донесения, записки и другая переписка с органами власти за 1957 год на 110 листах.
62. Спр. 32. – Руководящие указания Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1957 год на 252 листах.
63. Спр. 33. – Инструктивные письма Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1958 год на 52 листах.
64. Спр. 34. – Информационные отчеты и другая переписка с органами власти за 1958 год на 146 листах.
65. Спр. 35. – Информационные отчеты, донесения и другая переписка по вопросам, касающимся вопросов религии и религиозных обществ за 1959 год.
66. Спр. 36. – Инструктивные письма Совета и уполномоченного Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1959 год на 142 листах.

67. Спр. 37. – Отчетно-информационные доклады, донесения и другая переписка, касающаяся религиозных обществ за 1960 год на 118 листах.
68. Спр. 38. – Инструктивные письма Совета и уполномоченного Совета по УССР за 1960 год на 128 листах.
69. Фонд Р-4021 (Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по Сталінській області). – Оп. 1. – Спр. 10. – Учетные карточки православных священнослужителей (Н,О) за 1944 – 1981 год на 25 листах.
70. Спр. 86. – Регистрационное дело религиозного общества православного прихода г. Мариуполя (пос. Старый Крым) за 1948 – 1989 год на 36 листах.
71. Спр. 87. – Регистрационное дело религиозного общества православного прихода села благодатное (Амвросиевский район) за 1948 – 1991 год на 63 листах.
72. Спр. 169. – Регистрационное дело религиозного общества г. Тореза (Вокзальная, 42) за 1961–1989 год на 45 листах.
73. Спр. 175. – Регистрационное дело прихода поселка Новотроицкое (Волновахский район) за 1961–1990 год на 44 листах.
74. Спр. 178. – Регистрационное дело православного прихода села Золотой Колодец (Добропольский район) за 1961–1962 год на 10 листах.
75. Спр. 183. – Регистрационное дело православного прихода села Хрестище (Славянский район) за 1961 – 1989 год на 21 листе.
76. Спр. 187. – Регистрационное дело общества православного прихода поселка Верхнеторецкое (Ясиноватский район) за 1961 – 1989 год на 52 листах.

Луковенко І.Г.

77. Спр. 194. – Личные дела православных священнослужителей за 1961 – 1990 год на 125 листах.
78. Спр. 196. – Регистрационное дело религиозного общества православного прихода г. Донецка (Калининский район) за 1962 – 1990 год на 157 листах.
79. Фонд Р-279 (Виконком Сталінської міської ради депутатів трудящих, м. Сталіно Сталінської області) – Оп. 3. – Спр. 2506. – Информации по вопросам православной церкви и религиозных культов за 1964 год на 10 листах.
80. Оп. 3. – Спр. 2582. – Информации и переписка с облисполкомом по вопросам православной церкви и религиозных культов за 1965 год на 10 листах.
81. Фонд Р-2965 (Виконавчий комітет Сніжнянської районної ради депутатів трудящих м. Сніжне Сніжнянського району Сталінської області). – Оп. 1 – Спр. 16. – переписка с уполномоченным Совета по делам Русской православной церкви о разрешении строительства молитвенных домов (2 февраля – 1 сентября 1950 года) на 22 листах.
82. Оп. 1. – Спр. 23. – Переписка с облисполкомом о запрещении строительства здания и открытия в поселке Софьино-Бродская молитвенного дома (14 июля 1951 года) на 2 листах.
83. Оп. 1. – Спр. 29. – Переписка с уполномоченным Совета по делам Русской православной церкви о восстановлении церковного здания в с. Степановка. Сведения о религиозных общинах (9 января – 3 октября 1952 г) на 17 листах.
84. Оп. 1. – Спр. 50. – Переписка с уполномоченным Совета по делам Русской православной церкви о разреше-

- нии открытия молитвенного дома в поселке Софьино-Бродская, количество верующих граждан по Снежинскому району за 1955 год на 4 листах.
85. Оп. 1 – Спр. 57. – Переписка с уполномоченным Совета по делам Русской православной церкви о нарушениях служителями церкви и продаже дома церковной общине (28-30 декабря 1956 года) на 2 листах.
86. Фонд Р-2586 (Правління комітету з відновлення православної церкви міста Бахмут, Юзівської області, 1943 рік). – Оп. 1. – Спр. 1. – Финансовые оправдательные документы на 77 листах.
87. Спр. 2. – Расписки и акты правления комитета о расходах по восстановлению Собора на 79 листах.
88. Спр. 3. – Квитанции на принятые вещи и деньги, пожертвованные для Собора на 122 листах.
89. Спр. 4. – Финансовые оправдательные документы на 35 листах.
90. Спр. 5. – Подписные листы пожертвований на 29 листах.
91. Спр. 6. – Финансовые оправдательные документы на 74 листах.
92. Спр. 7. – Финансовые оправдательные документы на 79 листах.
93. Спр. 8. – Конпокорентный счет на 9 листах.
94. Спр. 9. – Финансовые документы по сбору и расходу средств на 165 листах.
95. Фонд 326 (Сталінський обласний комітет Комуністичної партії України) – Оп. 4. – Спр. 1095. – Отдел пропаганды и агитации. Отчеты, докладные записки, справки горкомов, райкомов КП(б)У о состоянии и работе культурно-просветительных учреждений и организа-

- ций, антирелигиозной пропаганде. (4 января 1947 – 2 января 1948 г), на 193 листах.
96. Оп. 10. – Спр. 198. – Особый сектор. Секретная часть. Информации, письма обкома КП Украины в ЦК КПСС и ЦК КП Украины по вопросам идеологической работы. Справки и информации партийных органов о состоянии антирелигиозной пропаганды. (27 января 1954 – 17 декабря 1954 г.), на 88 листах.
97. Оп. 11. – Спр. 415. – Информации обкома КП Украины в ЦК КПСС, ЦК КПУ о состоянии работы и выполнении партийных решений по вопросам партийного просвещения, пропаганды, агитации, печати, радиовещания, науки, культуры, антирелигиозной пропаганды и другим вопросам идеологической работы (28 января 1959 – 24 декабря 1959 г), на 203 листах.
98. Оп. 11. – Спр. 697. – Отчеты, справки, информации обкома КПУ в ЦК КПСС, ЦК КПУ о состоянии работы и выполнении партийных решений по вопросам партийного просвещения, пропаганды, агитации, печати, радиовещания, науки, культуры, антирелигиозной пропаганды и другим вопросам идеологической работы (3 января 1960 – 31 декабря 1960 г), на 158 листах.
99. Оп. 11. – Спр. 973. – Отчеты, справки, информации обкома КПУ в ЦК КПСС, ЦК КПУ о состоянии работы и выполнении партийных решений по вопросам партийного просвещения, пропаганды, агитации, печати, радиовещания, науки, культуры, антирелигиозной пропаганды и другим вопросам идеологической работы (24 февраля 1961 – 15 декабря 1961 г), на 35 листах.

100. Оп. 12. - Спр. 172. - Идеологический отдел. Информации, справки, данные обкома, горкомов КПУ, промышленно-производственных парткомов о состоянии партийного просвещения, лекционной и атеистической пропаганды (7 января 1963 - 19 декабря 1963 г.), на 84 листах.
101. Оп. 12. - Спр. 510. - Переписка обкома КПУ с горкомами, промышленно-производственными парткомами, министерствами, организациями о работе культурно-просветительных учреждений, атеистическом воспитании трудящихся (3 февраля 1964 - 2 декабря 1964 г.), на 97 листах.

ЛІТЕРАТУРА

102. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / Алексеев В.А. — М.: Политиздат, 1991. — 398 с.
103. Алексеев В.А. «Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР / Алексеев В.А. - М.: Россия молодая, 1992. — 299 с.
104. Алексеев В.А. Неожиданный диалог / Алексеев В.А. - Агитатор. - 1989. - № 6. - С. 42-44.
105. Алов А.А. Православие в России / А. Алов, Н.Владимиров. — М.: Институт наследия, 1995. — 143 с.
106. Алфьоров М. Депортації українського населення в Донбас 1944-1949 / Алфьоров М. // Схід. - № 3 (61). - травень 2004. - С. 61-65.
107. Бабій М.Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення / [Ред. Л.Г.Макеєва] / Бабій М.Ю. - К.: Вищ. шк., 1994. - 84с.

108. Бабій М. Свобода совісті в контексті релігієзнавчого осмислення / Бабій М. // Свобода віровизнання: Церква і держава в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 28-30 верес. 1994 р. – К., 1996. – С. 145-148.
109. Бабий М.Е. Проблема свободы совести в современной идеологической борьбе / Бабий М.Е. – К.: Вища школа, 1986. – 166 с.
110. Бабинов Ю.А. Государственно-церковные отношения в СССР: история и современность / Бабинов Ю.А. – Симферополь: Таврия, 1991. – 124 с.
111. Бажан О.Г. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. / О. Бажан, Ю.Данилюк. – К.: 2000. – 332.
112. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945-1965 роках / Баран В. // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 113-128.
113. Барладяну В. Українська автокефалія, що це? / Барладяну В. // Визвол. шлях. – 1990. – Кн. 3. – С.306-312.
114. Белов А.В. Правда о православных святых / Белов А.В. – М.: Наука, 1968. – 168 с.
115. Белов А.В. Святые без нимбов [Текст] / А.В. Белов. – М.: Советская Россия, 1983. – 213 с.
116. Беспечный Т. Все силы на борьбу с темнотой и религиозными предрассудками в Донбассе (1924 г.). Очерк краеведа. / Беспечный Т. // Акцент. – 1999. – 22 июня.
117. Беспечный Т. Как рушилась церковь в Донбассе. Страницы истории / Беспечный Т. // Акцент. – 1998. – 15 июля.

118. Беспечный Т. И покаяние наше прими (церковь и Советская власть в Донбассе. 20-е годы) / Беспечный Т. // Социалистический Донбасс. – 1990. – 20-22 сентября.
119. Бессонов М.Н. Собор 1988 г. и современные тенденции в русском православии / Бессонов М.Н. – М.: Знание, 1989. – 38 с.
120. Бессонов М.Н. Православие в наши дни / Бессонов М.Н. – М.: Политиздат, 1990. – 303 с.
121. Білінський Я. Стан Української Православної церкви в УРСР / Білінський Я. // Віра й культура. – 1985-1989. – Чис. 7. – С. 33-48.
122. Бондаренко В. Д. Современное православие: тенденции эволюции / Бондаренко В.Д. – Симферополь: Таврия, 1989. – 174 с.
123. Борщевич В.Т. Українська православна церква на Волині у 20 - 40-х рр. ХХ ст.: автореферат дис. на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук: спец: 07.00.01 – Історія України / В.Т. Борщевич; Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАНУ. – Львів, 2000. – 19 с.
124. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька церква і Радянська держава (1939-1950) / (Пер. з англ. Н. Кочан, за ред. О. Турія. / Боцюрків Б. – Львів: Вид-во УКУ, 2005. – 268 с.
125. Варичев Е.С. Православная церковь: история и социальная сущность / Варичев Е.С. – М.: Советская Россия, 1982. – 191 с.

126. Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943-1948 гг. / Васильєва О.Ю. – М.: РАН ИРИ, 1999. – 212 с.
127. Васильєва О.Ю. Русская православная церковь и Второй Ватиканский Собор. Факты. События. Документы / Васильєва О.Ю. – М.: Лепта-Пресс, 2004. – 382с.
128. Винтер Э. Политика Ватикана в отношении СССР. 1917-1968. / Винтер Э. – М.: Прогресс, 1977. – 252 с.
129. Відродження ієрархії УАПЦ під час 2-ої світової війни // Укр. православ. слово. – 1987. – Чис. 6-7. – С. 9-10.
130. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / Вільховий Ю.В.; Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка – Полтава, 2002. – 298 с.
131. Власовський І.Ф. Церковна автокефалія – право кожного народу / Власовський І.Ф. // Укр. православ. слово. – 1990. – Чис. 6. – С. 4.
132. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви / Власовський І.Ф. – Нью-Йорк: Укр. Православ. Церква в З.Д.А., 1955-1966.
133. Т. 4: (ХХ ст.), ч. 1. – 1961. – 384 с.: ілюстр. – Імен. покажч.: – С. 363-372. – Бібліогр.: с. 373-381.
134. Т. 4: (ХХ ст.), ч. 2. – 1966. – 416 с.: ілюстр. – Імен. покажч.: – С. 397-405. – Бібліогр.: с.406-409.
135. Власовський І.Ф. Що таке автокефальність церкви? / Власовський І.Ф. // Рідна нива: Календар і скороч. церков. устав на звичайн. рік 1979. – Вінніпег, б.р. – С. 94-106.

136. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / Войналович В.А. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
137. Войналович В.В. Духовні навчальні заклади України (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст.) / Войналович В.А. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 61 – 74.
138. Войналович В.В. Що насправді коїлось у патріарших палатах: маловідомі документи про опозиційний рух у Руській Православній Церкві / Войналович В.А. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С. 152-157
139. Войналович В.В. Держава і церква в другій половині 50-х – 60-х роках ХХ ст. (на матеріалах Волинської області) / Войналович В.А. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Жовтень 1994 р. – Хмельницьк – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 311-314.
140. Войналович В.В. Антирелігійна кампанія кінця 50-60-х років у контексті державно-церковних відносин в Україні / Войналович В.А. // Православ'я і культура: історія і сучасність. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 16-18 червня 1994 року. – Полтава, 1994. – С. 103-104.
141. Войналович В.В. Чорні дні «чорного» духовенства: ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. / Войналович В.А. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 209-217.

142. Войналович В.В. Ліквідація місць паломництва віруючих як один із напрямів антирелігійної політики держави (друга половина 50-х — перша половина 60-х років ХХ ст.) / Войналович В.А. // Третій Міжнародний конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. Історія. — Харків, 1996. — С. 42-45.
143. Войналович В.В. Церква в Україні в кінці 50-х — першій пол. 60-х рр. / Войналович В.А. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. — К.: Рідний край, 1996. — С. 265-287.
144. Войналович В.В. Антирелігійна кампанія кінця 50-х — 60-х років та втрати національно-культурних надбань України / Войналович В.А. // Питання соціальних та гуманітарних наук. Збірник наукових праць. Випуск III. — Миколаїв, 1996. — С. 54-59.
145. Войналович В.В. Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х — першої половини 60-х років / Войналович В.А. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Випуск 2. — К.: Рідний край, 1997. — С. 193-217.
146. Войналович В.В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х — 50-ті роки ХХ ст.) / Войналович В.А. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 207-226.
147. Войналович В.В. Антирелігійна кампанія 50-60-х років ХХ ст. в Україні: проблеми втрат духовної і матеріальної культури / Войналович В.А. // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень міжнародного VIII

- «круглого столу». Львів, травень 1998 року. — Київ-Львів, 1998. — С. 46-47.
148. Войналович В.В. Українська Греко-Католицька Церква в умовах антирелігійної кампанії кінця 50-х — поч. 60-х років ХХ ст. / Войналович В.А. // Історія релігій в Україні. Праці XI міжнародної наукової конференції. Львів, 16-19 травня 2001 року. Кн. I. — Львів: Логос, 2001. — С. 145-151.
149. Войналович В.В. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму / Войналович В.А. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Випуск 19. — Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. — С. 341-351.
150. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 - 1944 рр.). / Волошин Ю. — Полтава, 1997. — 126 с.
151. Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941- жовтень 1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 — історія України; Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1997. — 17с.
152. Воронин О. Слово з нагоди відзначення 45-ліття відродження ієрархії Української Автокефальної Православної церкви 1942-1987 / Воронин О. // Укр. православ. слово. — 1987. — Чис. 9-10. — С.4-7.
153. Врата истины. Из опыта атеистической пропаганды в Донецкой области. — Донецк: «Донбасс», 1974. — 55 с.
154. Голодний М.О. Радянське законодавство про релігійні культу. / Голодний М.О. — К.: Політвидав України, 1968. — 112 с.

155. Гольст Г.Р. Религия и закон. / Гольст Г.Р. – М.: Юридическая литература, 1975. – 109 с.
156. Гордиенко Н.С. и др. Современное православие и его идеология / Гордиенко Н.С. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 205 с.
157. Гордиенко Н.С. Критика новых тенденций современного православия / Гордиенко Н.С. – Ленинград: 1974.
158. Гордиенко Н.С. Чему учат с амвона / Гордиенко Н.С. – Л.: Лениздат, 1975. – 175 с.
159. Гордиенко Н.С. и др. Политиканы от религии. Правда о «русской зарубежной церкви» / Гордиенко Н.С. – М.: Мысль, 1975. – 191 с.
160. Гордиенко Н.С. Православные святые: кто они? / Гордиенко Н.С. – Л.: Лениздат, 1979. – 268 с.
161. Гордиенко Н.С. Эволюция русского православия (20-80-е годы XX столетия). / Гордиенко Н.С. – М.: Знание, 1984. – 64 с.
162. Гордиенко Н.С. Современное русское православие / Гордиенко Н.С. – Л.: Лениздат, 1987. – 302 с.
163. Гордієнко В.В. Німецько-фашиський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / Гордієнко В.В. // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С. 107-119.
164. Государство и церковь в годы войны. Докладные записки председателей Совета по делам Русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при СНК СССР. 1945 г. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. 1995. № 4.

165. Грабовская А. Церкви не простая история / Грабовская А. // Наше слово. – 2000. – 1-8 лютого.
166. Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр.: людський вимір: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 – історія України; ДонНУ. – Донецьк, 2001. – 20 с.
167. Даниленко В. Сталінізм на Україні (20-30-ті роки). / Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. – К.: Либідь, 1991. – 313 с.
168. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби / Полтавська обласна держ. адміністрація; Обласна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Управління Служби безпеки України в Полтавській області; Державний архів Полтавської області / П.Г. Шемет (гол.ред.), В.А. Войналович (упоряд.), О.О. Нестуля (упоряд.). – Полтава, 2002. – 254 с.
169. Добров П.В. Церковне життя Донецька в роки війни (1941-1945) / П. Добров, І. Грідіна // История глазами молодых исследователей: Сб. научн. работ международной студенческой научной конференции ДонГУ (г. Донецк 2-4 декабря 1999 года.) – Донецк, 1999. – т. 1. – С. 163-166.
170. Достойный сын земли Нижегородской. Материалы к биографии патриарха Московского и всея Руси Сергия (Страгородского). 1901–1944 гг. Публ. М. И. Одинцова // Исторический архив. 1999. № 6.
171. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1991 роки). / Єленський В.Є. – К.: Знання, 1991. – 72 с.

172. Єленський В. Держава і Церква в Україні: з історії передквітневого двадцятиліття. / Єленський В.Є // Людина і світ. – 1991. – №1. – С. 5-11; № 2. – С. 8-12.
173. Законодавство про релігійні культури (збірник документів і матеріалів). – К.: Політвидав України, 1971. – 262 с.
174. Законодательство о религиозных культурах. – М.: Юридическая литература, 1969. – 304 с. (Изд. 2-е, 1971).
175. Записка полковника государственной безопасности Г.Г. Карпова о приеме И.В. Сталиным иерархов Русской православной церкви (РПЦ). – Режим доступа www.rusoir.ru/print/02/201/index.html. 9.11.2005.
176. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття / Здіорук С.І. – Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
177. Зуев В. Атеистическую пропаганду вести наступательно и по-боевому / Зуев В. // Приазовский рабочий. – 1964. – 24 ноября.
178. Ідеологія руського православ'я: Критичний аналіз / Б.О. Лобовик, М.С. Гордієнко, М.П. Красніков та ін. – К.: Політвидав України, 1986. – 197 с.
179. Иваненко С.И. Научное знание и кризис православия / Иваненко С.И. – М.: Знание, 1988. – 42 с.
180. Історія релігій в Україні: У 10-ти томах // ред. кол. А. Колодний (голова) та ін. – К.: Український центр духовної культури, 1996-1999. – Т.3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с.

181. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том 2. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М.: Статистика, 1972. – 272 с.
182. Калинин В.Н. Советское законодательство о свободе совести и религиозных организациях / Калинин В.Н. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
183. Калинин Ю.А. Модернизм русского православия / Калинин Ю.А. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 75 с.
184. Канталінська Ж.В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х - на початку 60-х років ХХ століття: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 – історія України; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
185. Канталінська Ж.В. Государственно-церковные отношения в первое послевоенное пятилетие в Крыму (1944-1948) / Канталінська Ж.В. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 10. – С. 64-69.
186. Канталінська Ж.В. Архиепископ и уполномоченный: история отношений. (По материалам государственного архива автономной республики Крым) / Канталінська Ж.В. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 11. – С. 52-56.
187. Канталінська Ж.В. Положение русского православного духовенства в Крыму в 1943-1963 годы (По материалам Государственного архива АР Крым) / Канталінська Ж.В. // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 21. – С. 91-96.
188. Канталінська Ж.В. Хозяйственно-финансовая деятельность Русской православной церкви в Крыму в

Луковенко І.Г.

- 1943-1955 годах (По материалам Государственного архива АР Крым) / Канталинская Ж.В. // Культура народов Причерноморья. - 2001. - № 22. - С. 215-221.
189. Канталинская Ж.В. Финансово-хозяйственная деятельность Русской православной церкви в Крыму в 1955-1965 годах (По материалам Государственного архива АР Крым) / Канталинская Ж.В. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. - Запоріжжя, 2001. - Вип. XIII. - С. 176-193.
190. Катунин Ю.А. Антирелигиозная пропаганда в Крыму в конце 40-х, начале 50-х годов XX века / Катунин Ю.А. // Культура народов Причерноморья. - С. 94-97.
191. Касперович П.М. Новітня вітчизняна література про історію й сучасний стан релігії та церкви в Донбасі / Касперович П.М.// Матеріали XIII науково-практичної конференції «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» 16.05. 2003. - Донецьк: «Наука і освіта», 2003. - С. 120-122.
192. Кашеваров А.Н. Государство и церковь: Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви. 1917-1945 гг. - Кашеваров А.Н. - СПб.: СПбГТУ, 1995. - 138 с.
193. Как прекрасен этот мир, посмотри: Рассказы людей, в прошлом верующих, о том, как они обрели материалистическое мировоззрение, стали активными участниками коммунистического строительства / Сост. В.Л. Новоселов. - Донецк: «Донбасс», 1980. - 108с.

194. Кириченко М.Г. Свобода совести в СССР. / Кириченко М.Г. — М.: Юридическая литература, 1985. — 198 с.
195. Клочков В.В. Закон и религия: от государственной религии в России к свободе совести в СССР / Клочков В.В. — М.: «Политиздат», 1982. — 160 с.
196. Клочков В.В. Религия, государство и право / Клочков В.В. — М.: Мысль, 1978. — 287 с.
197. Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Монографія / Колодний А.М. — Львів : СПОЛОМ, 2005. — 336 с.
198. Коровина М.В. Церковно-приходская жизнь по документам Госархива Донецкой области (конец XIX — середины XX вв.) / Коровина М.В. Режим доступа: www.donarc.nm.ru/articles/stat18.htm.
199. Корчева З.Г. Советское законодательство о религиозных культурах / З. Корчева, П. Яшин. — Харьков: Вища школа, 1985. — 119 с.
200. Костенко Г.В. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Костенко Г.В. // Схід. — № 9-10. — 1997. — С. 40-45.
201. Красников Н.П. Русское православие: история, современность / Красников Н.П. — М.: Московский рабочий, 1988. — 75 с.
202. Кривошеин Василий, арх. Поместный Собор Русской православной церкви и избрание патриарха Пимена \ Кривошеин В., арх. — СПб: Сатисъ Держава, 2004. — 252 с.
203. Куроедов В. А. Религия и закон / Куроедов В.А. — М.: Знание, 1970. — 61 с.

Луковенко І.Г.

204. Куроедов В.А. Советское государство и церковь / Куроедов В.А. – М.: Знание, 1976. – 79 с.
205. Куроедов В. А. Религия и церковь в Советском государстве / Куроедов В.А. – М.: Политиздат, 1980. – 263 с. (Изд. 2-е, 1984).
206. Курочкин П.К. Идеология современного православия / Курочкин П.К. – М.: Знание, 1965. – 31 с.
207. Курочкин П.К. Социальная позиция русского православия / Курочкин П.К. – М.: Знание, 1969. – 45 с.
208. Курочкин П.К. Эволюция современного русского православия / Курочкин П.К. – М.: Мысль, 1971. – 270 с.
209. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / Лисенко О.Є. // Український історичний журнал. - 1995. - №3. - С. 73 - 80.
210. Лисенко О.Є. Держава і релігійні конфесії в Україні (1943 - 1945 рр.) / Лисенко О.Є. Режим доступу: www.history.org.ua/XIX/k2/2-2.pdf.
211. Лысенко Ю.К. Причины существования и пути преодоления религиозных пережитков в сознании верующих рабочих (на материалах конкретно-социологических исследований в Донецкой области УССР): автореферат диссертации на соискание научной степени кандидата философских наук: спец. 625 / Киевский государственный университет имени Т. Шевченко – Киев, 1969. – 21 с.
212. Луковенко І.Г. Державно-релігійні відносини: регіональний аспект вивчення історичного досвіду (постановка питання) / Луковенко І.Г. // Матеріали

- науково-практичної конференції «Духовний розвиток як фактор морально-етичного формування особистості». – Донецьк: ДонДІШ, 2004. – С. 51-53.
213. Луковенко І.Г. Православна церква на Донеччині у другій половині 40-х років ХХ ст. / Луковенко І.Г. // Матеріали міжрегіональної студентської наукової конференції «Молодь, філософія, світ». ХНУ ім. Каразіна. – Харків: Екограф, 2004. – С. 155-157.
214. Луковенко І.Г. Деякі аспекти втілення державно-церковної політики в Донбасі (друга половина 40-х років ХХ ст.) / Луковенко І.Г. // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170-ти річчя філософського факультету КНУ ім. Т. Шевченка). Матеріали Міжнародної наукової конференції «ЛЮДИНА-СВІТ-КУЛЬТУРА» (20-21 квітня 2005 р., Київ). – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 627-629.
215. Луковенко І.Г. Апарат уповноваженого Ради у справах РПЦ: діяльність у контексті державно-церковної політики Радянської держави (40-і – 50-і рр. ХХ ст.) / Луковенко І.Г. // Наука. Релігія. Суспільство. – №3. – 2004. – С. 175-179.
216. Луковенко І.Г. Государственно-церковные отношения: советский опыт 40-х – 50-х гг. / Луковенко І.Г. // Матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості». – Донецьк: ІПШ «Наука і освіта», 2005. – С. 60-62.
217. Луковенко І.Г. Заполітизованість організацій Московського патріархату Донеччини / Луковенко І.Г. // Церква і політика: від виборів 2004 до виборів 2006.

- Матеріали Круглого столу 17-18 лютого 2005 р. // Упорядники А. Колодний, Л. Філіпович. - К., 2005. - С. 81-82.
218. Луковенко І.Г. Деякі аспекти державно-церковних відносин на Донеччині (кінець 50-х - перша половина 60-х рр. ХХ ст.) / Луковенко І.Г. // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету-2005» КНУ ім. Т. Шевченка 26-27 квітня 2005 р. Матеріали доповідей та виступів. - Ч.IV. - К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. - С. 107-109.
219. Луковенко І.Г. Ідеологічні засади державної політики СРСР щодо Руської православної церкви (40-і - 60-і рр. ХХ ст.) / Луковенко І.Г. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Роль науки, релігії, суспільства у формуванні моральної особистості», ДонДШІ 20 травня 2005 р. - Донецьк: ІПШ «Наука і освіта», 2005. - С. 46-50.
220. Луковенко І.Г. Законодавче оформлення правового статусу релігії в УРСР / Луковенко І.Г. // Наука. Релігія. Суспільство. - № 3. - 2005. - С. 178-187.
221. Луковенко І.Г. Державно-церковні відносини в Донбасі (40-х - 60-х рр. ХХ ст.) у документах та матеріалах Державного архіву Донецької області. / Луковенко І.Г. // Матеріали Всеукраїнської конференції «Релігія і церква в історії України» Полтава 14-16 вересня 2005 р. - Полтава: АСМІ, 2006. - С. 247-258.
222. Луковенко І.Г. Православне духівництво Донеччини 40-х - 60-х рр. ХХ ст. / Луковенко І.Г. // Історична пам'ять. - 2006. - № 2.
223. Луковенко І.Г. Архієпископ Никон (Петін): життя архієрея в контексті державної політики Радянської

- держави відносно православної церкви у 40-х – 50-х рр. ХХ ст. / Луковенко І.Г. // Наукові записки Донецького національного технічного університету. Серія: Гуманітарні науки. – Донецьк, 2006. – С. 42 – 49.
224. Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні / Меркатун І.П. // Український історичний журнал. – № 10. – 1991. – С. 70-76.
225. Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 – історія України; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Львів, 2002. – 18 с.
226. Митрохин Н. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы / Митрохин Н. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 648 с.
227. Молоков В.А. Современное православие / В. Молоков, Р. Платонов – Минск: Беларусь, 1966. – 104 с.
228. Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук: спец. 09.00.11 – релігієзнавство; Національний ун-т «Острозька академія». – Острог, 2006. – 20 с.
229. Морозова О. Формирование и современное состояние этноконфессиональной карты Донецкой области: нации и религии / Морозова О. // Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура: (Сборник). – Донецк, 2000. – С.233 – 235.

230. Мысли русских патриархов от начала до наших дней. – Полтава: Изд-во Спасо-Преображенского монастыря, 2003. – 560 с.
231. Никон (Петин), арх. Аз есмь жизнь / Никон (Петин) // Андреевский вестник. – № 2. – 2002. Режим доступа: www.ods.org.ua/nomer_6.htm.
232. Нежный А.И. Взгляд со святой горы / Нежный А.И. – М.: Правда, 1989. – 46 с.
233. Николаев М. Подарок Вермахта / Николаев М. // Металлист. – 1963. – 14 июля.
234. Никон (Петин), арх. Аз есмь жизнь. – Андреевский вестник. – № 2. – 2002. – www.ods.org.ua/nomer_6.htm.
235. Никифоренко А.Р. Вилучення церковних цінностей під час голоду 1921 – 1922 рр.: на матеріалах Донеччини / Никифоренко А.Р. // Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідної роботи: історичні науки, політологія (Донецьк, квітень 1997). – Кн. 1. – ДонДУ. – Донецьк, 1997. – С. 104 – 107.
236. Новые тенденции в русском православии: вопросы и ответы / сост. С.И. Иваненко. – М.: Знание, 1989. – 80 с.
237. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943-1945 гг.) / Одинцов М.И. // Отечественные архивы. – 1995. – №3. – С.41 – 71.
238. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938-1943) / Одинцов М.И. // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С. 37-67.

239. Одинцов М. И. Крестный путь патриарха Сергия: Документы, письма, свидетельства современников (к 50-летию со дня кончины). Вступительная статья, комментарии и подготовка текста к публикации / Одинцов М.И. // Отечественные архивы. 1994. № 2.
240. Одинцов М. И. Письма и диалоги времен «хрущевской оттепели» (Десять лет из жизни патриарха Алексия). Вступительная статья, комментарии и подготовка текста к публикации / Одинцов М.И. // Отечественные архивы. 1994. № 5.
241. Одинцов М.И. Русская православная церковь в 80-х годах XX столетия: общая оценка состояния, организационная структура, социально-политическая деятельность / Одинцов М.И. – М.: Знание, 1989. – 55 с.
242. Одинцов М.И. Ему отмерен был библейский срок. Документальная повесть о патриархе Алексии I (1877-1970) / Одинцов М.И.// Наука и религия. – 1999. – №№ 4-9.
243. Одинцов М.И. Государство и церковь: (История взаимоотношений:1917-1938 гг.) / Одинцов М.И. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
244. Одинцов М.И. Государство и церковь в России: XX век / Одинцов М.И. – М.: Луч, 1994. – 171 с.
245. Одинцов М.И. Путь длиною семь десятилетий / Одинцов М.И. // На пути к свободе совести /Сост. и общ. ред. Фурмана Д.Е. и о. Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – С. 29-71.
246. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / Одинцов М.И. – М.: РАГС, 1995. – 221 с.

247. Одинцов М. И. Русские патриархи XX века. (Судьбы Отечества и Церкви на страницах архивных документов) / Одинцов М.И. – М.: РАГС, 1999. – 334 с.
248. Одинцов М.И. Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом / Одинцов М.И. – М.: Центральный дом духовного наследия, Объединение исследователей религии, 2002. – 312 с.
249. Олексієнко М. Релігійна політика у становленні державності України / Олексієнко М. // Час/Time. – 1997. – № 46. – С. 11.
250. О религии и церкви: Сб. документов. – М.: Политиздат, 1965. – 128 с.
251. О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М.: Политиздат, 1977. – 144 с.
252. О современном православии / Сб. ст. /Отв. ред. И.Б. Бачурин. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 38 с.
253. Пальм А. Против поповщины / Пальм А. // Комсомолец Донбасса. – 1957. – 24 февраля.
254. Панченко П.П., Плющ М.Р., Шевченко Л.А., Веселова А.М., Барановська Н.П. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – 350 с.
255. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.) / Панченко П.П. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – 48 с.
256. Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959- 1989 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата історичних

- наук: спец. 07.00.01 – історія України; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 17 с.
257. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917 – 1930-і роки / В.Пащенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.
258. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років / Пащенко В. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
259. Пащенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів / Пащенко В. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. – 616 с.
260. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / Пащенко В. Ч.2. – Полтава, 2001. – 736 с.
261. Пащенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської відлиги / Пащенко В. // Український історичний журнал. – № 5. – 2001. – 142–160.
262. Пейков Е. о. История Свято-Николаевского храма / Пейков Е., о. // www.ortodox.donbass.com/istory/sv_nik_hram.htm.
263. Петровская А.А. Православная церковь в Донбассе в 1941 – 1981 гг./ Петровская А.А. // Літопис Донбасу. – № 9. – Донецьк: БВ, 2001. – С. 42–46.
264. Пименов В. Почему закрыта в Дружковке церковь? / Пименов В. // За горную технику. – 1963. – 25 мая.
265. Покровский В. Православие и современность / Покровский В. // Свердловск: Среднеуральское книжное издательство, 1967. – 68 с.

Луковенко І.Г.

266. Пospelовский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Пospelовский Д.В. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
267. Пospelовский Д.В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие / Пospelовский Д.В. – М.: ББИ, 1996. – 408 с.
268. Пospelовский Д. Тоталитаризм и вероисповедание / Пospelовский Д.В. – М.: Библийско-богословский институт святого апостола Андрея, 2003. – 655 с.
269. Православие и современность: (Философско-социологический анализ) / Б.А. Лобовик, А.Н. Колодний и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 333 с.
270. Православие и экуменизм. Документы и материалы. 1902 – 1997 гг. – М.: ОВЦС МП, 1998. – 431 с.
271. Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии: 1917 – 1950. Сборник. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1997. – 298 с.
272. «Проявлять бдительность, своевременно пресекать антисоветские выпады духовенства». Доклад председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР В.А. Куроедова на Всесоюзном совещании уполномоченных. 1960 г. Публ. М.И. Одинова // Исторический архив. 1999. № 2.
273. Рабинович П.М. Свобода віровизнання та проблеми її державного забезпечення в Україні / Рабинович П.В. // Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини. – К.-Х., 1996. – Вип. 15. – С. 43-48.

274. Регельсон Л. Трагедия Русской церкви. 1917-1945 / Регельсон Л. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. – 630 с.
275. Религия и церковь [в СССР] // Большая советская энциклопедия. – Т. 24. – кн. II (СССР). – М.: Сов. Энциклопедия, 1977. – С. 497-498.
276. Рибачук М.Ф. Українська православна церква і національна державність у ХХ ст. / Рибачук М.Ф. // Тези доповідей Другого Міжнародного Конгресу українців. Філософія. – Львів, 1994.
277. Розенбаум Ю.А. Советское государство и церковь / Розенбаум Ю.А. – М.: Наука, 1985. – 174 с.
278. Русская православная церковь в советское время (1917 – 1991 гг.): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. Сост. Г. Штриккер. Кн.1, 2. – М.: ПроPILEI, 1995.
279. Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917 – 1941. Документы и фотоматериалы. – М.: Издательство ББИ, 1996. – 352 с.
280. «Русская православная церковь стала на правильный путь». Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г. Г. Карпова И. В. Сталину. 1943 – 1946 гг. Публ. М.И. Одинцова // Исторический архив. 1994. № 3, 4.
281. Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси./ Сост. М. Назаров. – М.: Столица, 1991. – 464 с.
282. Русское православие: веки истории/ Научн. ред. А.И. Клибанов. – М.: Политиздат, 1989. – 719 с.

Луковенко І.Г.

283. Ряшина А. Долго искупать нам этот грех.../ Ряшина А. // Жизнь. - 1999. - 6 ноября.
284. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / Саган О.Н. - К.: Світ знань, 2004. - 912 с.
285. Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945-1998 гг.) / Саржан А.А. - Донецк: Сталкер, 1998. - 300 с.
286. Саржан С.Е. Становище церкви в Україні в роки Другої Світової війни / Саржан С., Бондаренко Р. // Наука. Релігія. Суспільство. - 2002. - № 4. - С. 275 - 276.
287. Сергеев М. Новый отряд пропагандистов атеизма / Сергеев М. // Социалистический Донбасс. - 1964. - 30 мая.
288. Серпилин Л.А. Храмы разрушались по воле Бога / Серпилин Л.А. // Жизнь. - 1995. - 14 апреля.
289. Слободянюк Є.П. Православ'я на Україні у 20-х - середині 30-х років ХХ ст.: автореферат на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 - історія України. - Львів, 1996. - 20 с.
290. Слюсаренко А.Г. (у співавторстві) Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985-1999 рр. / Слюсаренко А.Г. - К., 2000. - 296 с.
291. Стоколос Н. Роздоріжжя: Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України / Стоколос Н. // Людина і світ. - 2002. - №1. - С.47 - 54.
292. Сьомін С.В. Законодавство про свободу совісті і релігії в Україні: історія та сучасність / Сьомін С.В. // Наук. вісн. Нац. академії внутр. справ України. - 2000. - № 1. - С. 12-21.

293. Тарасов К.Е. Идеология современного православия / Тарасов К.Е. – М.: Знание, 1963. – 47 с.
294. Титов В.Е. Православие / Титов В.Е. – М.: Политиздат, 1967. – 336 с.
295. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Матеріали міжнар. наук. конф., 15-16 вересня 1994 р. / НАН України; Інститут історії України / П.П. Панченко (ред.). – К., 1998. – 290 с.
296. Уткін О.І. Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та міжконфесійні чинники / Рада національної безпеки і оборони України; Національний ін-т стратегічних досліджень / Уткін О.І. – К., 1998. – 131с.
297. Уткін О.І. Держава і церква. Правове регулювання / Уткін О.І. // Віче. – 1996. – № 12. – С. 132-141.
298. Уткин Г.Т. Православие: краткий исторический очерк русской православной церкви и её современном состоянии / Уткин Г.Т. – М.: Знание, 1961. – 40 с.
299. Ушаков В. М. Православие и XX век. Критика модернизма и фальсификации в идеологии современной русской православной церкви / Ушаков В.М. – Алма-Ата : Казахстан, 1968.- 296 с.
300. Филоненко Н.В. Православие и современность: (Критический анализ некоторых аспектов социально-этической доктрины русского православия) / Филоненко Н.В. – К.: Вища школа, 1982. – 87 с.
301. Хюренина И.Ю. Антирелигиозная политика советской власти и общественные настроения в Донбассе в 20-е годы / Хюренина И.Ю. // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. – Донецьк, 1998. – кн. 6. – С. 134 – 142.

302. Цыпин В., протоиерей. История Русской православной церкви. 1917-1990 / Цыпин В. - Учебник для православных духовных семинарий. - М.: 1994. - 252с.
303. Цыпин В., протоиерей. Русская православная церковь (1917 - 1925). / Цыпин В - М.: Издание Сретенского монастыря, 1996. - 336 с.
304. Цыпин В., протоиерей. Русская православная церковь. 1925 - 1938. / Цыпин В - М.: Издание Сретенского монастыря, 1999. - 430 с.
305. Цыпин В., протоиерей. История Русской церкви. 1917-1997. / Цыпин В. - М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. - 831 с.
306. Чертихин В.Е. Идеология современного православ'я / Чертихин В.Е. - М.: Наука, 1965. - 136 с.
307. Чертков А.Б. Крах / Чертков А.Б. - М.: Молодая гвардия, 1968. - 174 с.
308. Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие 1941 - 1961. / Чумаченко Т.А.- М.: АИРО - XX, 1999. - 248 с.
309. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. / Шаповал Ю. - К.: Наукова думка, 1993. - 350 с.
310. Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. / Шаповал Ю. - К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. - 270 с.
311. Шаповал Ю. Сталінізм і Україна/ Шаповал Ю. // Український історичний журнал. - 1990. - № 12. - 1992.

312. Шаповал Ю. Україна і тоталітаризм: минуле, сьогодення, перспектива (Шляхи до демократичної державності. Зустріч політологів за «круглим столом») / Шаповал Ю. // Політика і час. – 1992. – № 6. – С. 16-24.
313. Шкаровский М.В. Русская православная церковь и Советское государство в 1943-1964 гг. От «перемирия» к новой войне / Шкаровский М.В. – СПб-М.: ДЕАА+АДИА, 1995. – 215 с.
314. Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). / Шкаровский М.В. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1999. – 400 с.
315. Шкаровский М.В. Русская православная церковь и религиозная политика советского государства в годы войны / Шкаровский М.В. Режим доступа: www.spbda.ru/reading/12_5.php.
316. Шкаровский М.В. Германская церковная политика и «религиозное возрождение» на оккупированной территории Белоруссии, Прибалтики и Северо-Запада России / Шкаровский М.В. Режим доступа: www.pstbi.ru/institut/book/1997/2.htm.
317. Шкаровский М.В. Политика Третьего рейха по отношению к Русской православной церкви в свете материалов 1935-1945 годов. Сборник документов / Шкаровский М.В.. М.: Изд-во Крутицкого патриаршего подворья, 2003. – 365 с.
318. Школьников Я. Мирская купель псаломщика / Школьников Я. // Вперед. – 1963. – 23 апреля.

319. Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель / Шліхта Н. Режим доступа: www.franko.lviv.ua./Subdivisions/um/um4-5/Statti/9-SHLIHTA%Natalia.htm.
320. Щербатюк В. Трагическая история украинских церквей (история и современность) / Щербатюк В. // День. - 1999. - 19 ноября. - №4. - С.8.
321. Щербинина Е. Основные вехи истории Православия в Донецкой области / Щербинина Е. // Живой родник. - 2006. - №8. - С. 5-6.
322. Яковлев Г. Божии неугодники / Яковлев Г. // Комсомолец Донбасса. - 1963. - 13 января.
323. Яремчук С.С. Православна церква на Буковині у 1944-1991 рр. (державно-церковні взаємини): автореферат на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 - історія України; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького - Черкаси, 2006. - 20 с.
324. Яроцький П. Реалізуючи право на свободу совісті / Яроцький П. // Політика і час. - 1991. - № 1. - С. 51-57.
325. Яроцький П. Свобода вибору світоглядних орієнтирів: [Феномен свободи совісті] / Яроцький П. // Віче. - 1995. - № 7. - С. 149-156.
326. Anderson John. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. - Cambridge Cambridge University Press, 1994. - 248 p.
327. Bourdeaux Michael. Patriarch and prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church today. - N.Y.; Wash. : Praeger publishers, 1970. - 359 p.

328. Bourdeaux M. Opium of the people. The Christian Religion in the U.S.S.R. - London, 1965.
329. Davis N. A Long Walk to Church A contemporary History of Russian Orthodoxy. - Boulder, Colo. Westview Press, 2003. - 392 p.
330. Fletcher, William C. Religion and Soviet foreign policy, 1945-1970 / [by] William C. Fletcher. -- London: Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs, 1973. - 179 p.
331. Powell, D. E. Antireligious propaganda in the Soviet Union: A study of mass persuasion. Cambridge: MIT Press, 1975. - 206 p.

**Видання ДОГО «Центр Діскавері» та
Центру релігієзнавчих досліджень та
міжнародних духовних стосунків**

1. Андросова В.В. Поваренная книга Школы Мягкий фьюжн» (опыт кулинарных путешествий) / ДООО Центр Дискавери. – Донецк: Норд-Пресс, 2008. – 234 с.
2. Андросова В.І. Рух Хабад Любавич: від виникнення до сьогодення. Бібліотека «Релігії світу». Т.5. – Донецк: ДООО «Центр Дискавери», «Донбасс», 2011. – 509с.
3. Дмитриева Н.А. Кулинарный «Круг Рэйки»: полная версия/ДООО Центр Дискавери. – Донецк: «Вебер» (Донецкое отделение), 2008. – 148с.
4. Дмитриева Н.А. Кулинарный «Круг Рэйки»: полная версия – 2. – Изд. 2 испр. и доп. – Донецк: ДООО «Центр Дискавери»; ООО «Цифровая типография», 2010. – 280 с., илл.
5. Козловский И.А. «...Вот я, пошли меня» (Исаия 6:8): сборник выступлений в христианских церквах 2005 – 2007 гг. / ДООО «Центр Дискавери» – Донецк: Вебер (Донецкое отделение), 2008. – Т.1. – 442 с.
6. Козловский И.А. «...Вот я, пошли меня» (сборник выступлений в христианских церквах, сентябрь-декабрь 2007 гг.). Т. 2. – Донецк: «Норд-Пресс», ДООО «Центр Дискавери», 2010. – 207 с., тверд. перепл.

7. Козловский И.А., Иванченко В.В. Асаны и крийи в свастха-йоге. - Донецк: ДООО «Центр Дискавери», Государственное издательство «Донбасс», 2011. - 392 с.
8. Козловский И.А. Бинду висарга садхана. - Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2008. - 180 с.
9. Козловский И.А. Введение в янтра-йогу. - Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2009. - 188 с.
10. Козловский И.А. Дерево йоги. - Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2010. - 262 с.
11. Козловский И.А. Избранные лекции по теории и практике религиозного мистицизма. Т.1. - Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2005. - 124 с.
12. Козловский И.А. Избранные лекции по теории и практике религиозного мистицизма. Т.1. Доп. изд. - Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2006. - 282с.
13. Козловский И.А. Избранные лекции по теории и практике религиозного мистицизма. Т.1. Буддизм. Христианство. Доп. изд. - Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2009. - 322 с.
14. Козловский И.А. Избранные лекции по теории и практике религиозного мистицизма. Т.2. Суфизм. - Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2010. - 582с.

15. Козловский И.А. История религий: Учебно-методическое пособие. – Донецк: ДонГИИИ, 2004. – 182 с.
16. Козловский И.А. Йога Лотосовых Стоп. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2009. – 166 с.
17. Козловский И.А. Католицизм. Справочное издание. – Донецк: ИПШ «Наука і освіта», 2007. – 124 с.
18. Козловский И.А. Кто ты... - Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2008 – 87 с., цв. илл.
19. Козловский И.А. Кундалини йога: введение в теорию и практику. – Донецк: ДООО «Центр Дискавери»; Норд-Пресс, 2010. – 386 с., илл.
20. Козловский И.А. Курс лекций «Искусство жить» (аудиокурс 2002-2007).
21. Козловский И.А. Лабиринт моих снов... (Книга звездных гаданий). – Донецк: ДООО «Центр Дискавери», «Донбасс», 2011. – 77 с.
22. Козловский И.А. Нада-йога и священный звук «ОМ». – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2010. – 168 с.
23. Козловский И.А. Основы лайя-йоги. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2009. – 212 с.
24. Козловский И.А. Прана – энергия жизни. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2008. – 182 с.
25. Козловский И.А. Прана, Теджас и Оджас – «триумвират» жизненных энергий. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2008. – 200 с.

26. Козловский И.А. Садханы детоксикации и тонификации в свастха-йоге. – Донецк: ДООО «Центр Дискавери», «Донбасс», 2011. – 420 с.
27. Козловский И.А. Свара-йога и нети-садхана. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2010. – 228 с., илл.
28. Козловский И.А. Свастха йога. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2010. – 360 с., илл.
29. Козловский И.А. Тантра-йога Божественного Лона. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2009. – 182 с.
30. Козловский И.А. Тантра-йога: садханы для женщин и мужчин. – Донецк: ДООО «Центр Дискавери», Норд-Пресс. – 2011. – 460 с., илл.
31. Козловский И.А. Таттва шуддхи садхана. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2008. – 186 с.
32. Козловский И.А. Тратака садхана (тантрические тайны тратака садханы). – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2009. – 200 с.
33. Козловский И.А. Чакры и их место в архитектонике человека. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2007. – 162с.
34. Козловский И.А., Андросова В.В., Андросова В.И., Скубко Е.В. Гуны как качества мироздания. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2007 – 120 с.
35. Козловский И.А., Андросова В.В., Андросова В.И., Скубко Е.В. Йога – Путь к себе. Донецк:

- Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2007 – 96 с.
36. Козловський І.А. Ассирійська Церква Сходу. Бібліотека «Релігії світу». Т.1.– Донецьк: Норд-Прес, ДОГО «Центр Дискавери», 2009. – 122 с.
 37. Козловський І.А. Єзидизм. Бібліотека «Релігії світу». Т.2. – Донецьк: Норд-Прес, ДОГО «Центр Дискавери», 2009. – 86 с.
 38. Козловський І.А. Коптська православна церква Олександрії. Бібліотека «Релігії світу». Т.3.– Донецьк: Норд-Прес, ДОГО «Центр Дискавери», 2009. – 122 с.
 39. Козловский И.А. Церковь Христа в США и в Украине: история и современность. Библиотека «Религии мира». Т. 4. – Донецк: Норд-Пресс, ДООО «Центр Дискавери», 2010. – 600 с.
 40. Козловский И.А., Луковенко И.Г., Никульчев Н.А. Введение в теменологию: храм как информационное пространство. – Донецьк: ІПШ, «Наука і освіта», 2011. – 152 с.
 41. Религиозная палитра Донецкой области: Справочник религиозных организаций. Под редакцией А.И. Шевченко и И.А. Козловского. – Донецьк: ІПШ «Наука і світ», 2008. – 242 с.
 42. Территория Любви. Альманах, вып. 1-4, 2004-2011.
 43. Феноменология религии: между сакральным и профанным. Материалы Международной зимней религиоведческой школы / Научн. ред. А.В. Белокобыльский, О.С. Киселев. – Донецк: Дон-

басс, ДООО «Центр Дискавери», Центр религиозно-ведческих исследований ГУИиИИ, 2011. – 171 с.

44. Целостность, грация и осознанная гармонизация: избранные рекомендации по психосоматике и осознанию из курса лекций И.А.Козловского «Искусство жить». – Донецк: ДООО «Центр Дискавери», 2007 – 70с.